

وارلیق

تۆركجه - فارسجا فرهنگي درگي
فصلنامه فرهنگي تركي - فارسي

۲۵- جى ايل، پاييز ۱۳۸۲، سايي ۳-۱۳۰، ۱۱۲ صحيفه

Шah Исмаїлынын сарајы Азери турк әдәбијатынын јаридычы очағы вә бир академијасы иди.

М.Ә.РӘСУЛЗАДӘ

شاه اسماعيل ختايي

ISSN 1023 7186

قيمت: ۶۰۰ تۆمن

اۋلۇ تانرى نىن آدى ايله

وارلىق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

تۆركجه - فارسجا فرهنگى درگى

۲۵- جى ايل، ، ساىي ۳-۱۳۰، پايز ۱۳۸۲

بۇ سايممىزدا:

- ۳..... اۋلوسلار آراسى شاه ختايى (شاه اسماعيل) سمپوزيومو، دۆكتور جواد هيئت
- ۵..... شاه اسماعيلين مدنى ميراثى، پروفىسور دۆكتور آيگون عطار
- ۱۹..... شاه اسماعيل ختايى نىن آذربايجان ديل و ادبياتىنا تائىرى، دۆكتور جواد هيئت
- ۲۳..... شاه ختايى شعربنده حاجى بكتاش ولى تائىرلىرى، پروفىسور ابوالفضل امان اوغلو
- ۳۴..... حيات و مدنيت
- ۴۲..... داغدان آلما داشيدىم، عبدالعلى مجازى
- ۴۴..... زين العرب - محمد حنيفه داستانى، ح. م. گوئىلى
- ۵۱..... آشنايان ديرين، ابوالحسن خلیج منفرد
- ۵۶..... پروفىسور حميد محمدزاده و مىلى مدنيتىمىز، دۆكتور م. ع. فرزانه
- ۶۷..... يئنى تۆرك ديللىرى دؤورو (۴)، دۆكتور جواد هيئت
- ۷۲..... ايلام اولكهسى و مدنيتى حاقيندا، مير هدايت حصارى
- ۸۴..... همایش بين المللى استادان زبان و ادبيات فارسى، ابراهيم رفر
- ۸۹..... قاجارها، فارس سازى و مسئله تغيير خط، حميد دباغى
- ۹۳..... اورتوقرافى چاليشمالاريمىز و بۇگۆنكو طلبلر
- ۹۵..... رۇس ديلينده تورك سۆزلرى، ميناخانىم تكلهلى
- ۹۷..... كىتاب تانيتىمى
- ۱۰۰..... تهاجم روسها به قره باغ و انهدام بردعه، دۆكتور صمد سردارى نيا
- ۱۱۴..... صرف و نحو بير - بيريندن آيرى دگيل، ابراهيم رفر

وارلىق درگىسى اورتوقرافى قۇراللارى اساسيندا يايىنلانير

اؤلۆ تانری نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامه فرهنگی فارسی - ترکی

تۆرکجه - فارسجا فرهنگی درگی

۲۵- جی ایل، ، سای ۳-۱۳۰، پاییز ۱۳۸۲

اؤلۆسلار آراسی شاه ختایی (شاه اسماعیل) سمپوزیومو

۱-۹ سپتامبر ۲۰۰۳ (۱۹-۱۸ شهریور ۱۳۸۲) - آنکارا

دوکتور جواد هیئت

سپتامبر آی نین ۱۰-۹ (شهریورین ۱۹-۱۸) - جو گۆنلرینده آنکارادا «حسین غازی کۆلتور و صنعت وقفی» طرفیندن میلتر آراسی شاه ختایی سمپوزیومو کئچیریلدی.

بو سمپوزیوم تۆرکیه علویلرینه عایید اؤلان حسین غازی وقفی طرفیندن و تۆرکیه کۆلتور ناظیرلیگی و ایران کۆلتور مؤستشارلیغی نین ایشتراکی ایله کئچیریلیمیشدیر. سمپوزیوم تۆرکیه دن باشقا، ایران و آذربایجان جۆمهوریتیندن ده بیر نئچه عالیم دعوت اندیلیمیشدی. سمپوزیوم سه شنبه گۆنو کۆلتور ناظیرلیگی سالونوندا حسین غازی وقفی باشقانی (رئیس) گۆل آغ اؤز طرفیندن آچیلدی و ایکی گۆن داوام اتدی.

سمپوزیوم تۆرکیه نین علمی و فرهنگی شخصیتلریندن، ایرانین آنکاراداکی کۆلتور مؤستشاری آقای منفرد خلج و سفارت اعضاسی و بیر نئچه نفر ایران و آذربایجان جۆمهوریتیندن دعوت اندیلیمیشدی. ایراندان دوکتور امامی، دوکتور میرجعفری، میرهدایت حصاری و دوکتور جواد هیئت سمپوزیومدا ایشتراک اندیردیلر. بو سمپوزیومدا قیرخ مقاله اؤخوندو و بو مقاله لر داها چؤخ شاه اسماعیل ختایی نین مدنی، ادبی و غیرفانی شخصیتی و اؤنون آنادۆلو و بالکان علویلرینده تأثیری و هابئله صفویلره عثمانلیلارین مدنی مۆناسیبتلری باره ده یازیلیمیشدی. اؤ جۆمله دن، آشاغیداکي عۆنوانلاری سایا بیلریک:

- شاه اسماعیلین مدنی ایرثی.
- صفویلرین آنادۆلوداکي مدنی، ایجتیماعی و ایقتیصادی تأثیرلری.
- شاه اسماعیلین تصوّف و شیعه لیکله علاقه لری.
- شاه اسماعیلین بکتاشی - علوی شاعیرلری اؤزینده تأثیری.

- شاه اسماعيل ختايى نين بالكانلارداكى تاثيرى.

- صفويلرله عثمانليلارين علاقهلىرى.

- شاه اسماعيلين عثمانلى پادشاهلارينا يازديغى مکتوبلار.

- آنادولو جم خانالاريندا شاه اسماعيلين يثرى.

سمپوزيومو كئچيرنلر سمپوزيومون ايران، تۆركيه و آذربايجان آراسيندا دوستلۇغون گۆجلنمەسىنى مقصد قراز وئريب، بۇ يولدا چاليشمالارينا داوام انده جكلرينى تاكيدله بيلديرديلر و تقديم اولونان مقاله لرین ده بۇ مقصدده اوغون اولمالاريني قشيد ائتديلر. بۇ سمپوزيومدا مؤهۆم مقاله لر اوخوندو و فايدالى صؤحتلر و مؤباحيثة لىر آپاريلدى. اولارين بعضيلرى نين آدلاريني و اليميزده اولان بير نئچەسى نين ده متيننى نقل ائتديرك.

بيرينجى گۆن باشقائين نيطقئندن سؤنرا پروفسور فضولى بايات، پروفسور دؤكتور جواد هيئت، پروفسور دؤكتور آيگۆن عطار، پروفسور دؤكتور ميرجعفرى، پروفسور دؤكتور محمد تقى امامى، متانت خانم على يئو، دؤكتور ياشار كالافات، دؤكتور بيلگه خان مقاله لريني سحر و گۆن اورتادان سؤنراكى ايجلاساردا اوخودولار. سحر ايجلاسارينا پروفسور فيكرت تۆركمن و گۆن اورتادان سؤنراكى ايجلاساردا دؤكتور هيئت و فضولى بايات رياست ائتديرديلر.

ايكينجى گۆن پروفسور فيكرت تۆركمن، پروفسور ابوالفضل آمان اوغلو، نزاكت حؤسئينووا و ديگرلى مقاله لريني سؤندولار. بۇ ايجلاسا پروفسور آيگۆن عطار رياست ائتديردى و هر قؤنوشماچيدان سؤنرا گۆزل دؤرلنديرمه و تفسيرلر آپاريدى.

اؤچونجو گۆن ايجتيماعى پروگرام وار ايدى. سمپوزيوما قاتيلانلارى «گزي پروگرامى» اولارات اسكى شهر و اطرافينداكى تاريخى يئرله (بطل غازى، سيد شجاع الدين ولى، عربان بابا و يازيلى قايا) گۆرنگه آپارديلار.

سمپوزيومون قاپانما مراسيمينده دؤكتور هيئت سمپوزيوم باره ده اؤزؤنون دؤشونجه و دؤيغولاريني ايفاده ائدرکن، ايران سفيرى جناب دولت آبادى طرفيندن سمپوزيومون گلە جک ايل اردبيله كئچيريله جگيني خبر وئردى و ايشتيراكچيلارى بۇ سمپوزيوما دعوت ائتدى.

سمپوزيومون پروگراميني احتبوا ائدن بروشورون جيلدى اؤزرينده ختايى نين شعرلريندن بۇ ايكي بند يازيلميشدير:

بيز كاميليز كاميله كم باقماييز،

ريضا قابؤسوندان تاشرا چيقماييز.

جنت - جهنم قؤرقوسون چكمه ييز،

بۇردا سؤرولموشدور سؤروموز بيزيم.

شاه ختايى يم معنى سؤيلرم ديلدن،

آييريلار سنى كيير ايله كيندن.

اولمه ينه نصيب اولماز بۇ يولدان،

وار، اولمزدن اول اول ده آندان گل.

شاه اسماعيلين مدنى ميراثى

پروفېسور دۆكتور آيگۆن عطار*

گيريش

تۆرك تارىخى نىن «اينجه قيرمىزى جيزگىسى» اولاراق بيلينن چالديران ساواشى نىن دۇغوردوغو نتيجه لىر، گىرچكلىشىدىكى تارىخىدىن بۇ گۆنه كىمى تۆركىيە، آذربايجان، ايران و اورتا آسيا اولكەلرىندە اوز تاثيرىنى جىدى شكىلدە قۇروماقدادىز. بۇ حادىثە صفويلرین اورتايا چىخىدىقلارى و تاثير قۇيدوقلارى بۇلگەلردە مۇوجود اولان ايندىكى اولكەلرین تارىخچىلىگىندە فرقلى تفسىرلەر سبب اولموشدور. تۆركىيە نىن مۇدرن، لايىك و مىلتچى تارىخچىلىك آنلايشى ايجىندە بو مۇوضوعون اچىقلىغا قۇوشدورولماسى دۇشۇنۇلە بىلە جگىنە رغماً، تام عكسى گىرچكلىشىدىر. مۇوجود، تۆرك-اىسلام تارىخ آنلايشى^۱ ايجىندە بۇ دۇروم داها پروبىلملى بىر حال آلمىشدير. عثمانلى تارىخ كىتابلارىندا صفويلرە قارشى يۇنلدىلن ايتىھاملار هله ده اعتىبارىنى قۇروماقدادىر. عثمانلى دۇولتىنى پارچالاماق، اىسلام دۇنياسىنى بۇلمك، مذهب توقوشماسى و ساواشلارىنا يۇل اچماق كىمى هر جور منفيلىگىن و حتا پىسلىگىن سىبكارى اولاراق گۇستىرلن صفويلر، اورتا آسيا تارىخچىلىگىندە ده عىنى عكس العملى تۇپلامىشدير. ۱۹۷۹-جو ايل ايران ايتقىلاپىندان سۇنرا بعضى ايرانلى فارس تارىخچىلىرى ده صفويلرى بۇنا بنزر ايتىھاملارلا تارىخە محكوم ائتمىشلىر. بۇندا صفويلرین «مىلى بىر ايران دۇولتى» يۇنۇندە سۇيلىنلن اچىقلامالارىن چۇرۇدۇلمەسى نىن ده مۇھۇم رۇلو اولموشدور. قىساجاسى، صفويلر، تۆركىيە، آذربايجان، اورتا آسيا و ايراندا مۇدرن تارىخ يازىچىلىغى نىن يۇز ايلدن برى دىنى تارىخ يازىچىلىغىنى طرد ائتمەسىنە رغماً، هله ده دىنى تارىخ يازىچىلىغى نىن مۇد و باخىش زاويهسى ابلە مۇحكىمە اولونماقدادىرلار. بۇزادا، غرب تارىخچىلىرى نىن ده مۇوضوعو بۇلگە اولكەلرى آراسىندا بىر ايتخىلافا چئۇيرمك كىمى اىستعمارچى

* - «دۇملوپىنار» اونيورسپتەسى فن-ادىبات فاكولتەسى تارىخ بۇلۇمو باشقانى.

۱ - تۆركىيەدەكى تارىخ تحصيلى نىن تۆرك-اىسلام سىستىرى اساسىندا مۇحتواسى حاقىندا باخ: ا. كۇپۇ (E.Copeaux)، تارىخ درس كىتابلارىندا (۱۹۹۳-۱۹۳۱) تۆرك تارىخ تىرىندن تۆرك-اىسلام سىستىرنە،

ترجۇمە ائدن: آ. برک تاي، تارىخ وقى يۇرد بايىنلارى، اىستانبول، ۲۰۰۰ (۲-جى چاپ)

باخىش زاويەلىرى نىن دە تائىرى واردير. قئيد انديلن بۇ مۇحاكىمەلەرنى، سۇيلندىگى قَدَر - آن آزيندان گونوموزده- چوخ دا اهمىتە مالىك اولمايدىغىنى آچىقلاماق اوجون شاه اسماعيلين سياستچى، ليدر، حربى، ادبى و مۆمكۆنسە شىخسى كاراكتىرنە دىقت چكەرك، اونون بيزە بۇراخدىغى مدنى ميراثين اهمىتى و دىرى اوزرينده دۇرماغا چالاشاجاغىق.

تۆرك تارىخينده صفويلر يىرى

صفوى دۇولتى ايدارى، حربى، سياسى، مدنى قۇرولوشو ايله بير تۆرك دۇولتى اولموشدور.^۱ شرقى آنادولو، ايران، عراق، آذربايجان، اورتا آسيانين بير قىسمىنى ايچينه آلاراق توپلام ۲ ميليون مۇربع كيلومتردن آرتيق بير اراضىنى ايچينه آلاراق ياخين و اورتا شرقين گونىگينده بير ايمپراتورلوق قۇرموش اولان صفويلر ۲۰۰ ايلدن آرتيق بير مۇدت بۇيونجا بولگەن تارىخى طالعينە حۇكم اتميشلر. سياسى مۇوقعى نظردە تۇتولاندا عثمانلى، بابورلو و شىبانييلرە بيرليكدە دۇنمين دۇرد بۇيۇك تۆرك دۇولتيندن بيرى ايدى. بۇ باخيمدان بعضى غربلى تارىخچيلر ۱۶-جى عصرە «تۆرك عصرى» آدينى وئرمكدە دىرلر. مدنى مۇوقعى اساس آليندىقدا، خۇصوصيله شعر و ادبيات ساحەسىندە تۆرك ادبى اثرلرى آراسيندا يىر آلان آذرى ادبياتى بۇ دۇنمدە ايلك سىرايا يۆكسلىميشدى. فضولى بغدادى، صائب، قوسى كىمى ديوان ادبياتى نىن آن بۇيۇك شاعىرلرى بۇ مۇحيطدن چىخميشدىلار. دىل بارەسىندە ايسە ايلك دفعە صفويلر دۇنميندە تۆركجە ايراندا سارايدا ياغيىن اولاراق ايستىفاده اولونموش و بير خاندان دىلى مۇوقعىنە گلەميشدير. اينجه صنعت ساحەسىندە ايسە، خۇصوصيله رساملق و معماریلغىن آن بۇيۇك اثرلرى بۇ دۇنمدە يارانميشدير. اىصفاهان او دۇنمين آن بۇيۇك شەرلریندن بيرى اولاراق جانليليغىنى بۇ گون دە قۇروماقدادير. تۆرك مىلى دىرلرى نظردە تۇتولدوقدا، ايران بير تۆرك اولكەسى مۇوقعىنە گلەميش و ۱۹۲۵- جى ايله قدر تۆركلر بولگەن آن تائىرلى اتنىك قروپو اولاراق اوز مزىتلرینی قۇروموشلار. يىنە بۇ گون ايران اهالىسى نىن مۇهۆم بير حيصەسى نىن تۆركلردن عىبارت اولماسى صفويلرین ايزلە دىگى سياست ساپەسىندە گنرچكلىميشدير. دىنى قۇرولوشا گلدىكدە ايسە تۆرك شىعى اينانچى ايلك دفعە صفويلرە بيرليكدە دۇولت سويەسىندە تمثیل انديلميشدى. بئله ليكلە، صفوى تارىخى هر جهتى ايله تۆرك تارىخينده بير ذىروه اولموشدور. آنجاق، بعضى كوك سالىمىش سياسى تائىرلر صفوى و

۱ - ف. سۇمر، صفوى دۇولتى نىن قۇرولوشو و گلەشمەسىندە آنادولو تۆركلرى نىن رولو، آنکارا ۱۹۹۹ (۲-جى

اطرافىنداكى مۇوجود اولان بۇگۈنكىۈۈلۈكلەرىن اينسانلارى اۈزرىندە تاثيرىنى قۇروماغا داوام اتىدىغىنە گۇرە مسأله قارماشىق و پروبىلمى بىر وضعىتتىن ايچىنە چكىلەرەك آچىقلانماغا چالاشىلدىغىندان بوتۇن منفىلىكلرىن قايناغى اولاراق گۇرۇنمۇشودور.

صفوى-قىزىل باش كىملىگى نىن اۈرتايا چىخماسى و تمللرى

صفوى طرىقتى اردبىلده بىر تۇرك درويش - شىخ صفى الدىنە نىسبته بۇ آدى آلەمشىدر. خۇصوصىلە، طرىقتىن نۇمایندهلرىندىن خواجه على زامانىندىن تىمورىن ائادولودان اسىر اولاراق آله كىچىردىگى تۇركلرى، بۇ شىخىن اىستگى اۈزرىنە آزاد اتتمەسى ايله اردبىل صفوى طرىقتى نىن شۇهرتى ائادۇلویا يايلىمىشدى.^۱ اردبىل صفوى طرىقتى شىخ جۇنىشه قۇدر، اىنانجا اساسلانان بۇ رىسالتىنى داوام اتىدىردى.

تۇركلرىن اىسلام دىنىنى قىبول اتتمەسىندىن بۇ يانا اىسلام آنلايشى تۇرك تۇپلوملارىندا مۇختلىف شكىللرده اىدراك اتىلمىش و قىبول گۇرۇمۇشودۇ. بۇنلار سىراسىيلا بئله آدلاندىرىلماقدادىر: دۇلت اىسلامى و يا رسىمى اىسلام؛ خالق اىسلامى و يا عنعنهوى اىسلام؛ مدرسه اىسلامى و يا كىتابى اىسلام؛ تكىه اىسلامى و يا مىستىك اىسلام.

۱- دۇلت اىسلامى و يا رسىمى اىسلام، قىساجا، «اىسلامىن سىياسىلشمىش شكلىنە دىئىلیر».

۲- خالق اىسلامى «سىياسى بىر ماهىت قازانمىش، يالنىزجا بىر سۇسىال حىيات طرزى اولاراق اىدراك اولونان و ياشانان، كىتابى اساسلاردان چۇخ تۇپلومون عنعنهوى اىنانچ و حىيات طرزى نىن مۇعین اتىدىگى مۇسلمانلىق آنلايشى و طرزى» اولاراق گۇرۇلمكده دىر. بۇ «تۇركلرىن اسكى اىنانچ و عنعنهلرى نىن شىفاهى بىر كۇلتۇر عۇنصورو اولاراق اىسلام ايچىنده اۇن پلانا چىخدىغى» بىر آنلايشىدر. قلندرىلىك، بكتاشىلىك، علوىلىك و قىزىل باشلىق بۇ اىنانچ شكلى نىن ايچىندىن سىرىلىب چىخمىش فۇرمالاردىر.

۳- مدرسه اىسلامى، خۇصوصىلە ۱۴-جۇ عصرىن ايكىنچى يارىسىندىن سۇنرا آغىرلىغىنى حىس اتىدىرمگە باشلامىش، عثمانلى دۇنمىنده «مۇحكىم بىر اهل سۇنت عنعنه چىلىگى ايچىنده بىر شرحچاىك

۱ - بۇ معلوماتىن گىرچكىلىگى مۇباحىته مۇوضوعسو اولاراق گۇنۇمۇزه قدر گلمىشىدر. ف. سۇمر (همەن، ص ۷) بۇ معلوماتىن گىرچكىلىگىندىن شۇبەھ اتتسه ده، اۇنو قىبول اتندىن نظرلر ده مۇوجوددور.

و حاشیە چىلىك يۇلو فۇرمالاشدۇردىلار. عثمانلى مركزى حۇكومتى، مۇختەلىف سىياسى و ايدارى هدفلىرى نىن گىرچىكلشمە سىندە و فعللىرىنى مشروعلاشدىرماقدا بۇندان گىنىش اولچۇدە فايدالاندى.»

۴- تىكىە ايسلامى، مىستىك اولغولار (پىدەلر) اۆزىندە قۇرولموش ايسلام آنلايشىدۇر.^۱

صفولىگىن اورتايا چىخماسىنى بۇ تفسىرلر آراسىندا خالق ايسلامى آنلايشى اىچىندە آختارمالى يىق.^۲ بىلىندىگى كىمى، شىخ جۇنىد، قارقۇبولو حۇكمدارى جهانشاهىن باسقىسى قارشىسىندا اردبىلدىن اىرىلماق مجبورىتىندە قالمىشىدۇر. اۇ، بۇ دۇنلردە آنادۇلودا آغ قۇبولولار سىغىندى. مۇختەمىل، بۇ سفرى اثناسىندا شىخ جۇنىد، برى باشدان آتالارى نىن اردبىلده كى تىكىەسىنى زىارت ائدىن آنادۇلودا كى تۇرك عاىىلەلرى و عشىرلرى زىارت ائتمىشىدۇر. چۇنكى، آنادۇلودا بۇ گۇنە قدر هۇچ بىر سىياسى اىقتىدارىن مۇتوجىه اولايىلمەدىگى بىر پۇتانسىل مۇوجود اىدى: آنادۇلودا كى قىزىل باش تۇركلرى.^۳

بۇ مۇوضوعون آن دىرلى مۇتخصىصلرىندىن اىرن مىلكوفون (Irène Melikoff) مۇشاهىدەلرى اىلە بۇ دۇنمده آنادۇلودا كى قىزىل باش تۇركلرى نىن وضعىتىنى بئله آچىقلايا بىلىرىك:

«مسكون حىات طرزى، درویشلرىن شهر و قصبەلرە ياخىن يىرلردە واقع اولان تىكىەلرە يىرلشمە سىنە سبب اولدۇ. بۇ درویشلر، عثمانلى حاكىمىتى نىن اىلك اۆچ يۆز اىلى بۇيونجا، اۆزلىرىنە احسان ائدىن، تىمارلار و ئىرن پادشاهلار طرفىندىن قۇرۇندولار. عثمانلىلار، يىنى فتح ائستىدىكلرى تۇرپاقلارىن كۇلۇنىلشمە سىندە دە طرىقتلردىن فايدالانىمىشلار. عثمانلىلار تىكىەلردىن آنادۇلولونون دىنى محفىللىرىندە كى هترودوكس و اىغىتباش چىخاران عۇنصورلرى نظارت آلتىنا آلماق اۆچۇن دە فايدالاندىلار؛ بۇ ناحىەلردە بعضى آنارشىست درویش قروپلارى اورتايا چىخىمىشىدى: «آبداللار»، «تۇرلاقلار»، «ايشىقلار» و داها عۇمومى بىر آد اىلە، «قلندىر» آدى اىلە بىلىنن قروپلار. بۇ قروپلارىن اۆز دىنى لىدرلرى، محلى اوولياىلارى

۱ - بۇ تعريفلر و آچىقلامالار احمد ياشار اوجاغىن چالىشمالارىندىن آلىنىمىش و خۇلاصە حالىنا گىتىرىلمىشىدۇر.

گىنىش معلومات اۆچۇن باخ: عثمانلى مدنئىتى تارىخى، زامان قزتى ھدىەسى، اىستانبول، ۱۹۹۹، ج ۱، ص

۱۱۴-۱۱۰

۲ - هترودوكس ايسلام تفسىرى نىن قۇرۇجولارىندىن اولان فۇاد كۇرۇلۇ بىر مقاله سىندە ۱۵-۱۳-جى عصرلر آراسىندا آنادۇلودا كى دىنى قۇرۇلۇشدىن سۇز ائدركن صوفىزم اساسلى هترودوكس ايسلامدان بحث ائتمىكده دىر. باخ: «آنادۇلودا ايسلامىت - تۇرك اىستىلاسىندىن سۇنرا آنادۇلو تارىخ دىنىسىنە بىر نظر و بۇ

تارىخىن منبعلىرى»، دارالفنون ادبىيات فاكولتەسى مجموعەسى، سنە ۲، نۇمرە: ۴، ۱۳۳۸، ص ۳۱۰-۲۹۷

۳ - ف. سۇمر، ھمن، ص ۶

ۋار ايدى. لاکىن قيسا بىر زامان سۇنرا عثمانلى ھۆكمدارلارى نىن سىغىرى نتيجه سىندە بۇ اۋۇلپالارىن ھامىسى تىك بىر شىخىيىتىن آدى آلتىندا تۇپلاندىلار: خالقىن دىنى حياتىنا ھاکىم اۋلان ھاجى بىكتاش ۋلى.

«بۇنۇنلا بىرلىكىدە، ايكى فرقلى قروپ اۋرتايا چىخماقدا دىر: تىكەلدە مسكون بىر حيات سۆرن بىكتاشىلر و ھلە دە كۆچرى يا دا يارى كۆچرى اۋلان قىزىل باشلار. قىزىل باشلار اۋزون مۇدت بللى بىر آد وئرىلمە مىشىدىر. عثمانلى بۇلگەلرىندە، قىزىل باشلاردان زىندىق، رافىضى، شىعى و مۇلھىد اۋلاراق سۆز ائدىلمىكەدە دىر. قىزىل باشلار داھا سۇنرالار علوى آدى ايله آنىلمىشلار. قىزىل باش، بۇ تۇپلۇلۇغون تارىخى آدىدىر. بۇ آد، ايلک صفولرلىن تىقىچىسى اۋلان كىند تۇپلۇلۇقلارنى و عىشرتلىرىنى ايفادە ائدردى. قىزىل باش آدى شاھ اسماعىلىن آتاسى شىخ حىيدىر (۱۴۸۸-۱۴۶۰) زامانىندا اۋرتايا چىخىمىشىدىر. قىزىل باش «ىزىل باشلىقلى» آنلامىنا گىلمىكەدە دىر. قىزىل باشلار بۇ آد، تاخدىقلار پاپاق سىبىلە وئرىلمىشىدىر. قىزىل باشلار، اۋن ايكى اۋزۇ اۋلان قىرمىزى بىر پاپاق تاخاردىلار. بۇ پاپاغا تاج-ھىدرى، يعنى «ھىدرىن تاجى» دا دىيىلدى. عثمانلى سىندىرىندە، قىزىل باش «زىندىق» و «زىندىق-عاصى» آنلامىندا گىلمىشىدىر. بۇ تىقىرائدىجى آنلام اۋزۇندىن، علوى آدى قىزىل باشىن يىرىنى آلمىش و تۆركىدەكى ھىرودوكس قروپلارنى آدى ھالىنا گىلمىشىدىر. علوى كىلمەسى، بۇ تۇپلۇلۇقلارنى ايلاهى بىر ھۇۋىت عطف ائىدىكلرى ھىزرت على يە عىبادت ائتمەلرىنە ايشارە ائتمىكەدە دىر. نىجە كى، ايراندا ھىزرت على يە عىبادت ائندىلرە على اللھى دىيىلمىكەدە دىر. ايراندا علوى كىلمەسى، ھىزرت على نىن سۇيۇندان گلن شىخى، يعنى شىيد آنلامىنا گىلمىكەدە دىر.»^۱

صفوى طرىقتى لىدرلرى شىخ جۇنئىدلە بىرلىكىدە آنادۇلۇداكى بۇ فرقلى اىسلام آنلايىشلى كۆتلەلرى اۋز صفولرىنە چىكەرەك شىخ حىيدىر، شىخ على و سۇن اۋلاراق دا شىخ اسماعىللە بىرلىكىدە بۇيۇك مۇجادىلەر نتيجه سىندە دۇولت و ايقىتدار كىملىگىنە قۇۋشۇدولار. بۇ تىشكۆل گىنىش اىسلام جۇغرافىاسى اۋزرىندە شاھ اسماعىلىن قۇرمالاشدىردىغى سىياسى، دىنى و اىجتىماعى بىر مىراث اۋلاراق آن اۋرۇيىنال شىكلى ايله ياشانماقدا دىر.

۱ - اى. مىلىكوف، «بىكتاشىلىك / قىزىل باشلىق: تارىخىل بۇلۇنمە و سۇنوجلارى»، علوى كىملىگى، تارىخ و قىفى

شیعی ایسلام آنلایشی و صفوی - قیزیل باش مسلکینده یثری

شیعی ایسلام ایله صفویلرین مؤدافیعه ائتدیگی قیزیل باش شیعیلیگین آراسیندا بعضی مؤهۆم فرقلر واردیر. شیعیلیگین آنا ماهیتی آچیقجا و بیرمعنالی شکیلده /ایمامتدیر. بو آنلایشا گۆره، «پیغمبره گلن وحیلرین باطینی (گیزلی) آنلاملاری واردیر. بو آنلاملاری قاوراماق اۆچۆن گئچک یۆل گۆستریجیلیک ائدن دینی لیدرلر دالبادال بیر- بیرلرینی تعقیب ائدرلر. ۱۲-جی ایمام «غاییب» اولدوغو اۆچۆن یثر اۆزۆنده هئچ بیر دۆنیوی مشروع حاکیمیت قالمایشدیر. بلهجه، ایماملارین نظریه سیندن دۆولته و مؤوجود حاکیميته قارشى بیر مؤناسیبت الله ائدیلمه قَدَر سس سیز بیر صبر و ایقدامدان چکینمه ایچینده، مشروعیتی رد ائدن بیر بیرلشیم دؤغموش اولور»^۱.

جۆزف الیاش (Joseph Eliash) شیعه لرین رهبر قبول ائتدیکلری و جعفری لیگین قۇرۇجوسو اولان ایمام جعفر صادقدن بیر روایت نقل ائدهرک، «سۆنی بیر رژیم آلتیندا یاشایان مؤمینلرین اؤ رژیمین مسلک و قایدالارینی رد ائتمه سی ضروریلگی» ایله باغلی بیر آنلایشدان سۆز ائتمکده دیر.^۲

شیعیلیک، ۱۰-جو عصرده بویه لیلرین اورتا ایراندا، فاطیمیلرین میصیره، مازیاریلرین شمالی ایراندا، حمدانیلرین یوخاری عراقدا^۳ حاکیم اولمالاری ایله ایسلام جوغرافیا سیندا «قیزیل چاغینی» یاشامیشدیر. سلجوقلولارین بۆلگه نی فتح ائتمه سی ایله شیعی هوؤیتی سۆرعتله ضعیفله مگه باشلامیش و شیخ جۆنئیدین اون ایکی ایمام ایدیعاسی ایله اورتایا چیخیشینا قَدَر ایراندا حاکیم بیر دؤرومدا دگیلدی. قیزیل باشلیق، شیعیلیگین بیر قیسیم سمبولیک اینانجلارینی آلاراق مرکزینده اسکی تۆرک اینانجلاری نین ایسلاملاشمیش واریانتی اولان نظریه لرین دؤردوغو و بۆیۆک اولچۆده سیاسی بیاناتا اساسلانان علسوی اینانجیدیر. بو خالق ایسلامی آدی وئریلن عنعنه وی بیر مسلکین ایچیندن چیخمیش و سیاسی شرطلر ایستیقامتینده بیر سئیر ایزله میشدیر.

شیعیلیک بیر نجه قروپا آیریلماقدادیر: مۆتشریعه و مۆتصویفه.

الف) مۆتشریعه: حضرت علی و اونون خلیفه لیگینی پیغمبرین تک قانونی واریشی قبول ائدن مۆختلیف جریانلارین و طریقتلرین عۆمومی آدیدیر. ایمامی و یا جعفری اولاراق دا آنیلماقدادیر.

۱ - H. Algar, *Religion and State in Modern Iran*, Berkeley University of California Press, ۱۹۶۹, p. ۲.

۲ - J. Eliash, "Some Misconceptions Concerning Shi'i Political Theory", *International Journal of Middle East Studies*, IX, N: ۱, ۱۹۷۹, p. ۱۵.

۳ - بۇ سیرادا بغدادداکی سۆنی و عباسی خلیفه لیگی شیعی بویه لیلرین اینده ایدی.

ب) مۆتصوفیه: بونلارا «غُلاّة شیعة» ده دئییلیر. ایکی بۆیوک شوعبه یه آیریلماقدادیر: علوی لیک و اسماعیلی لیک. علویلیک بیر تۆرک اینانجی اولاراق قبول ائدیلرکن، اسماعیلی اینانجی ایسه شمالی ایرانداکی کیچیک اتنیک قروپلارین عنعنه وی اینانجلاری نین ایسلاملاشمیش شکلی اولاراق قبول اولونماقدادیر. قیزیل باشلیق، بۇ علوی لیگین ایچیندن چیخمیشدیر. گورۆلدۆگۆ کیمی، شیعی ایسلام ایله صفوی قیزیل باش مسلکلی آراسیندا بللی بیر فرق مؤوجوددور. حتّا، رافائل بلاقا (Rafael Blaga) – یا گۆره، «۱۲ ایماملی شیعیلیک اولاراق بیلینن مۆتشریعه (جعفریلیک) و مۆتصوفیه (غُلاّة شیعة) آراسیندا سطحی بیر بنزریلیکدن باشقا، مؤحتوا و تئولوژی باخیمیندان هر هانسی بیر بنزریلیک و یا عئینیلیک مؤوجود دگیلیدیر. حتّا آراداکی فرق ایکی دین آراسینداکی مؤوجود فرقدن داها آرتیق دیر.»^۱

تورک دیلی و ادبیاتی نین گلیشیمینده شاه اسماعیلین رۆلۆ

شاه اسماعیل دۆنمی، تۆرک دیلی نین ایران و یاخین شرق اولکه لرینده گلیشیمی و بیر دؤولت دیلی اولاراق ایشلدیلمه سی باخیمیندان بۆیوک اهمیت کسب ائتمکده دیر. روس شرقیاتچیسى و. و. بارتولدون (V. V. Barthold)، بو خوصوصدا بئله بیر آچیقلاماسی واردیر: صفوی «خاندانى نین تشکۆل ائدیگی بۆلگه اولان آذربایجانداکی خالق تۆرکجه دانیشیردی. تۆرک دیلی سؤنرادان صفویلر دۆلتی نین سارای و اوردو دیلی اولاراق ایشلدیلگه چکدی.»^۲

م. جوادووا یا گۆره، «آق قویونلو و قاراقویونلو حاکیمیتی دۆنمینده آذری دیلی نین اهمیتی آرتمیش، رسمی دیبل فارسجا ایله بیرلیکده سارایدا یاشایان آذربایجان شاعیرلری اؤز دیل لرینده شعرلر یازماقدا و ادبی سؤنلر ترتیب ائتمکده ایدی لر. ... بۇ دیلین دؤولت دیلی سۆته سینه یۆکسلمه سینده ایسه شاه اسماعیل دۆنمی»-نین رۆلۆ چۆخ بۆیۆکدور.^۳

شاه اسماعیلین تۆرکجه یه وئردیگی بۆیوک اهمیت ایرانلی تاریخچیلرین ده دیقتیندن قاچمامیشدیر. بۆنلاردان عبدالله راضی نین دۆرلندیرمه سی ماراقلیدیر: «اسماعیل قازان دیغی ظفرلری نین آردیندان تبریزه گلدى. هیجرى ۹۰۷- جى ایلده ایران تاجینی باشینا قويدو. اونون ایلك ایجرائاتی شیعیلیگی ایرانین

۱- ر. بلاقا، ایران خالقلاری آل کتیبی، ایستانبول، ۱۹۹۷، ص ۴۴.

۲- V. V. Barthold, "Halif i Sultan", Mir Islama, t.i, N: ۳, SPb. ۱۹۱۲, p. ۱۳۶.

۳- م. جوادووا، شاه اسماعیل ختایی نین لکسیکاسی، باکی، ۱۹۷۷، ص ۶-۷.

دۆلت مذهبی اعلان ائتمکدیسه، ایکینجی ایجرائاتی تۆرکجه نی دۆولتین دیلی اعلان ائتمک اولموشدو».^۱

صفویلرین تۆرک تاریخچیلیگینده یئرلی نین موعینلشمه سینده بویۆک سعی صرف ائسدن تاریخچیلردن فاروق سۆمرین ده بو موضوعدا کسکین بیر بیاناتی واردیر. اونا گۆره، «تۆرکجه یالنیز امیرلرین دیلی دگیل، خاندانین دا آنا دیلی ایدی. شاه اسماعیلی فارسجادان چۆخ تۆرکجه شعرلر یازماسی و علی شیر نوایی نین اثرلرینه دۆشکۆنلۆگۆ آنا دیلی نین تۆرکجه اولماسیندان ایرلی گلیردی».^۲

بیر دیگر تۆرک آراشدیرماجیلاریندان سلیم رفیق رفیع اوغلونون، شاه اسماعیلین تۆرک دیلی و ادبیاتینداکی یئرلی حاقیندا بئله بیر آچیقلاماسی واردیر: «... بو دۆنمده تۆرک دیلی فارسجا ایله بیرلیکده رسمی دیل سویه سینده بیر مۇوقع قازانمیشدیر. بۇنو ایثبات ائتمک اۆچۆن شاه اسماعیلی آذریجه یازیلیمیش بیر امرنامه سینى گۆستره بیله ریک».^۳

مجار تۆرکۆلوقلاریندان فیکته لایوس (Fekete Layos)، صفویلره عایید ایکى مکتوبو اورتایا چیخارداراق، ساده جه شاه اسماعیل دۆنمینده یۆخ، سۆنراکی دۆنملرده ده بو بۆلگه ده تۆرکجه یه وئرلین اهمیتدن سۆز ائتمیشدیر.^۴

یئنه، علی مصطفی چلبی یه عایید و بو گۆن پترزبورق شرقیات انستیتوسونون یازمالاری آراسیندا مۆحافیظه ائدیلمن «مۆنشآت» آدلی اثرینده شاه طهماسب یه عایید تۆرکجه بیر مکتوبدان سۆز ائدیلمکده دیر.^۵

۱ - آ. راضی، تاریخ مفصل ایران، تهران، ۱۳۳۵، ص ۳۹۱.

۲ - ف. سۆمر، همن، ص ۶

۳ - س. ر. رفیع اوغلو، آذربایجان ادبیاتی، آنکارا، ۱۹۴۱، ص ۱۰

۴ - بو مکتوبلاردان بیرى شاه صفی نین (۱۶۴۲-۱۶۲۸)، دیگرى ایسه سۇلطان حسینین (۱۷۲۲-۱۶۹۲) مۇهۆرلرینی دایشماقدادیر. شاه صفی مۇهۆرۆنۆ داشییان مکتوب اوتریش-مجارستان ایمپراتورو ایکینجی فردیناندا (II Ferdinand)، سۇلطان حسین مۇهۆرۆنۆ داشییان مکتوب ایسه لهیستان کراسی فردریخه (Fredrich) یازیلیمیشدیر. شاه صفی یه عایید مۇهۆرۆن اۆزینده شاهین اۆز آدی دا قنید ائدیلمیشدیر. بو مۇوضوعدا گئنیش معلومات اۆچۆن باخ: ف. لایوس، «ایران شاهلاری نین ایکى تۆرکجه مکتوبو»، تۆرکیات مجموعەسى، ۵-جی جیلد (م. فؤاد کۆپرۆلۆ ارمانی)، ایستانبول ۱۹۳۶، ص ۲۷۴-۲۶۹

۵ - آ. مددوف، «شاه طهماسبین آذربایجان دیلینده بیر مکتوبو»، آذربایجان SSR دۆولت اونورسیتیه سی علمی اثرلری (دیبل و ادبیات سرسیسی)، نۆمره: ۶، ۱۹۶۴، ص ۷۳-۸۰. همین مۆلیف، شاه اسماعیل ختایی نین اثرلری، باکی، ۱۹۷۵، ج ۱، ص ۸. شاه طهماسب بو مکتوبو ایکینجی سۇلطان سلیمه (ساری سلیم) جواباً

آنلاشیلا، شاه اسماعیل دۆنمىندە تمللری قۇبولان تۆرك دىلى نىن دۆولت سۆيەسىندە ایشلدیلمەسى اۇزۇندىن سۇنراكى خىلقلرى طرفىندىن دە بىر مىراث اولاراق منىمسىنىش و داوام ائتدىرىلمىشىدىر.

قاراقۇيونلو، آق قۇيونلو و اساساً صفویلر دۆنمىندە باشلايان تۆركجە ايله فارسجانين مؤحكىم تائىرلىشمەسى سۇنرادان آذربەينىن آن مؤهۆم خۆصوصىتى اولاراق وارليغىنى گۆستره جكدىر. بۇ تائىرلىشمە، فارسجايا چۆخ سايدا تۆركجە كلمەينىن گىرمەسىنە دە سبب اولموشدور. بۇ گۆن مودرن فارسجادا رسمى و يا غئىر- رسمى (دانىشيق دىلىندە) ايشلدىلن يۆزلرجه تۆركجە كلمەينىن صفوى دۆنمىندە بۇ دىلە گىردىگى بىلىنىر. او دۆنمە داىير فارسجا متنىرىندە اولارلا تۆركجە كلمە تىببىت ائدىلمىشىدىر: يايلاق باشى (يايلاق ساحەسىندىن وئرگى آلان مأمور)، قىشلاق باشى، چۆبان بگى، شىلتاق (بىر نۆوع وئرگى)، دارغا، اون باشى، يۆز باشى، تۇپچوباشى، اولاغ، قونولقا، قۇللار آغاسى، اشىك آغاسى، ياساۋۇل، تۇفنگچى باشى، بگلر بگى، قۇرۇچى، مىرشىكار باشى، آنباردار باشى، باسماچى، قاپىچى، تۇشمال باشى، جبە دار باشى، دۇشلۆك، دىۋان بگى، قاپىچى باشى، قوشچو، قوشخانا و س.^۱ فارسجايا گىرن بۇيۆك اولچۆدە حربى عۆنۋان، وئرگى آدى و ايدارى بىر آد اولان تۆركجە بۇ كلمەلرین آذربەينە اولغون شكىلدە وۇرغولاندىغى و سۆيلندىگى گۆرۆلمكدەدىر.^۲ فارسجايا قاتىلان بۇ سۆزلرین حربى و ايدارى منشالى اولماسى قاراقۇيونلولاردان و حتا ايلخانلىلاردان برى ايران بۆلگەسىندە اۇردو دىلى نىن تۆركجە اولماسىندان ايرلى گلمكدەدىر. بۇ صفویلر دۆنمىندە داها دا قۇوتلىنىشىدىر.^۳

صفویلر دۆنمىندە ايران بۆلگەسىندە سلجوقلولاردان برى پۇزولمادان گلن دىۋان يازى اۆسلوبونون دىيشىدىگى دە دىقتى چكمكدەدىر. خۆصوصىلە، فرمان و رسمى يازىشمالارین گىرىش و بىتتىشىندە اىستيفادە اولونان عنعنەوى ايفادەلر و مۇراجىعت شكىللىرى آتىلمىش، اونون يىرىنى تۆركجە ايفادە و

يازدىرمىشىدىر. مکتوبون گىرىش قىسمىندە «شاه طرفىندىن گلن جوابدىر» عىبارەسى يازىلىدىر. بۇ مکتوبون يازىلماسىنا سبب اولان سارى سلېمىن مکتوبو دا ىننە چلبى نىن مۆنشأتىندا يئر آلماقدادىر.

۱ - تذکره الملک، تهران، ۱۳۳۲، ص ۱۱۸-۱۱۰

۲ - ه. زرینه زاده، فارس دىلىندە آذربايجان سۆزلرى، باكى، ۱۹۶۲، ص ۱۳۱ و ۱۹۳

۳ - بۇ بارەدە باخ:

I. P. Petruşevski, "Azerbaydjan v XVI-XVII vekah", Sbrpnik staley po istorii Azerbaydjana, vip. ۱, Baku, ۱۹۴۹, s. ۲۴۸; O. A. Efendiyev, Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XIV veke; Baku, ۱۹۶۸.

عیبارلر آلمیشدیر. فرمانلارین گیریشنده «حوکم» قارشیلیغیندا «سۆزوموز»، بیر باشقا یئرده «جۆمله آتالیغی» کیمی تۆرکجه ایفاده لرین کئچمه سی بونو ایثبات ائدیر.^۱

بوتون بو نقل ائتدیگیمیز معلوماتلار تۆرک دیلی نین صفیلر دؤنمینده دیپلوماسی سوته سینده و سیاسی ساحه ده قازاندیغی اهمیتی و کسب ائتدیگی دیری گوستر مکنده دیر. مؤوضوعا بیر ده ادبیات زاویه سیندن باخماغیمیز لازیم دیر. چونکی، بو دؤنمین آن بویوک خوصوصیتی آذری ادبیاتی نین یاخالامیش اولدوغو گلیشمه دیر.

شاه اسماعیلین تۆرکجه یازدیغی اثرلری «دیوان»، «دهنامه» و «نصیحت نامه»- دیر. هر اوچ یازما دفعه لرله کویسالاناراق یاخین، اورتا شرق، اورتا آسیا و هیندوستان ادبی مؤحیطلرینده الدن-آله دؤلاشمیشدیر. صفوی ادبیاتی نین بیرباشا تأثیر قویدوغو بؤلگه لر شاه اسماعیلین سیاسی و ادبی شخصیتی سببیه بابورلولارین هیند چئوره سی، فضولی نین دیوان ادبیاتینداکی اوستالیغی سببیه عثمانلی ادبی چئوره سی اولموشدور. شاه اسماعیلین ادبی شخصیتی علوی ادبیاتیندا اونا قارشی بویوک بیر حثیرانلیغی دوغورماقدا دا تأثیرلی اولموشدور. علوی توپلوموندا اونون اوسلوبونو، طرزینی داوام ائتدیرن اونلارلا شاعر چيخمیشدیر. بو گۆن شاه اسماعیلین یازمالاری پترزبورق، لندن، قاهره، واتیکان، برلین، تاشکند و دؤنیانین دیگر مؤختلیف موزه و کیتابخانالاریندا قورونماقدادیر.

شاه اسماعیلین اولوموندن قیسا بیر مودت سونرا تذکیره یازارلاری اونون ادبیاتا باغیشلادیغی توحفه دن سۆز اتمگه باشلامیشلار. بونلاردان ایلکی سام میرزه آدی ایله تائینان صفوی دؤنمی نین مشهور تذکیره یازاریدیر. شاه اسماعیلین اوغوللاریندان بیری اولان سام میرزه (۱۵۶۷-۱۵۱۷) فارس دیلی و ادبیاتی حثیرانی اولدوغوندا آناسی نین تۆرکجه نی اؤن پلاندا توتان رفتارینا بیگانه قالمیشدیر.^۲ سام میرزه نین تحفه سامی آدی تذکیره سینده شاه اسماعیل حاقیندا گئنیش معلومات و نره جگی گۆزگینلیردی، آنجاق مؤکیف آتاسیندان عادتاً بیر اوزگه آدام کیمی بحث اتمیشدیر. بونا رغماً، سام میرزه، شاه اسماعیلین ادبی تأثیرینی کچیک سایماغا چالیشمیشدیر.

۱ - «اورتا عصر آذربایجان تاریخینه داییر فارس دیلی سندلر» آدی فایل، آذربایجان علملر آکادمیاسی انستیتوسونون علمی آرشیوی، نؤمره: ۲، ۲۲، ۲۳. همچنین باخ: ت. م. موسوی، اورتا عصر آذربایجان تاریخینه داییر فارس دیلینده یازیلیمیش سندلر، باکی، ۱۹۶۵، ص ۷۴

۲ - V. Minorski, *The Poetry of Shah Ismail I*, London, ۱۹۴۲, vr. ۱۰۰۸ a,

س. نزهت، تۆرک ادبیاتی تاریخی، آذربایجان ادبیاتی ختایی قیسمی، ایستانبول، ۱۹۳۲، ص ۲۰۸-۲۰۶

شاه اسماعیل سیاسی باخیمدان عثمانلی چئوره سی ایله دۆشمن اولدوغوندان، اؤز دۆنمیندن اعتباراً کیملیگی و شخصیتی اوروپادا موباحیثه مؤوضوعو اولموشدور. اوروپالی سیاحلار و سفیرلر اونونلا علاقه دار معلوماتلارین غربه سیزماسیندا تشبؤتکار رولو اونامیشلار. یازمالاری اثرکن دؤنملرده هدیه اولاراق ویشن و واتیکانا آپارلمیشدیر. ۱۹- جو عصر دن اعتباراً ده اوروپا شرقیاتچیلاری اونون اثرلری اؤزینده جیدی چالیشمالارا باشلامیشلار. شاه اسماعیل ادبیاتی نین ایلك آراشدیرماچیسى ایسه ج. هامر (J. Hammer) اولموشدور. و. مینورسکی، اونون غرب دؤنیاسیندا تانینماسیندا بیر سیرا چالیشمالارا ایضاسینی آتمیشدیر. روس تاریخچیلیگینده آ. کریمسکی نین سعیلری تقدیره لایقیدیر. آ. کریمسکی، آچیقلامالاری ایله روس آراشدیرماچیلاری آراسیندا شاه اسماعیلین ادبی اثری اؤزینده آپاریلان یثرسیز موباحیثه لری ده سونا چاتدیرمیشدیر. او، آچیق بیر ایفاده ایله «یئنی قۇرولان خاندانین حاکیم دیلی تۆرکجه ایدی. خاندانین قۇرۇجوسو شاه اسماعیل «ختایی» تخلصو ایله بۆتۆن بیر ادبی گۆزلیگه اساسلانان آذربجه شعرلر دیوانی فورمالاشدیرمیشدی. بۇ دیل اونون اؤز آنا دیلی ایدی.»^۱

شاه اسماعیل تۆرکجه شعرلرینی آذری دیلینده یازمیشدیر. شعرلرینده کی ادبی اؤسلوب، دیل خوصوصیتلری بونو آچیق شکیلده گؤستر مکده دیر:

گرچی گۆن خوشدور ولی رۆخسارین اونندان یاخشیدیر،
 آی داخی تابان دؤرور دیدارین اونندان یاخشیدیر.
 نافه مؤشک - ختن گرچی مؤعطر دیر ولی،
 ائی صنم، اول خال - عنبر یارین اونندان یاخشیدیر.
 نقش - طاووس ایسته مم اونندان جمالین یشگ دؤرور،
 لفظ - طوطی دیتله مم گوفتارین اونندان یاخشیدیر.
 ایسته مم فیردؤس باغی نین گؤل - خوش بوسونو،
 دؤنیا باغیندا گؤل - رۆخسارین اونندان یاخشیدیر.
 بو ختایی قاتینا کیم قیلدیلار تعریف - مؤشک،

1 - A. E. Krimskiy, *Istoriya Persii ee literaturı i drevnişskoy teosofii*, t. III, Trudi po vostočoved, izdannie Lazarevskim in.-tom vostočnix yazıkov, XVI, Moskova, 1914-1917, p. 139-140.

چین به چین اول زؤلف عنبر بارین اوندان یاخشیدیر.^۱

* * *

دیلبر، دیلده سنین مهر- رو خون جان کیمیدیر،
 شربت- لعل- لبین دردیمه درمان کیمیدیر.
 باغی خو سئونده بویون سرو- خورامان دئدیلم،
 ظؤلمت ایچینده لبین چشمه- حیوان کیمیدیر.
 تا کی سندن دؤشهلی آیری، آیا روح- روان،
 گوژمؤن یاشی منیم قطره- باران کیمیدیر.
 روی- ماهین گوژهلی فیرقت- هیجراندا نه غم؟
 زؤلف- رویین، صنما، شمع- شیبستان کیمیدیر.
 بو ختایی دؤشهلی صوحبت- وصلیندن ایراق،
 باغری بؤریان کیمی و گوژلری گریان کیمیدیر.^۲

ختایی نین شعرلرینده «ایراق» (اوزاق)، «منیم»، «غم» و دیگر چؤخ سایدا دیسل و تلفؤظ خوصوصیتلری آذربجه نین تپیک خوصوصیتلری اولاراق دقتی چکمکده دیر. بؤنلار، شاه اسماعیلین اورتایا چیخدیغی موحیطین دیلینی و دؤشونجه لرینی کیمیلیگی ایله بیرلیکده اؤست سوئه به چیخاردیغینی گوئستمکده دیر. ف. سؤمرین، بیر ایتالیان موشاهیدهچییه اساسلانا راق نقل ائتدیگی حکایه اولدوقجا ماراقلیدیر: «اؤزؤ شخصصاً چؤخ جسور و دیسپلین سئور بیر اینسان اولدوغو کیمی، عثینی زاماندا تشکیلاتچی و تحصیللی بیر حؤکمدار ایدی. تبریز مثیدانیندا بگلری ایله بیرلیکده اؤخ آتارکن، دهه قورقود داستانلاریندان قانتورالی داستانیندا اولدوغو کیمی، اوزانلار قوبوزلاری نین موشایعتینده اونون ایگیدلیگینی مدح اتدن ماهنیلار اوخویوردولار».^۲ بو، شاهین اؤزؤنؤن ده باغلی قالدیغی بیر میراثی یاشاتدیغینی گوئستمکده دیر.

۱ - *Il Canzoniere di Şâh İsmâ'il Hatâi*, hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, ۱۹۵۹, ۴۸- ci Gazel.

۲ - آذربایجان غزللری، حاضیرلایان: م. نوری اوغلو، باکی ۱۹۹۱، ص ۶۸-۶۷

۳ - ف. سؤمر، هممن، ص ۴۲-۴۱

نتیجه

شاه اسماعیل چوخ جهتلی بیر شخصیتیه صاحیب اولموشدور. او، شیعی ایسلامین طالعینی مؤعینلشدیرن بیر نئچه شخصدن بیرى اولاراق ایسلام سیاست تاریخینه اؤز آدینی حکا اتدیرمیشدیر. شیعه آنلایشی نین آشیری نوّمايندهسى اولاراق دا قارشیمیزا چیخان شاه اسماعیل، اینانیلما یا جاق درجه ده اؤز کولتورونه باغلی نادیر تۆرک حؤکمدارلاریندان بیرى اولموشدور. تۆرک کؤچری کیملیگینه باغلی بیر دؤولت قورماغی تجروبه ائتمیش و بوندا دا اؤز دؤنمی اوچون آن تأثیرلی بییر ایدئولوژیسی فورمالاشدیرمیشدیر: قیزیل باشلیق. عثمانلی عنعنوی عادتیندن ایرلی گلن بو تۆن منفی بیانلارا رغماً، شاه اسماعیل «تۆرک سیاسی تاریخى نین تحصیللی، سیاستچی، تشکیلاتچی و جسور» حؤکمدارلاریندان بیرى اولاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر.

قایناقلار:

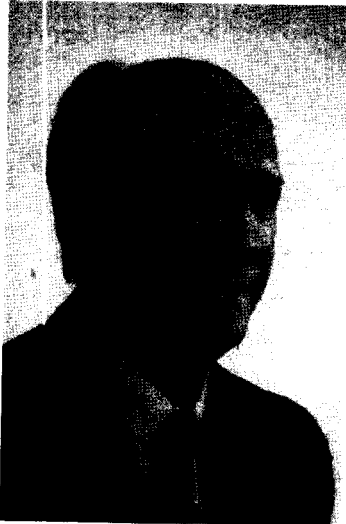
- آذربایجان غزللری، حاضیرلایان: م. نوری اوغلو، باکی، ۱۹۹۱
- «اورتا عصر آذربایجان تاریخینه داییر فارس دیلی سندلر» ادلی فایل، آذربایجان علملر آکادمیسی انستیتوسونون علمی آرشیوی
- اوچاق، آ. ی. تۆرکلر، تۆرکیه و ایسلام؛ یاخلاشیم، یؤنتم و یورؤم دّنه مهلری، ایلتیشیم یایینلاری، ایستانبول، ۱۹۹۹
- بلاقا، ر. ایران خالقلاری آل کیتابی، ایستانبول ۱۹۹۷
- تذکره الملک، تهران، ۱۳۳۲
- جوادووا، م. شاه اسماعیل ختایی نین لکسیکاسی، باکی ۱۹۹۷
- راضی، آ. تاریخ مفصل ایران، تهران ۱۳۳۵
- رفیع اوغلو، س. ر. آذربایجان ادبیاتی، آنکارا ۱۹۴۱
- زرینه زاده، ه. فارس دیلینده آذربایجان سؤزلری، باکی ۱۹۶۲
- سوّم، ف. صفوی دؤولتی نین قورولوشو و گلشیمه سینده آنادولو تۆرکلری نین رؤلّو، آنکارا ۱۹۹۹، (۲ جی چاپ)
- عثمانلی مدنیتی تاریخی، «زامان» قزتی نین هدیه سی، ایستانبول ۱۹۹۹، ج ۱

- کۆپرۆلو، م. فؤاد، «آنادولودا ایسلامیت - تۆرک ایستیلاسیندان سونرا آنادولو تاریخ- دینیسینه بیر نظر و بۇ تاریخین منبعلری»، دارالفنون ادبیات فاکولتهسی مجموعهسی، سنه ۲، نۆمره: ۴، ۱۳۳۸
- کۆپۆ، ا. (E.Copeaux)، تاریخ درس کتابلاریندا (۱۹۹۳-۱۹۳۱) تۆرک تاریخ تیزیندن تۆرک- ایسلام سستزینه، ترجمه اندن: آ. برک تایی، تاریخ وقفی یورد یایینلاری، ایستانبول ۲۰۰۰ (۲-جی چاپ)
- لایوس، ف. «ایران شاهلاری نین ایکی تۆرکجه مکتوبو»، تۆرکیات مجموعهسی، ۵-جی جیلد (م. فؤاد کۆپرۆلو ارمغانی)، ایستانبول ۱۹۳۶
- ملیکوف، ای. «بکتاشیلیک / قیزیل باشلیق: تاریخسل بؤلۆنمه و سونوچلاری»، علوی کیملیگی، تاریخ وقفی یورد یایینلاری، ایستانبول ۱۹۹۹
- ممدوف، آ. «شاه طهماسبین آذربایجان دلیینده بیر مکتوبو»، آذربایجان SSR دؤولت اونیورسیتیهسی علمی اثرلری (دیل و ادبیات سریسی)، نۆمره: ۶، ۱۹۶۴
- ممدوف، آ. شاه اسماعیل ختایی نین اثرلری، باکی ۱۹۷۵
- موسوی، ت. م. اورتا عصر آذربایجان تاریخینه داییر فارس دلیینده یازیلیمیش سنلر، باکی ۱۹۶۵
- نزهت، س. تۆرک ادبیاتی تاریخی، آذربایجان ادبیاتی ختایی قیسمی، ایستانبول ۱۹۳۲

- Algar, H. *Religion and State in Modern Iran*, Berkley University of California Press, ۱۹۶۹
- Barthold, V. V. "Halif i Sultan", Mir Islama, t.i, N: ۳, SPb. ۱۹۱۲.
- Efendiyev, O. A. *Azerbaydjanskoe gosudarstvo Sefevidov v XIV veke*, Baku, ۱۹۶۸.
- Eliash, J. "Some Misconceptions Concerning Shi'i Political Theory", International Journal of Middle East Studies, IX, N: ۱, ۱۹۷۹.
- *Il Canzoniere di Şâh İsmâ'il Hatâi*, hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, ۱۹۵۹.
- Kırımskiy, A. E. *Istoriya Persii ee literaturı i drevnişskoy teosofii*, t. III, Trudı po vostoکoved, izdannie Lazarevskim in.-tom vostoçnıx yazıkov, XVI, Moskova, ۱۹۱۴-۱۹۱۷.
- Minorski, V. *The Poetry of Shah Ismail I*, London, ۱۹۴۲.
- Petruşevski, I. P. "Azerbaidjan v XVI-XVII vekah", Sbrpnik statey po istorii Azerbaidjana, vip. ۱, Baku, ۱۹۴۹.

شاه اسماعیل ختایی نین آذربایجان دیل و ادبیاتینا تأثیری *

دوکتور جواد هیث

شاه اسماعیل ختایی (۱۵۲۴-۱۴۸۶) آذربایجان و ایراندا صفویله سؤلاله سینی قوزاراق ایرانین ایستقلال و بیرلیگینی تأمین ائدن و عینی زاماندا آذربایجان ادبیاتیندا یئنی بیر دوئم باشلادان حؤکمدار شاعیردیر.

اؤ، ختایی تخلؤصؤ ایله تۆرکجه دیوان صاحیبی اولماقلا برابر آذربایجان تۆرکجه سینده ایلك مشنوی یازان شاعیرلردندیر. اونون فارسجا شعرلری ده واردیر. اؤ، هم کلاسیک شعرده (عروض وزیننده) طبعینی سینامیش، هم ده خالق شعرینده بیر اؤستاد کیمی آن گؤزل قوشما، گرایلیلارین مؤلفی اولموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی، صفوی دؤولتی شیعی - قیزیل باش مفکوره سی

اؤز رینده قۇرولموشدور. ختایی بۇ دؤولتین قۇرۇجوسو کیمی، دؤیؤشچؤ بیر قهرمان اولماقلا بیرلیکده هم ده بۇ مفکوره نین شیخی و شاعیری اولموشدور. اؤ، خالق آراسیندا حؤکمداران داها چؤخ بیر مورشید - اؤندر کیمی تانییب سئولیمیشدیر. بۇ باره ده اونون خالق رۇحونا اؤیغون هئجا وزیننده، عاشیق شعرى بیچیمینده یازدیغی قوشما و گرایلیلاری چؤخ تأثیرلی اولموشدور. بۇ شعرلر اونون عسکرلری طرفیندن ازیرکنیر و ساواش مییدانیندا اؤخونوردو. خالق عاشیقلاری اونون شعرلریندن اؤستادنامه کیمی فایدالانمیش، آدینا موسیقی بستمه لیمیش و داستانلار یاراتمیشلار.

ختایی زامانیندا شاعیرلریمیز عروض وزیننده شعر یازماغا آلیشمیش و هئجا وزینه اعتبار اتمزدیلر. ختایی نین هئجا وزنی ایله، یعنی خالق شعرى بیچیمینده شعرلر یازماسی، زامانینا گؤره بیر یشلیک، حتا بیر اینقیلاب ساییلردی (ر. آزاده).

ختایی نین شعرلرینده شیعی تبلیغاتی ایله بیرلیکده حروفیلیک و وحدت - وؤجود مفکوره سی نین ایزی ده گؤرؤلمکده دیر. ختایی آن چؤخ نسیمی دن تأثیرلنمیش و اونون بیر چؤخ شعرینه نظیره لر

* - ۱۰-۹ سپتامبر ۲۰۰۳ (۱۹-۱۸ شهریور ۱۳۸۲) تاریخلرینده شاه اسماعیل ختایی مؤوضوعسوندا آنکارادا

کتچیریلن سمپوزیوما تقدیم اولونان معروضه.

یازمیشدیر. او دا نسیمی کیمی اینسانی تانری نین مظهیری و تجلیسی بیلیر و عشقی دؤنیانین تملی و محوری و کایناتی ایداره ائدن ایلاهی گۆج کیمی قبول ائدردی (ر. آزاده). اونون یازدیغی «نصیحت نامه» آذربایجان تۆرکجه سینده یازیلیمیش ایلك عیرفانی - دیداکتیک مثنویلدندیر. نصیحت نامه ده قیزیل باشلارا شیعیلیگین اساسلاری و حیات داورانیشلاری حاقیندا اویؤدلر و ثریلمیشدیر. «دهنامه» شاه اسماعیلین محبت موضوعسوندا یازیلیمیش غزللری احتیوا ائدن ۱۵۰۶ بیتدن عیبارت بیر مثنویدر و توحید، پیغمبر، ایمام علی و ایماملارین تعریفیدن سؤنرا بیر باهاریه ایله باشلار. اوندان اؤرنکلر:

قیش گئتدی یئنه باهار گلدی،
گۆل بیتدی و لاله زار گلدی.
قوشلار هامیسی فغانه دؤشدی،
عشق اودی یئنه بو جانه دؤشدی.
یئر گئیدی قباي - خضر پوشان،
جومله دیله گلدی لب خموشان.

ختایی نین شعرلرینده صوفیانه لیریزمین گۆزل بیتلری یئر آلماقدا، آنجاق عثینی شعرلرده، ساواش میدانیندا ظفر قازانمیش قهرمان بیر حؤکمدارین ایفاده سی ده حیسن ائدیلمکده دیر. میثال اؤچون:

بیز ازلدن تا ابد میدانله گلمیشلردنؤز،
شاه - مردان عشقینه مردانه گلمیشلردنؤز.

و یا:

ازلدن عشقیله دیوانه گلدیم،
یئریم میخانه دیر مستانه گلدیم.
هزاران دؤنا گیردیم من دولاندیم،
بو گۆن خصم ایله من میدانله گلدیم.
ایمامیمدیر منیم اول شاه - مردان،
بو گۆن نسل - علی دیوانه گلدیم.
ایمام عشقینه چالارام قیلینجی،
مؤنافیق قیرماغا مردانه گلدیم.
منم بوتدا ختایی حنیدر اوغلو،
چو اسماعیل تک قوزبانه گلدیم.

شاھ اسماعىل ختايى آذربايجان تۆرك دىلىنى دۆلەت دىلى سۈپەسىنە قالدېردى ۋاۋىندان اولوسلار آراسى يازىشما دىلى كىمى فايدالاندى. ھەم دە اۋردودا يازىلان فرمانلار ۋا امرنامەلر بۇ دىلدە يازىلېردى. اۋنون زامانىندا تۆرك دىلى ساراي، اۋردو، ديوان ۋا اشراف طبقەن دىلى اولموش ۋ فارسجايا تۆرك سۆزلىرى ۋا حربى اىصطىلاحلار گىر مىشدىر. بۇ اىصطىلاحلار پهلويلىرىن ايش باشىنا گلدېگى زامانا قدر داوام ائتمىش، حتا ايندى بئله بعضىلىرى ايشلدېلمكده دىر (تۆفنگ، تۆپ، گلن-گئدن، ماشا ۋا س.).

ختايى مىلى كۆلتۆر ۋا آنا دىللى ادبىياتى بۆتۆن ايمكانلارى ايله دستكلەمىش، سۆز-صنعت صاحىبلىرىنى تشويق ائتمك مقصدىلە اۋزۋ دە تۆركجە غزل، قوشما ۋا گرايىلار يازمىش، يۋردونون مۆختلىف پىرلرىندە كى اىستعدادلى قلم صاحىبلىرىنى، ساز-سۆز اۋستالارىنى سارايننا تۋپلايىب ھىمايە ائتمىشدىر. اۋنون صنعت قۇرۇجولوغو سايەسىندە مېنىاتور رساملىغى، معمارلىق، خالچاچىلىق ۋا عاشىق صنعتى ۱۶-جى عصرده قىزىل دۇرۇنۆ ياشامىشدىر (م. قاسىملى، ۲۰۰۲).

يازىلى ادبىياتا عاشىق طرزى نىن گئنىش اۋلچۆدە تطبيق اولونماسى ختايى يە مخصوص اولماقلا برابر اۋنون غزلىرىندە فولكلور ھاواسى ۋا قوشما-گرايىلارىندا دا كلاسىك شعرىن خۆصوصىتى مۆشاهىدە اولونماقدا دىر (م. قاسىملى، ۲۰۰۲).

ختايى خالق دىلى ۋا نظم بېچىملىرىنى چۆخ ياخشى بىلدېگى اۋچۆن، اۋنون سۈپلە دېگى شعرلر (ايلاھىلر) خالق آراسىندا يايلىمىش ۋا قىزىل باش علوى-شېعى تۆركلرىن اۋنون چئورەسىندە چمىر (ھالە) كىمى تۋپلانماسىنا سبب اولموشدور.

بۇ ايلاھىلر عصرلرچە خالق آراسىندا بىستەلنەرك اۋخونور. حتا آنادولودا علوى-قىزىل باش زۆمرەلىرى آراسىندا اۋنون خاطىرەسى اۋزون زامان ياشامىش ۋا بعضاً دە سىياسى بۇخرانلارا سبب اولموشدور.

بىر چۆخ شاعىرلر اۋنا نظىرەلر يازمىش ۋا عاشىق ھاوالارى سىراسىنا شاھ ختايى ھاواسى دا علاوه ائدىلمىشدىر. آذربايجان دىل ۋا ادبىيات تارىخىندە ختايى شعرى بىر دۆنم كىمى تانىنىمىشدىر (ازل دىمىرچى زادە).

سۆن اولاراق اۋنون دىوانىندان عروض وزىندە (رمل) يازدىغى بىر غزلىنى نقل ائدىرىك:

بىر پرى حىترانىام بىلمم مكانى قاندا دىر؟
كىمسە بىلمز دۇنيادا نام ۋا نىشانى قاندا دىر؟
خويلرى سئومە دئىيۆب طعن ائتمە ائى زاهىد مانا،
چۆنكى بىلمزسن مقام-جاودانى قاندا دىر.

گلدی «سبحان الٰدی اسراء بعد» شأنینه^۱،
 لوزج - محفوظ^۲ ایچره اول حۆسنون بیانی قاندا دیر؟
 من دیدیم یۆزۆنی گۆرست، دیدی طاقت پوخ سانا،
 بو سوئالینه جواب - «لن ترانی»^۳ قاندا دیر؟
 من دیدیم بیر بوسه وئر، در جان وئرۆب آلماق گۆرک،
 بو مکان ایچره متاع - رایگان قاندا دیر؟
 تا ویصالوندان جۆدا دۆشدۆم، حیاتیتم قالمادی،
 دۆنیا و عوقبادا سنسیز زیندگان قاندا دیر؟
 قاندا کیم یاتسام جهاندا اونقو گلمز عثینیمه،
 بو ختایی یاتماغا یار آستان قاندا دیر؟

قایناقلار:

- ختایی شۆناسلیغا هدییه، علمی، ادبی - بدیعی تۆپلو، آخوند سؤلطان حۆسین قولو اوغلوندان، اوزان نشریاتی، باکی، ۱۹۹۸
 - بانارلی، نیهاد سامی، رسیملی تۆرک ادبیاتی؛ ۱۶ - جی عصرده آذری تۆرکجه سی ادبیاتی، ختایی، فاسیکول: ۷، دوولت M.E.B. کیتابلاری.
 - هیئت، جواد. آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش، ج ۱، وارلیق نشریاتی، تهران، ۱۹۸۰.
 - هیئت، جواد. آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، وارلیق درگیسی نین اؤزل سای، تهران، ۱۹۸۸
 - اسماعیل زاده، رسول. ختایی، شاه اسماعیل صفوی، کلیات دیوان، نصیحت نامه، دهنامه، قوشمالار، فارسجا شعرلر، الهدی نشریاتی، تهران، ۱۳۸۰
 - کۆپرۆلو، فواد. آذری دیلی و ادبیاتی، شاه اسماعیل ختایی، ایسلام آنسیکلوپدیسی، ج ۲، ایستانبول، ۱۹۷۰
 - قاسیملی، محرم. شاه اسماعیل ختایی نین پوئزیاسی، علم نشریاتی، باکی، ۲۰۰۲
- II Canzoniere di Şâh İsmâ'il Hatâi, hazırlayan: T. Gandjei, Napoli, ۱۹۵۹.

۱ - پیغمبرین معراجینا ایشارتدیر.

۲ - کیتاب - مبین، اینسانلارین و کایناتین احوال و داورانیشلارینی یازان گۆکسل کیتاب

۳ - گۆزه بیلمزسن.

شاه ختایی شعرینده حاجی بکتاش ولی تأثیرلری

پروفیسور دوکتور ابوالفضل آمان اوغلو*

شاه اسماعیل ختایی (۱۵۲۴-۱۶۸۷)، ۱۶-جی عصرین ادبیاتی نین اؤنده گلن شاعیرلریندیر. اکثریتی تۆرک خالق شعرى عنعنەسینه اؤیغون شکیلده یازیلیمیش شعرلرینی دؤرد قیسمه آیرا بیلرک: ۱- تصوّف شعرلری، ۲- شیعیلیک- علویلیک- بکتاشیلیک ایله علاقه دار شعرلری، ۳- حوروفیلیک اساسلارینی عکس ائتدیرن شعرلری، ۴- عشق شعرلری

اسکی تۆرک اوغوز اینانیشلارینی و عنعنەلرینی ایسلام دینی نین بعضی قایدالاری ایله بیرلشدیرن علویلیگی حاجی بکتاش ولی دن سوئرا ییغیب جمعلشدیرن ده شاه ختاییدیر. او، آنادولودا اینکیشاف ائدن تکیه ادبیاتینا بؤیوک اؤلچۆده تأثیر قویموشدور و علوی- بکتاشی ادبیاتی نین آن گۆزل اؤرنکلرینی تقدیم ائتمیشدیر. حتّا شایعه لره گۆره، علویلرین مؤقدّس کیتابی اولان «بؤیوروق» دا شاه ختایی طرفیندن یازیلیمیشدیر. ختایی، دؤنمین دیوان شعرینده ده مۆهۆم بیر مۆوقعه ده دیر. ۱۹ یاشیندا ایکن «دهنامه» مثنویسینی یازان ختایی، یوخاریدا قئید ائتدیگیمیز کیمی خالق شعرى نووعلرینی ده بیلیر و اؤستادلیقلا ایشلکدیردی. شعرده کی اساس اؤستادلیغی هجه ایله سؤیله دیگی دئییشلردیر. بونلار، عصرلردیر کی، خالقین دلیسندە سؤیلنمیشدیر. ختایی نین شعرلرینده دۆشۆنجه لرینی شعر دلی ایله یایماق ایسته ین بیر سعی وار. شاه اوچۆن شعر بیر وسیله دیر.

شاه ختایی میلی مدینتی، تۆرک ادبیاتینی بۆتۆن وارلیغی ایله حیمایه ائدیردی. بونا گۆره شیروانلی ملک الشعرا حبیبی نین اؤنجۆلۆک ائتدیگی تۆرکجه ادبیاتین بیر چۆخ نوامینده سینی حیمایه آلتینا آلمیشدی. مۆهۆم مۆوقعلره تۆرکلرین گلمه لری هئچ بیر دؤنمده بۇ قدر چۆخ اولمامیشدیر. ایراندا تبریز بۆلگه سینده کی تۆرک طبه قسه سی اؤسته لیک آنادولودان دا دستکلندیکده دؤلتین مرکزینده تۆرکلر تۆپلانماقدادیر. آنادولو سلجوقلو دؤلتی نین عکسینه تۆرکجه سارای دلییدیر. بۇ سارایدا علوی دئییشلری، وارساغیلار، کوزاوغلو قوشمالاری سۆیلنیر. شاه اسماعیل دئییشلرینی تۆرکجه سؤیله ییردی. او دؤنم قاینالاریندا شاه ختایی عادی بیر حۆکمدار اولماقدان چۆخ اسکی تۇران دۆشۆنجه سی نین یثنی

* - قافقاز اونیورسیتەسی نین علمی هیأتی عۆضو.

۱ - اسماعیل اوزمن. علوی- بکتاشی شعرلری آنتولوژیسی، KB نشریاتی، آنکارا ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۱۳۲

نۆمىسىدەسى اولاراق گۆستىرىلدى. بۇنا گۆرەدەر كى، ياووز سلېم اسماعىلە «افراسىياب - عهد»، تارىخچى خواندمىر ايسە «صاحب قران» لقبىنى وئرمىشلر.^۱

پروفىسور دۆكتور م. قاسىملى نىن قئىد ائىدىگى كىمى، سلجوقلو دۆنمىندىن سۇنرا آغ قۇيونلۇلارنىن ضعيفلنمەسى ايله سىياسى اعتبارى آزالاراق آزلىق وضعيتىنە دۆشن تۆركمىن بۇيلارى قىزىل باش - صفوى بايراغى آلتىندا بىر اۆمىد - قۇرتۇلۇش يىرى كىمى تۇپلاندىلار. بۇ مۆحىطدە شاھ ختايى تۆركمىن ائىللىرى اۆچۇن بىر قۇرتارىجى اولاراق گۆرۆنمىكدە ايدى.^۲ حتا ۱۵۰۲ - جى ايلدە اۇغۇز بۇيوندان ۷۲ تۆركمىن عشىرت بگى و ۴۰ سئىيد اوجاغىندان ددە نىن ايشتىراكى ايله ارزىنجانىن سارى قايا يايلاغىنداكى تۆركمىن قۇرۇلتايىندا تۆركمىن قىزىل باش صفوى دۆولتى نىن قۇرۇلۇشونا قارار وئرىلدى.^۳

خالقنى اينانجى، اۇنو گىتتىكىجە افسانەوى بىر مۇوقعە يىرلشدىرىدى:

ختايى مەھدى اولدو،

ايماملار جەھدى اولدو.

دوللور بادەنى ساقى،

شادىلىك واختى اولدو.^۴

غىيب اولموش ۱۲ - جى ايمامىن - مەھدى صاحب الزمانىن ختايى سىماسىندا ظۇهور ائىدىگىنە اينانما، روحو سۇنمۇش تۆركمىن بۇيلارىنا يىنى بىر نفس وئردى، اۇنلارنى تارىخى قۇدرتىنى ايعادە ائىدى. بۇنا گۆرە دە ختايى نىن تصوفى شعرلىرى، طرىقت مۇوضوعلو شعرلىرى صفوى تۆرك دۆولتى نىن اۇزۇ قدر مۇقدس و دىرلى يادىگارلاردىر. تۆركلۇگۆ بىرلشدىرمگە سعى ائىدىن ختايى، ا. اۇزمنىن قئىد ائىدىگى كىمى ائادولو علولىگى اۆزرىندە حاجى بكتاش ولىدن سۇنرا آن تاثيرلى شخصىتىدىر. اونسوز دا، اۇزۇنۆن آدى «يىددى اولولار» آراسىندا دىكر اولونماقدا و شعرلى بلى بىر اينانجا اساسلانماقدادىر.^۵

شاھ ختايى نىن شعرىندە نسىمى نىن، حاجى بكتاش ولى نىن و يونس امرە نىن تاثيرى آشكار شكىلدە گۆرۆلمىكدە دىر. بۇ نە ايله باغلىدىر؟ بلىدىر كى، ختايى نىن منسوب اولدوغو صفوى خاندانى آدىنى

۱ - اسماعىل اۇزمن. همىن، ج ۲، ص ۱۲۹

۲ - م. قاسىملى، شاھ اسماعىل ختايى پۇئزىاسى، باكى، علم، ۲۰۰۲، ص ۵

۳ - جمال شتر. علولىرىن ائىك كىملىگى، «ائىك» نشرىياتى، اىستانبول ۲۰۰۲، ص ۹۴

۴ - اسماعىل اۇزمن. همىن، ج ۲، ص ۱۹۰

۵ - اسماعىل اۇزمن. همىن، ج ۲، ص ۱۳۴

اؤنون اولو باباسی شیخ صفیدن آلمیشدیر. شیخ صفی نین هله ۱۳-جۆ عصرده قۇردوغو «صفویه طریقتی» شیعیلیگه دایاندىغیندان، شیعیلیکله باغلی اولان بعضی دیگر طریقت و فیکیر جریانلارینی دا حیمایه اتمیشدیر کی، بۇنلارین ایچریسینده حۆروفی، بکتاشی طریقتلری ده اولموشدور.^۱ صفویه طریقتی ایله بکتاشیه طریقتی نین اساسلاری بیر- بیرینه چۆخ یاخین اولدوغوندان و شیعیلیگه اساسلاندىغیندان اولار بیرگه فعالیت گۆسترمیشلر. یۇخاریدا ایفاده ائتدیگیمیز کیمی، بکتاشی و حۆروفی درویشلری ۱۵-جى عصرده صفوی شیخلری ایله سیخ علاقه ده اولموش، قیزیل باش دؤولتی نین ده فۇرمالاشماسی پروسسینده تأثیرلی اولموشلار. بۇنو دا قشید ائدک کی، هله اۇ زامانلاردا آنادۆلو بکتاشیلیگی آذربایجاندا دا یایلمیشدی. بۇنون بیر نۆبوتو حاجی بکتاش ولی نین اوغلو بابا صامپتین شیمالی آذربایجانین صابرآباد قصبه سی شیخلار کندینده کی قبریدير.^۲ بابا صامیت بۇ اراضیده فعالیت گۆسترن و بکتاشیلیک ایدنآلارینی یایان صوفی طریقتی نین شیخی اولموشدور. بۇنون نتیجه سینده آذربایجاندا بیر زامانلار بکتاشی جماعتی یئرلشمیش، بکتاشی تکیه لری فۇرمالاشمیشدیر. بۇ گۆن بۇ بۆلگه ده هله ده بکتاشی قایناقلی سووی و یئر آدلاری یاشاماقدادیر.

شاه ختایی بلکه ده بکتاشیلیگی قصد ائده رک ۱۶۶ بیتدن عبارت اولان «نصیحت نامه» مثنویسینده بۇ طریقتین تمّل پرینسیپلرینی آچیق بیر شکلده آنلاتماغا سعی گۆسترمیشدیر. بۇ اویۇدلر کیتابیندا شاعیر تانری نین و نردیکلرینه مینت و ایستکلرینه بۇیون ایمگی بیلدیریر. تانری بیردیر و اورتاغی یۇخدور. ایشین سببی و فاعیلی اودور. اونا چاتماق طریقتله مۆمکۆندۆر. گۆرۆلن، آپاران، گۆرن و گتیرن اودور. بۇ طریقت پیرلری شیرین سۆزلۆدۆر. اۇ پیرلرده گشچکله ظاهر بیردیر. بۇ دۆنیادا تانری نین دنیزی یانیندا بیر داملادیر. آنجاق بۇ داملا دنیزدن آیری دگیلدر. اۇ گشچگه عشقله چاتماق اولار. عشقی تاپماق اۆچۆن ده صلوات و ثریلمه لیدیر. محمد (ص)-ین معراجی، اورادا علی نی گۆرمه سی گشچکدیر. آنجاق بۇ بیر سیردیر. هر یئرده سؤیله مک اولماز. یۆل ایستکلسی بۇنلاری و اون ایکی ایمامی بیللمه لیدیر. دۆنیادا مهدی نین چیخماسی یاخینلاشمیشدیر. اؤنون اۆچۆن گشچگه چاتمالی ییق. بۇ دا پیری تاپماقلا اولار. پیری تاپان حاقی تاپار. ائله ایسه، هر شی، یئددی تامو (جهنم)، سککیز جنت تاماما اینساندادیر. بۇ اینسانا کین تۇتماق اولماز.

بللیدیر کی، بکتاشیه درویشلری طریقتده آن یۆکسک طبقه یه، مکانا چاتماق اۆچۆن عشق، مۆحیب، درویش، بابا و خلیفه کیمی بئش مرحله دن کتچمه لی ایدیلر.

۱ - ج. صادق اوغلو. «آذربایجان تصوؤفو تاریخینده «صفویه» و اؤنون ختایی یارادیجیلیغیندا ییری»، «شاه اسماعیل

صفوی» مقاله لر توپلوسو، باکی ۱۹۸۸، ص ۶۴

۲ - Neymatova M.S. *Epiqraficeskie pamyatniki i ix znaçenie v izuçenii sotsialno-ekonomičeskoj istorii Azerbaydjana* (۱۴-۱۹ vv.), ADD, Baku, ۱۹۶۸, s. ۳۸.

بۇ طریقت عونوانلاری ختایی/نین تصوؤفی شعرلرینده طریقت قاوراملاری و آنلامی ایله ایشلنلمکده دیر.

یوخاریدا سؤز ائتدیگیمیز کیمی، شاه ختایی بکتاشیلیگه، اونون قوزوجوسونا و بکتاشی ادبیاتینا مارقا گؤستریمیش، حاجی بکتاش ولی نین تصوؤفی نظرلریندن تأثیر آلمیش، بۇ وسیله ایله حاجی بکتاش ولی نی دؤنه-دؤنه خاطرلامیشدیر. میثال اوچون:

علی دیر قیرخلارین باشی،

اوزالیم یزیده لعتی داشی.

هؤنکار حاجی بکتاش ولی دیر انشی،

بیز محمد علی دئینلردنیز!

ختایی یئددی دؤردلؤکدن عیبارت اولان شعرینده سانکی بیر بکتاشی درویشی اولاراق اؤز پیرینه خیطاب ائدیر:

گئجه-گؤندؤز خیالینه یانارام،

بیز گئجه رویاما گیر حاجی بکتاش!

گؤناهکارام گؤناهیمدان بئزارام،

اوزؤم دارا چکدیم سؤز حاجی بکتاش!

یاندی بیر غریب قول نه دیر چاره سی؟

یئنه تزه لندی اؤرک یاره سی.

اونولماز دردلردن درمان اولاسی،

بۇ سنین بندیندیر سؤز حاجی بکتاش!

دردیمین درمانی یارامین اوجو،

دؤرد گؤروه موجوددور گؤروه-ناجی.

بئلینده گئری باشیندا تاجی،

اوزؤنده بالقیور نور حاجی بکتاش.

صادیقلرین صیدقی عاشیقین رنجی،

پیرلرین هم پیری همی ده گنجی،
هم دریا، هم صدف، هم دۆر، هم اینجی،
هم عۆمان، هم ایرماغ، هم گول حاجی بکتاش.

دردینده ختایی ائیلر نیازی،
اولو پیر قطاردان آیرماز بیزی،
بو محشر گۆنؤدۆر ایستهریز سیزی،
محمد اوئۆنده جار حاجی بکتاش.^۱

ختایی اولو مۆتصویفی آذربایجان و آنادولو تۆرک ایسلامی نین رهبری، ایلهام قایناعی، فیکیر باباسی
آدلاندیریر:

توتدوغوموز بیر گشچکین ائلیدیر،
گئتدیگیمیز ایماملارین یولودور،
سرچشمه میز حاجی بکتاش ولیدیر،
میهمان جانلار بیزه صفا گلدینیز.^۲

بللیدیر کی، هۆنکار (خداوندگار) حاجی بکتاش ولی خراسانی (۱۲۷۱-۱۲۰۹ یا ۱۳۳۷-۱۲۴۵) ایلك تۆرک مۆتصویفی خواجه احمد یسوی نین خلیفه سی لقمان پرنده نین آنادولویا گۆندر دیگی ولیدیر. او، بوژادا «قلندری»، «حئیدری»، «بابائی» و س. کیمی بیر چۆخ شیعی-باطنیو طبقه نی بیر آرایا گتیره رک بکتاشیلیگین تمللرینی آتمیشدیر. حاجی بکتاش ولی نین آن سنچکین اثری عربجه یازدیغی «مقالات»-دیر.^۳ ۱۴۰۹-جو ایله خطیب اوغلو محمد طرفیندن منظوم اولاراق تۆرکجه یه ترجومه اندیلیمیشدیر.^۴

۱ - اسماعیل اؤزمن، هممن، ج ۲، ص ۱۳۶

۲ - اسماعیل اؤزمن، هممن، ج ۲، ص ۱۶۴

۳ - اسد جوشان. هۆنکار حاجی بکتاش ولی - «مقالات»، «سها» نشریاتی، ایستانبول ۱۹۹۰

۴ - خطیب اوغلو. بحر الحقائق (قاینقلاردا، عۆمومیته «منظوم مقالات» دئیه کنجر)، حاضر لایان: اسد جوشان.

«مقالات»دا آلاھا چاتماغىن شرايىط، طريقت، معرفت و حقيقت ايچىندە اولان تام قىرخ مقامى كىچىمكلە مۆمكۈن اولايىلە جىگى قشيد اندىلىير. حاجى بكتاش وليدەكى دۇرد قابى و قىرخ مقامى آشاغىداكى تابلودا نۆمىش اتتىرە بىلەرىك:

(الف) شرايىط: ۱- ايمان گىتىرمك؛ ۲- علم اۇيرنمك؛ ۳- ناماز، زكات، اۇرۇج، حج، غزا، طهارت؛ ۴- حلال قازانماق؛ ۵- نىكاح قىيماق؛ ۶- حىيىز و نىفاسدا جىماعى حرام بىلمك؛ ۷- اهل- سۆنت و الجماعتدن اولماق؛ ۸- شىقت و مرحمت صاحىبى اولماق؛ ۹- تىمىز يىمك و تىمىز گىمىك؛ ۱۰- امر بالمعروف و نهى عن المنكر.

(ب) طريقت: ۱- پىردن آل اىلب تۇوبە ائتمك؛ ۲- مۆرىد اولماق؛ ۳- ساچىنى قىرخماق؛ ۴- مۇجاهىدە ائتمك؛ ۵- خىدمت ائتمك؛ ۶- خوف؛ ۷- اۆمىد؛ ۸- خىرقە، قايچى، سجادە، عصا و س؛ ۹- جماعت، نصيحت، محبّت صاحىبى اولماق؛ ۱۰- عشق، شۇوق، فقيرلىك.

(ج) معرفت: ۱- ادب؛ ۲- قۇرخو؛ ۳- پرهيز؛ ۴- صبر و قناعت؛ ۵- اۆتانماق؛ ۶- سخاوت؛ ۷- علم؛ ۸- مىسكىنلىك، سۆكۈت و دۆشكۈنلۈك؛ ۹- معرفت؛ ۱۰- اۆزۈنۆ بىلمك.

(د) حقيقت: ۱- تواضع، ۲- ۷۲ خالقي غشيلەمك؛ ۳- اليندن گلنى اسيرگە مەمك؛ ۴- امينلىك؛ ۵- مۆلك صاحىبە اۆزۈنۆ سۆرتمك؛ ۶- صۇحبتلە حقيقت سىرۈنى سۆيلەمك؛ ۷- سىر و سۆلۈك صاحىبى اولماق؛ ۸- سىر؛ ۹- مۇناجات؛ ۱۰- تانرى يا چاتماق.^۱

حاجى بكتاش ولى نىن تصوۋفى دۆشۈنچە سىندە قىرخ مقامدان بىرىسى اسكىك اولسا، حقيقتە چاتماق اولماز. «مقالات»دا ۴۰ مقام اسلام تصوۋفو چرچىو سىندە آچىق بىر شكىلدە قرآن- كرىمە و حدىشلرە باغلى اولاراق آنلاتىلماقدادىر.

شاھ ختاى نىن تصوۋفى شعرلىرى نىن فۇرمالاشماسىندا حاجى بكتاش ولى نىن دۇرد قابى و قىرخ مقام حاقيندا نظرلىرى تەمل قايناق رولو اۆينامىشىدىر. آما بۇ دا بىر گىرچكىدىر كى، ختاى «مراتب- اربعه»- نىن (دۇرد قابى) تئورىسى ايله مشغول اولان بىر تئورىسىندىن چۇخ، بۇ حاللارى ياشايدان بىر مۆتصويف مۇوقىيىندە دىر. حۇكمدار شاعىر مۆختىليف شعرلىرىندە بۇ دۇرد قابىنى و اونون مقاملارنى ذىكر ائتمىشىدىر. غومومىتەلە اۆ، تفرۇعاتا گىر مەدن دۇرد قابى و قىرخ مقام دئە حاقا طرف يىرىمگىن اۆصولونا ايشاره اندىر. مىثال اۆچۈن:

كىچىمك گىرك دۇرد قايدان،

قۇرتولاسان مۆرىيدىن،

مۆرىيدن مۇصاحىيدن،
 على گىرك يول اھلى نين.^۱

دورد قايى، قىرخ مقام، يىتمىش ايكى قات،
 محبت دندىكلرى تجلى - ذات،
 مومىنه، مۇسليمه خىير، نصيحت،
 محبتدن كىچن حاقدان دا كىچىر.^۲

جان گوزۇق اورتوكدور، حاقى گوزمهز،
 اوستادين يولونا دوغرو واراماز،
 جمعيتده سؤالىمى وئرمهز،
 حالى يوخدور دورد قاييدا ياباندير.^۳

سن اوزونقو رهبرينه برک ائيله،
 معرفته اوج يوز آلتىمىش ارک ائيله،
 قىرخ مقامى دورد قاييدان فرق ائيله،
 گل ائى طاليب، اوزونقو قول ائيله يى گوز.^۴
 پير اوزدور كى، پير يوردوندا اوتورا،
 طاليبى نين نوقصانينى يىتىره،
 تسلى وئرىين يولا گتيره،
 آرىشديره دورد قايى نين هپينه.^۵

من باخجالارين گولؤيم،

-
- ۱ - اسماعيل اوزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۳۹
 - ۲ - اسماعيل اوزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۳۹
 - ۳ - اسماعيل اوزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۶۰
 - ۴ - اسماعيل اوزمن. مەن، ج ۲، ص ۱۶۱.
 - ۵ - اسماعيل اوزمن. مەن، ج ۲، ص ۱۴۸.

عئینی جمعین بۆلبۆلۆیم،
قیرخ قابی نین کیلیدی م،
آچا بیلیر سن گل بری.^۱

ترازوسون هنگ ائیله نین،
دۆرد قابی یا دنگ ائیله نین،
کۆقار ایله جنگ ائیله نین،
حاق بیر محمد علیدیر.^۲

شاه ختایی حاجی بکتاش ولیده اولدوغو کیمی آلاها چاتماغین دۆرد قاپیدان بیرینجیسی، آن اھمیتلیسی اولاراق شراییطی گۆرۆر. شراییط بۇ قاپیلارین بئل سۆتونودور. شراییط ایسلامین، اھل - بیت یولونون گرککلرینه اؤیماقدیر. شاعیر شراییطی بئله تعریف ائدیر:

شراییط اؤیرندیم مین بیر آد اؤچۆن،^۳
شراییطین اینجه یوللاری واردیر.^۴
شراییطین یولون محمد آجدی.^۵
شراییط، طریقت، معرفت حاقدیر،
حقیقت اودو وار آندان ایچری.^۶

شاعیر بعضاً بیرینجی قابی نین آدینی آنمادان اونون مقاملاریندان سۆز ائدیر:

اول اول آلاھین آدی سؤیکنیر،
جۆمله عیادتین باشیدیر تۆوحید.^۱

- ۱ - اسماعیل اۆزمن. مەن، ج ۲، ص ۱۶۹.
- ۲ - اسماعیل اۆزمن. مەن، ج ۲، ص ۱۷۴.
- ۳ - اسماعیل اۆزمن. مەن، ج ۲، ص ۱۵۷.
- ۴ - اسماعیل اۆزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۵۷.
- ۵ - اسماعیل اۆزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۶۲.
- ۶ - اسماعیل اۆزمن، مەن، ج ۲، ص ۱۶۲.

بش واخت فرزندیز سوئتی ده قاج.^۲
 ختایی یم حاقي ديلیندن قومماز،
 دایما اندریز بیز حاقي نیاز،
 یئددی «یاسین» ایله اوج کره «اخلاص»،
 حاقي نصیب ائبله یه اولدوگووم زامان.^۳

حاجی بکتاش ولی نین طریقت و اونون مقاملاری ایله باغلی نظرلری ختایی نین شعرلرینده داها آرتیق مۆنعکيس اولموشدور. میثال اؤچۆن:

بیز توچار دگیلیز آلیب ساتماييز،
 ارکان گوؤز تیریز یولدان ساپماييز.^۴
 طریقت خیدمت ائتدیم ازلدن.^۵
 اهل - طریقت نفسی،
 بیتیرتین دمینه هو،
 مینلردن قیرخلارا ائندیک،
 طریقت ائوینده دوزدوق.^۶

تۆبه، حاجی بکتاش ولیده طریقتین ایلك مقامی اولاراق قنید ائدیلیمیش و «آلاهین ایپینه مؤحکم ساریلین» آیهسی ایله ایفاده ائدیلیمیشدیر.^۷ بۆنۆ نظره آلاراق، ختایی حاقا چاتماقدا پیره و تۆبه یه بۆیۆک اهمیت و ثرمکده دیر. میثال اؤچۆن:

- ۱ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۴۷
- ۲ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۵۳
- ۳ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۵۱
- ۴ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۳۵
- ۵ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۵۷
- ۶ - اسماعیل اؤزمن، همز، ج ۲، ص ۱۸۰
- ۷ - اسد جوشان، همز، ص ۲۳.

قول خطاسیز اولماز خطا تووبه سیز،
خطا اتندیم گوناھیمی باغیشلا.^۱

ازلدن بیر مثلدیر کی دئیشلر،
طریقت پیرلری شکر یئمشلر.^۲

بیل او جان کیم، حقیقت پیریمیزدیر،
یولوندا تسلیم اولماق امیریمیزدیر.^۳

حاجی بکتاش ولی به گۆزه طریقتین ایکنجی مقامی بیر قولون بیر شیخه مؤرید اولماسیدیر. او، مؤریدلری اۆچ حیصّه یه آیریر و ایضاح اندیر.^۴ حاجی بکتاش «منظوم مقالات»-دا مؤریدی اطرافلی شکیلده ایضاح و تعریف اندیر:

قیلیر اول ظاهیرینی شیخه تسلیم،
ولی باطینده اندر کندی تعلیم،
مؤرید- مؤطلق اولدور، ائی دیلارام،
کی شیخی بو یروغوندا قیلا آرام،
توتور شیخی اوتونده هئج اوتورماز.^۵

ختایی همین قاورامی بئله ایفاده ائتمکده دیر:

مؤرید اولدور اولاهل- ایرادت،
هر ایشده وار آلا پیردن ایجازت،
حرام انده اونقوسون دوست آدینا،
یانا پروانه تک عشقین اودونا.^۱

۱- اسماعیل اوزمن، مهن، ج ۲، ص ۱۴۵.

۲- ختایی، اثرلری، ج ۲، باکی، ۱۹۷۶، ص ۱۶۶.

۳- ختایی، اثرلری، ج ۲، ص ۱۷۱.

۴- اسد جوشان. مهن، ص ۲۳.

۵- منظوم مقالات، ص ۱۵۷.

طریقتین سۆن مقامی اولان ایلاهی عشق، تصوّفون اساسینی تشکیل ائدیر. حاجی بکتاش ولی بۇ مقامی آنلاتارکن عشقی بیر حیات گۆجۆ و عۆصاره اولاراق دّیرلندیریر، «دیگر وارلیقلارا نیسبتله عشق حیات و عۆصاره دیر» - دئییه یازیر.^۱ ایلاهی عشق یۆلونداکى هر عاشیغین تانری یا اینانجی اولماسی لازیمدیر. ایلاهی عشق هر شراییطده تانری یا مؤحتاجدیر. تانری نین ایلاهی نورو اینسانین کۆنلۆنه دۆشمه یینجه اؤ اینسان گنرچک عاشیق اؤلا بیلیمز. ختایی بو قاورامی بئله ایفاده ائدیر:

ووجودوم شهرینده بولدوم دؤر ایله دؤردانه من،
اونو عرض ائتمزم هر جاهیل و نادانه من.
کؤفر و ایمان سیرینی بیلدوم کی معنیده نه وار،
اؤزۆمۆ دؤندرمیشم آندان بر و رحمانا من.^۲

حاجی بکتاش ولیده عشقین جانا گتیردیگی فراخلیق، «محبت» آدی ایله کئچمکده دیر. محبت ایسه طریقتین ۹-جو مقامیدیر و آلاهیین یاراتدیقلارینا قارشى سئوگی دؤیماق ضرورتی قئید ائدیلیلر. بۇنا گۆره ده، ختایی محبت قاورامینا بۆیۆک اهمیت وئریر و حاجی بکتاش ولی عنعنه سینی داوام ائتدیره رک عشقده مئیدانا گلن ایلاهی ذات تجلیسینی آنلادیر. مینال اؤچۆن:

دؤرد قایی قیرخ مقام یتمیش ایکی قات،
محبت دئدیکلری تجلی - ذات،
محبت دئدیگین خاصلار خاصیدیر،
محبت اولمایان حاقین نه سیدیر؟
دوست ختایی نین بۇ حاق نفسیدیر،
محبتدن کئچن حاقدان دا کئچر.^۳

نتیجه اولاراق بۇنو سؤیله یه بیلیریک: حاجی بکتاش ولی و شاه ختایی ده کی تصوّفی نظرلرین قارشىلاشدیریلماسی گۆستریر کی، قایناقلاری اؤرتا آسیایا، تۆرکیستانا اؤزنان تۆرک مدنیتی، تۆرک ادبیاتی اساسدا بیر بۆتۆندۆر.

۱ - ختایی. اثرلری، ج ۲، ص ۱۷۲.

۲ - اسد جوشان. مهن، ص ۲۸.

۳ - ختایی، اثرلری، ج ۱، باکی ۱۹۷۵، ص ۳۰۸.

۴ - اسماعیل اؤزمن، مهن، ج ۲، ص ۱۳۹.

ایسته بیرسه، فؤلکلور آدلی بیر کۆرپودن اؤزونه قایتمالییدیر، فؤلکلور خالقین کیملیگینی تصدیق ائدن ان قۇدرتلی سیلاحدیر.»

کۆنفرانس جیدتی شکیلده ایشه باشلادی و ۵۰ دن آرتیق چؤخ ذیرلی علمی معروضه لر اؤخوندو. پروفیسور مۆرسل حکیموف چیخیشی زامانی عاشیق شمشیری «دیوانی» اؤستاسی آدلاندیردی و «دیوانی» شعر اؤسلوبونون قۇرولوشو، میصرع بؤلگولری و اؤنون «جنگی» هاواسی ایله باغلانتیلاری، هابئله تاریخی باخیمدان بۇ اؤسلوبون اؤ واختکی سارای حادیشه لری ایله علاقه لری باره ده بحثلره کئچدی. بۇرادا باشقا ایشتیراکچیلار طرفیندن ده فیکرلر سؤیلنلیدی و «جنگی نین آخچیلیغی بۇرادان یارانیر»، «بویوک بدیعی تأثیر ایفاده واسیطه سیدیر»، «دیوانی حاق قاپیسیدیر»، «ایکی بویوک حؤکمداریبن قارشیشماسیندان قاینالانمیشدیر»، «دیوان- دره سؤزو ایله باغلیدیر»، «دؤیوش منظره لرینی عکس ائتدیرن شعر واسیطه سیدیر» کیمی ایفاده لر ایشلدیلدی و بۇرادا اسماعیل هادی بۇ سؤزون فارس منشألی «دیوانه» سؤزو ایله باغلی اولدوغونو وۇرغولادی.

تۆرکیه دن بۇ کۆنفرانسا قاتیلان پروفیسور علی دویماز «تکرله مه» فؤلکلور ژانری حاقیندا دانیشارکن «وجد آشقینلیغی»، «مزاح»، «ایچکی»، «بالان»، «شکیلسیز نظم»، «بللی شعر قۇرولوشو اولمایان فؤلکلور ساحه سی»، «شوعور آلتی سوررئالیزم» و بۇ کیمی ایفاده لر ایشلده رک بۇ فؤلکلور اؤسلوبونون اساس خصوصیتلرینی آنلاتماغا چالیشدی.

حیات و مدنیت

عاشیق شمشیرین ۱۱۰ ایلیگینه حصر

اولونموش

اولوسلار آراسی فؤلکلور کۆنفرانسی

آبان آیی نین ۱۳-۱۵- جی گۆنلرینده باکی شهرینده آذربایجان میلی علملر آکادمیسی فؤلکلور انستیتوسو طرفیندن آذربایجان میلی انسیکلوپدیسی نین ایجلاس سالونوندا عاشیق شمشیرین ۱۱۰ ایلیگینه حصر اولونموش فؤلکلور کۆنفرانسی کئچیریلدی. کۆنفرانسنین صدری فؤلکلور علملر نامزدی اسماعیل حؤسئینوف کۆنفرانسی آچیق اعلان ائتدی و بۆتون ایشتیراکچیلاری، اؤ جۆمله دن و اؤزلیکله ایراندان قاتیلان ایشتیراکچیلاری سالاملادی. حؤسئین مۆعلیم قئید ائتدی کی، سیاسی سینیرلار اؤز یئرینده دۇرسون، بیز فؤلکلور باخیمیندان ایکی یئره بؤلونمه میشیک و بیر خالق سایلیریق. ایران آذربایجانیندا هله ده آراشدیریلماش چؤخ زنگین فؤلکلور قاینالاریندان بحث ائدن حؤسئین مۆعلیم بۆتون مۆتخصیصلری بۇ اهمیتلی فؤلکلور قایناغینی آراشدیرماغا دعوت ائتدی و چؤخ گۆزل بیر ایفاده ایشلندی: «میلت یاشاماق

پارلاق، اود اوزلو) شکیلینده تقدیم ائتدی. پروفیسورون دوشونجه سینه گوره «اوغوز» سؤز ده عئینی ایله «اوخ»+«اوز» (اود اوزلو) شکیلینده باشا دوشولمه لیدیر.

تۆرکیه دن کؤنفرانسا قاتیلان ذکی چئویک «احمد آغا اوغلو» آدلی بؤیوک آذربایجان معاریفچی شخصیتین باره سینده معروضه ائتدی و اونون حیاتی حاقیندا زنگین معلومات وئردی. فیکیر و دوشونجه دؤنیاسی نین دئیرلی شخصیتی احمد آغا اوغلو فرانسادا تحصیل آلدی. علی مردان تۆپچوباشی کیمی شخصیتلره گؤروشوب بیرگه چالیشمالار آپاردی. داها سونرا ایستانبولدا اینگیلیسلر طرفیندن یاخالانندی و سۆرگونه گؤندریلدی. تۆرکیه بؤیوک میلت مجلیسینده میلت وکیللی اولاراق ایشتیراك ائتدی. آذربایجان آتالار سؤزو اولان «واخت ثروتدیر» سؤزو اونون طرفیندن «واکیت ناکیتدیر» شکیلینده بؤیوک میلت مجلیسینده ایفاده اولموش و عؤمومی ذهنیسته چئوریلیمیشدیر. واختی ایله احمد آغا اوغلو تۆرکیه ده بؤیوک تجدد حرکاتینا تشبؤت گؤستریمیش، مدنی یشلیکلری تطبیق ائتمگه چالیشمیشدیر. تۆرکیه نین سیاسی قۇرولوشوندا «قۇوتلریسن آیریلیغی» پرینسیپینی نین حیباتا کئچمه سینده اونون اهمیتلی رولو اولموشدور. قادین حاقلاری نین تانیماسیندا اونون آپاردیغی موجدایله نین بؤیوک تأثیری اولموشدور. «آنا گیبی یار اولماز، باغداد گیبی دیار» سؤزو اونونلا باغلیدیر. دارلفنونون آچیلماسی اوغروندا آپاردیغی موجدایله لر ائناسیندا آکسفورد، روسیه، و باشقا اولکه لرده یشلشن تحصیل اوچاقلارینی اؤرنک گؤستیر. ۱۹۲۰- جی ایلده ایکینجی تۆرکیه بؤیوک میلت

کامیل حؤسئین اوغلو «عاشیق پائزیاسیندا داغ مۆتیوی» باشلیقلى معروضه سینده داغلارا حصر ائدیلمیش شعرلری اوچ قروپا آیردی: ۱ - داغ: سئیرانگاه، اویلاق ۲- داغ: عظمت، ووقار، یشیلیمزلیک، دۆز ایلغار ترنؤمو ۳- داغ: دؤنیاکؤرموش مۆدریک قۇجا اوبرازی. بۇرادا دده قۇرقوددا داغا مۆناسیبت حاقیندا دانیشیلدی و «کؤراوغلو» سؤزونون کؤکو حاقیندا فیکیر موبادیله سی آپاریلدی: کؤراوغلو: گؤراوغلو، گؤورور اوغلو، قۇر اوغلو («قۇرقود» سؤزوندە اولدوغو کیمی «اؤد»، «جسارت»، «اهمیت» آنلامیندا).

یاقوت بهادیر قیزی «عاشیق پائزیاسیندا موعاصیرلیک» باشلیقلى معروضه سینده عاشیق صنعتی نین گؤزلیکلری باره ده دانیشدی و بؤیوک آلمان فئلیسوف هگلین «صنعتین گؤزلیگینی اؤندا ایشتیراك ائدن رۇح تأمین ائدیر» سؤزونه آرخالاناراق عاشیق شعرینی «ظاهیری و معنوی گؤزلیگین عؤضوی وحدتی» شکیلینده تقدیم ائتدی.

محمد حاتمى کوشانلارین تۆرک دیللی بیر خالق اولدوغونو اؤنه سۆردو و اونلارین قیزیل و میس ایشیالاریندا قۇشا اژدها مۆتیونینی تۆرکلرین فولکلورو ایله علاقه ده اولدوغونو قئید ائتدی. «بوت» سؤزو ایسه «بؤکا» (اژدها) سؤزو ایله ایضاح ائدیلدی و تۆرکلرین حؤکمداری اولان بؤکاخان، ها بئله «بوغا»، «بوغاج»، «بیکه» و بؤ کیمی سؤزلرین تامامیله اژدها آنلامیندا اولدوغو وۇرغولاندى.

پروفیسور قارا نامازوف «دده قۇرقود بۇیلاری نین ایزی ایله» باشلیقلى معروضه سینده تۆرک اطرافینداکی یئر آدلاری حاقیندا دانیشدی و «تۆروز» سؤزونو «تاو»+«اؤز» (اؤزو

پروقرامین بۇ حیصه سینده فرهاد قاسیموف «میفیک دۆشونجه ده کۆر اؤغلونون ییثری» باشلیقلى معروضه سینده «کۆر اؤغلو» سۆزونون بعضى سۆزلرله اتیمولوژیک باغلانتیسیندان دانیشدی. بیر طرفدن کۆر اؤغلو = گۆور اؤغلو، باشقا طرفدن ایسه کۆر اؤغلو = کۆر اؤغلو (کۆر: سۆمثر حؤکمداری، هابئله کۆر: یثر آلتی اؤلوم دۆنیاسی)، و کۆر اؤغلو = گۆر اؤغلو (گۆر، کۆر: قۇدرت، فیکیر وئرین: گۆر سس، گۆر سؤ، گۆرشمک و س.) کیمی اتیمولوژیک تحلیللر اؤنون معروضه سی نین تملینی تشکیل اندیردی.

بۇرادا آذربایجان جۆمهوریتیندن عاریف رحیموف «میلى کیملىک شوّعورونون فۇرمالاشماسیندا فۇلکلورون رۆلو» باشلیقلى معروضه سینده اساساً میلتین تشکول پروسی باره ده فیکیرلرینی ایفاده ائتدی. اؤنون فیکیرینجه میلت ایکی یوللا یارانیر، یا «میلت اؤستو» قۇرولوشون داغیلماسی یولو ایله، یا دا «میلت آلتی» تۇپلومون یۆکسلمه یولو ایله. اؤ هابئله میلتلرین یارانما پروسی سینده «من فاکتورو»، «بیز فاکتورو» و «اؤنلار فاکتورو» حاقیندا دۆرلی معلومات وئردی و بۇ قناعته گلدی کی، هویتین تملى فۇلکلوردور. اؤنون دندیگینه گۆره چین میلتی بیر فۇلکلور داستانی نین اساسیندا، تاریخده ایزی اؤلمايان ایران و تۇران آدلى اولکهلر ایسه ساده جه فردوسی نین ادبی تشبۆثو ایله یارانمیشدیر. بۇرادا ایراندان کونفرانسا قاتیلان ابراهیم رفر ف عاریف رحیموفون دۆرلی معروضه سی حاقیندا بئله بیر اعتیراضلا سؤال وئردی کی، گۆره سن ایران و تۇران اولکهلرینه ساده جه «نامیناسیا» یولو ایله یارانمیشدیر، یوخسا اؤنلارین یارانیشیندا

مجلسینده آتاتورک مفکوره سینی کسکینلیکله مۇدافیه اتمیشدیر.

بۇرادا آذربایجان جۆمهوریتیندن اسماعیل ولی ییثف «میفولؤگیامیزدا موقدس قوشلار» باشلیقلى معروضه سی ایله چیخیش ائتدی و اولئزاس سولئییمانوفون «آزنا» کیتابینی میلى اویانیش کیتابی آدلاندير اراق تۆرکلرده «ایکی قوش» سمبولو حاقیندا فیکیرلرینی سۆیله دی. اؤ، قئید ائتدی کی مینگه چئویر قیبراؤستو آبیده سینده «ایکی قوش» آنلایشی وار و اوزیات ائللرینده قوشلا ائولنن کیشی افسانه سی حاقیندا دانیشدی و آرتیردی کی، تۆرکلرده قۇ قوشو آنانین اولمزلیک سمبولودور.

هابئله آذربایجان جۆمهوریتیندن محمد ممدوف «ایسلام دینی و تۆرک تانریچیلیغیندا یارادیلش» مضمونلو معروضه سینده تۆرکلرین هم ده «گۆی» آنلامینی ایفاده ائدن «تانری» سۆزو ایله ایسلام دینی نین تمثیل ائتدیگی «الله» سۆزونون اؤست- اؤسته دؤشدوگو حقیقتینی آچیقلا دی. تۆرکلرین تانریسی مۆجرّد، شکیلسیز بیر تانریدیر، بۇ ایسه «الله» سۆزو ایله عئین آنلاما گلیر. تۆرک افسانه لرینده «اؤسته ماوی گۆی، آلتدا ییثر یاران دیقدا، آراسیندا اینسان اؤغلو یارانمیشدیر». بۇ تفکۆر طرزینده هر شئی «نامیناسینا» (آدلانديرما) یولو ایله یارانیر، بیرى نین اولماسی اؤچون اؤنا آد وئرمک لازیمدیر. عالم سۆزله یارانیر. ایسلام دینینده ایسه بۆتون وارلیق تانری طرفیندن «اول» دندیگینه «اولور» (کن فیکون). بئله لیکله ایسلام دینی ایله تۆرک تانریچیلیق دۆشونجه سی آراسیندا بۆیوک بنزریکلرین اولدوغو قناعتینه گلیریک.

بیزیم یاشاییش طرزیمیزدیر، عاشیغیمیز آغساققالیمیز اولمالیدیر. ساز تۆرکون خیصلتینی چالیر. عاشیق صنعتینده ساز-سۆز وحدتسی وار. آذربایجانلی نین یاشاییشیندا سازدان سۆزه، سۆزده قیلینجا کئچیلیر. اینسانین قولونا گۆج اۆرگی نین تمیزلیگیندن گلیر. تمیز اۆرکدن گۆجلو قول یارانیر. ساز هارایدیر».

بۇرادا نزاکت حؤسئینووا «اؤرال- باتیر» داستانی نین مکانی حاقیندا معروضه ائتدی.

اۆلکه میزدن کؤنفرانسا قاتیلان بهروز ایمانی ستارخانین یاشاییشی حاقیندا دانیشدی و اسماعیل هادی کلمه لرین اتمولوژیک کۆکو حاقیندا معروضه ائتدی. هابئله ابراهیم رفر «اینگیلیسجه- آذربایجانجا آتالار سۆزونون قارشیلیقلی تحلیلی» مضمونونا کۆکلنمیش معروضه سینده بیزیم بعضی آتالار سۆزونون اینگیلیسجهده قارشیلیغینی وئردی و آغشین آغ کمرلی یئر آدلاری بارهده معروضه اوخودو.

کؤنفراسین سؤنوندا حؤسئین اسماعیلوف یئیندن قوناقلارا تشکور ائتدی و «فۆلکلوردان باشقا خالقی بیر- بیرینه قایتاراجاق ایکینجی بیر قۆوه یوخدور»- دئییه کؤنفرانسین علمی چالیشمالاری نین سؤنا چاتدیغینی بیلدیردی. فۆلکلور انستیتوسو طرفیندن معروضه چیلره «قاتیلیم بلگهسی» وئریلدی.

- ابراهیم رفر

مراسم بزرگداشت استاد عاشیق عبدالعلی نوری

برای گرامیداشت یاد و خاطره هنرمند مشهور و قدرتمند موسیقی عاشیقی آذربایجان "عاشیق

کۆنکرت عاملیلرین رولو اولموشدور. هابئله گۆره سن بیر خالقا باشقا- باشقا آدلارین وئریلمه سی اؤنلما گلرمی کی، سۆز و گئدن خالق ذاتا مؤوجود دگیلدر. شکسپرین «رؤمئو و ژولیت» اثرینده ژولیتین اؤز سئوگیلیسینه بیر موزاجیعینی وار. ژولیت اؤز سئوگیلیسینه سؤیلر: «رؤمئو نه دئمکدیر؟ بیر آددا نه وار کی، قیزیل گؤلؤ باشقا آدلا آدلاندیرساق، یئنه ده اؤنسون گۆزللیگیندن بیر شئی اسکیمز».

آنچاق عاریف رحیموف بۇ معنادا حاقلیدی کی، آذربایجان خالقینی «آذری»، «تاتار» و بۇ کیمی قوندارما آدلار دئییل، سادهجه «تۆرک» آدی ایله آدلاندیرماق دۆزگون اولار. عاریف رحیموفون معروضه سی، اؤزینده چالیشدیغی بیر کیتابین حیصه سی اییدی کی، یاخین گله جکده اؤنسون ایشیق اؤزو گۆرمه سی آرزو سوندایق.

کؤنفرانسا ایراندان قاتیلان میرزه رسول اسماعیل زاده مقدس اردبیلی نین عقایدالاسلام کیتابیندان فۆلکلور نؤمونه لری گؤستر مکله قئید ائتدی کی، دینی حؤکملر تاریخ بۇیو فۆلکلور یارادجیسی اؤلا بیلیمشدر. ۵۰ دن آرتیق تۆرکجه، فارسجا و عربجه کیتابین مؤکیفی اولان روحانی شخصیت مقدس اردبیلی نین «موسیقی نین تاوابلی بیر ایش اولدوغو» کیمی رادیکال ایسلامی دؤشونجه لری وار. اؤ، آلاهیین وارلیغینا داییر فۆلکلوریک بیر ایفاده ایشلدر: «گۆروکن کنده نه قیلؤوز؟».

سؤیلو آتالی «عاشیق» سۆزونون «ایشیق» سۆز و ایله باغلی اولدوغو دؤشونجه سیندن سۆزه کئچهرک یاد عونصورلرین آذربایجانین یاشاییش طرزینده نه قدر پوزوجو عامیل اولدوقلارینی وورغولادی و آتیردی کی، «ساز

برگزاری مراسم تجلیل از هنرمندان آذربایجانی عرصه هنرهای تجسمی

به مناسبت برپایی نمایشگاه آثار تجسمی (نقاشی؛ عکاسی؛ مجسمه سازی) هنرمندان برجسته استان‌های آذربایجان شرقی و اردبیل از ۱۴ لغایت ۲۴ مهر مراسم ویژه‌ای با همکاری مشترک فرهنگسرای بهمن و انجمن‌های ادبی و هنری آذربایجانی‌های مقیم تهران در روز پنجشنبه مورخ ۱۳۸۲/۷/۲۴ در تالار آوینی فرهنگسرای بهمن تهران برگزار گردید. این مراسم با سخنان رئیس فرهنگسرای بهمن در خصوص ضرورت اختصاص ویژه برنامه‌هایی در محل آن فرهنگسرا برای معرفی مشخصه های فرهنگی و هنری اقوام مختلفی که در استان‌های کشور زندگی می‌کنند، آغاز گردید. آقای منصور احمدلو در ادامه، خبر برنامه‌ریزی سلسه همایش‌هایی را برای استان‌ها اعلام کرده و افزودند که برگزاری اولین همایش موسوم به هفته فرهنگی هنری استان آذربایجان شرقی را برای بعد از ماه مبارک رمضان در نظر گرفته‌اند. در ادامه مقاله‌ای از سوی خانم وجهه فکور نقاش آذربایجانی تحت عنوان «تاثیر نقاشان آذربایجانی بر روند پیشرفت هنر نقاشی ایران» ارائه گردید که اطلاعات جامعی را در خصوص هنرمندان آذربایجانی این عرصه و نقش آن‌ها در توسعه هنر نقاشی کل ایران در برداشت. اجرای سه نوبت موسیقی آذربایجانی دقیقاً خاطر انگیزی را برای حضار رقم زد. اجرای اول توسط گروه دان اولدوزو با ارائه آهنگ‌های متنوع از ساخته‌های آهنگ‌سازان هر دو سوی ارس و نیز قطعات فولکلوریک به رهبری نوازنده تار "اسفندیار پیفون" و خوانندگی آقایان مجید قرقره‌چی، حسن ناصر

عبدالعلی نوری" مراسم بزرگداشتی در روز جمعه مورخ ۱۳۸۲/۷/۲۵ در روستای موطن وی با شکوه هرچه تمامتر برگزار گردید. در این مراسم چندین مقاله علمی در خصوص موسیقی عاشیقی ارائه گردید. از سخنرانان می‌توان صمد چایلی؛ مجید تیموری‌فر (صفا)؛ حسن عزیزاده پروین و دیگران را نام برد. تنی چند از شعرا نیز اشعاری در خصوص مقام هنری عاشیق عبدالعلی قرائت کردند. سپس عاشیق‌های پیش کسوت و مشهوری مانند عاشیق حسن اسکندری؛ عاشیق رسول قربانی؛ عاشیق ولی عبدی و فتح‌الله رضایی خاطره‌هایی را در خصوص مرحوم عاشیق عبدالعلی نقل کرده و با ایراد سخنان شیرین باعث تأثر حضار گردیدند. رسول بشیری مدیر کل اداره ارشاد استان آذربایجان شرقی نیز با تمجید از شخصیت هنری عاشیق عبدالعلی سخنانی را درباره ارزش هنر موسیقی عاشیقی ایراد نمود. در این مراسم که چهره‌های سرشناس فرهنگی و ادبی منطقه نیز حضور داشتند تنی چند از شاگردان استاد به اجرای موسیقی عاشیقی با قویوز پرداختند. از دیگر رویدادهای این مراسم می‌توان به تخصیص هدایای در نظر گرفته شده شامل سکه‌های بهار آزادی برای خانواده استاد اشاره کرد که از سوی آنان به دبیرستان روستای موطن عاشیق عبدالعلی جهت خرید کامپیوتر اشاره نمود. حضور خانم‌های روستایی با لباس محلی (تومان - کۆینک) در محل مراسم جلب توجه می‌کرد.

برگزار کننده این مراسم عبارت بودند از: انجمن ادبی صابر؛ هنرمندان و پژوهشگران موسیقی آذربایجان؛ انجمن شعر و موسیقی دالغا (دانشگاه علم و صنعت). اجرای مراسم را مسعود فیوضات به عهده داشت.

موسیقیچیلریمیز باکی نین «جومهوریت» ساراییندا

آذربایجان موسیقیسی نین گنج و چالیشقان صنعتچیلریندن اولان «رحیم شهریار» نین تشبوتو ایله آبان آیینین اؤچونده باکی نین رسپولیکا ساراییندا ایران آذربایجان موسیقی صنعتچیلرینین ایشتیراکی ایله طنطنه‌لی موسیقی کونسرتی کئچیریلدی. بۇ موسیقیلی گنجه باکی اهلایسی هابنله آذربایجان میلی کونسرواتواری و دؤولت موسیقی آکادمیسی مؤعلملری و باشقا قاباریق موسیقی صنعتچیلرینین درین رغبت و آلفیشلارینین قازانماغا ناییل اولدو. بۇ کونسرتده ایران و آذربایجان جومهوریتی نین باجاریقلی خواننده و چالغیچیلاری ایش بیرلیگی آپارمیشدیلار. رشید وطندوست بیر نئچه رومانس و کلاسیک فورمالی ماهنیلار، حبیب قاسمی زابول سه‌گاهی، شور موغاملاریندان نئچه پارچا ائله‌جه ده خالق ماهنیلاریندان نؤمونه‌لر و رحیم شهریار یثنی ماهنیلارلا چیخیش ائتدیلر. اینسترومنتال موشایعته گلینجه بیرینجی تاردا جبرائیل گؤیوشوف، ایکینجی تاردا شهریار صدیق، کلارینتده عبدالباقی حؤسینوف، ناغارادا حسین افشاری، قارموندا رحیم شهریار، سینتسایزرده پیمان حمیدی، قوشا ناغارادا حبیب طاهریان-دان آد چکمک اولار.

- مسعود فیوضات

ملی و عباس عابدین‌زاده انجام گرفت. اجرای بسیار قوی قطعه‌ای از موسیقی عاشیقی توسط "عاشیق محبوب خلیلی" به صورت تکخوانی و تکنوازی موجب رضایت خاطر تماشاگران گردید. اجرای سوم موسیقی توسط گروه موسیقی تازه تشکیل یافته «ائل سئور» به رهبری تارزن ماهر و معلم کنسرواتوار جمهوری آذربایجان «جبرائیل گؤیوشوف» صورت گرفت. رپرتوار موسیقی این گروه عبارت بود از قطعات مقام‌های سه‌گانه و ماهور و چند ترانه مردمی (خالق ماهنیسی) توسط «حبیب قاسمی» و ترانه‌هایی از آهنگسازان آذربایجان در دستگاه چهارگاه توسط «مسعود فیوضات». قرائت شعر توسط چهار تن از شعرای آذربایجانی آقایان قریشی (قافلاتی)، کیوان بساوت، سعید نجاری کیوی و خانم لیلا کحالی قسمت دیگری از برنامه بود که مورد توجه دوستداران شعر آذربایجانی قرار گرفت. برنامه با اجرای قطعه کوتاه نمایشی - پوئماتیک بر اساس شعر بسیار زیبای شاعر و فرزند قهرمان آذربایجان علیرضا نابدل (اوختای) توسط آقای آتش تقی پور هنرمند سرشناس سینما و تئاتر کشور ادامه یافت. با تقدیم دو تندیس نفیس به نمایندگان هنرمندان برجسته از دو استان (استاد یعقوب عمامه‌پیچ از استان آذربایجان شرقی و استاد رضوان صادق‌زاده از اردبیل توسط هیئتی از برگزار کنندگان شامل رئیس فرهنگسرا؛ شاعر قافلاتی و خواننده آذربایجانی عباس عابدین‌زاده مراسم تجلیل خاتمه یافت. بعد از خاتمه مراسم شرکت کنندگان به گالری‌های تعیین شده هدایت گردیده و ضمن پذیرائی از آثار هنرمندان برجسته بازدید به عمل آوردند. انجمن‌های

عید اخوت مسلمین یا قوم ستیزی؟

آگاه شدیم که اخیراً برنامه‌ای ظاهراً به مناسبت فرا رسیدن عید سعید فطر (عید اخوت و برادری مسلمانان جهان) در محل سینما فردوسی تهران ترتیب داده شده بود که به علت اساعه ادب یکی از متولیان برنامه به ساحت مقدس ملت ایران به درگیری و نهایتاً به تعطیل منجر شد. از قرار معلوم یکی از سردمداران برنامه «ضمن کسب اجازه از تماشاگران عزیز» و به منظور ایجاد شادمانی (!) در دل مردمی که ماه مبارک رمضان، ماه عبادت و تزکیه و سلوک را پشت سر گذاشته بودند، قصد توهین به تک اقوام شریف ایرانی، یکی بعد از دیگری را داشته است که با اعتراض برخی از تماشاگران حاضر در سالن مواجه می‌شود. مشارالیه که ظاهراً چیزی از اعتراض تماشاگران متوجه نمی‌شود، بر تداوم برنامه خود سماجت ورزیده و ضمناً از تماشاگران معترض می‌خواهد که در صورت عدم تمایل به شنیدن توهین و تحقیر (!) می‌توانند سالن را موقتاً ترک کنند تا توقفی در اجرای برنامه حاصل نشود! در این مرحله برخی از حاضرین به روی صحنه رفته و شخص مذکور را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهند و درگیری‌ها به تدریج مقیاس وسیع‌تری پیدا کرده و نهایتاً منجر به توقف برنامه می‌شود.

نخستین پرسش بی‌امان که در قلب هر انسان میهن پرستی شکل می‌گیرد، این است که اگر این برنامه با مجوز رسمی وزارت ارشاد ترتیب داده شده بود، که بی تردید چنین بود، و از آنجا که ماهیت این نوع افراد بر متصدیان

وزارت ارشاد پوشیده نیست، به چه علت متصدیان وزارت ارشاد برای چنین برنامه مستهجنی، آن هم در روز عید سعید فطر، عید اخوت و برادری مسلمانان جهان چراغ سبز داده‌اند؟ این چه صیغه‌ای از اخوت و برادری مسلمانان است که در چنین روز مبارکی، فرد بی‌مسئولیتی اکثریت مردم این مرز و بوم را به صفاتی از قبیل نادان و بی‌ناموس و از این قبیل مزین نموده و به زعم خود موجبات شادمانی و گشایش خاطر همان ملت و همان مرز و بوم را فراهم بیاورد؟

وزارت محترم ارشاد با در نظر گرفتن چه معیارهائی به این نوع گروه‌های مستهجن برای اجرای برنامه مجوز می‌دهد؟ پرسیدنی است که:

- آیا این نوع برنامه‌ها فرهنگ عمومی را بالا می‌برد؟

- آیا این نوع برنامه‌ها همبستگی اقوام مختلف ایرانی را تحکیم می‌کند؟

- آیا در شرائطی که کشورهای خارجی می‌کوشند با استفاده از احساسات قومی، احساسات ایران دوستی جوانان ما را تضعیف کرده و آنان را در محیط‌های فرهنگی خود مستحیل نمایند، وجود این نوع برنامه‌ها جوانان ما را به چه سمت و سوئی سوق می‌دهند؟

- آیا در شرائطی که کشورمان می‌کوشد، خود را به عنوان مبتکر گفتگوی تمدن‌ها در مقیاس جهانی مطرح نماید و پتانسیل این کار را نیز دارد، وجود این نوع برنامه‌ها که نوعی گفتگوی مبتذل و

است که بخشی از یک ملت بخش دیگر را مورد تحقیر و توهین قرار دهند تا نیروی این ملت به تحلیل رود و بیگانگان به آمال خود برسند و بر کلیه امکانات مادی و معنوی ما دست‌درازی کنند.

ما روش افرادی را نیز که واکنش خودسرانه نشان داده و برنامه را به درگیری کشانده‌اند، محکوم می‌کنیم و بدان‌ها گوشزد می‌کنیم که هر چند احساسات شما مقدس و اقدام شما از روی غیرت بوده باشد، بایستی اعتراض خود را از مجاری قانونی مطرح کنید و با پیگیری مسأله از راه‌های منطقی و طرح آن در مطبوعات، متخلف را رسوا کنید. چیزی که شما به صورت خود انگیخته به جنگ با آن برخاسته‌اید، یک مشکل تربیتی و یک پدیده متعفن اجتماعی است که حل آن در گرو صبر و شکیبایی، مبارزه فرهنگی و تسامح و تحمل زیادی است. اگر بنا باشد در کشوری هر کس به سلیقه شخصی خود احقاق حق نماید و اگر بنا باشد افراد فاقد حقیقت نیز به همین روش‌ها روی بیاورند، در آن صورت دیگر سنگ روی سنگ بند نمی‌شود و در واقع می‌توان قبول کرد که بیگانگان به مراد خود کاملاً رسیده‌اند. ما ضمن محکوم کردن این نوع عکس‌العمل‌های خود انگیخته، توهین و تحقیر قومی را با شدت بیشتری محکوم می‌نمائیم و ضمن تقاضای آزادی کسانی که در این رابطه دستگیر شده‌اند، ضرورت عذرخواهی متصدیان برنامه موهن روز عید فطر از ملت شریف ایران را اجتناب ناپذیر می‌دانیم.

- وارلیق

عوامانه بین اقوام کشورمان را تبلیغ می‌کنند، آن ادعای بزرگ گفتگوی تمدن‌ها را زیر سوال نمی‌برد؟

- آیا در شرائطی که کشور ما از لحاظ معیارهای حقوق بشر زیر ذره‌بین قرار گرفته است و به بهانه‌های گوناگون قصد تخطئه در استقلال آن را دارند، وجود این نوع برنامه‌ها چه رسالتی را دنبال می‌کند؟

بدون تردید هر کسی که قلبش برای این کشور و استقلال و یک‌پارچگی آن می‌تپد، در مواجهه با پرسش‌های فوق بی‌درنگ درمی‌یابد که مسأله بسی حساس‌تر از آن است که بعضی از مسئولین وزارت ارشاد گمان می‌کنند.

پرسش بعدی، که آن نیز بی‌امان است، این است که چرا ما این قدر نسبت به علامات دریافتی بی‌اعتنا شده‌ایم؟ حقیقت همواره یا خود تجلی می‌کند، یا علائم آن دیده می‌شود. اگر ادراک ما به حدی ضعیف و ناتوان شده است که خود به خود قادر به درک این مطلب ساده نمی‌شویم که احساسات قومی هر مردمی مقدس است، دست کم باید به علائم موجود توجه کنیم و از بروز حوادث مشابه در گذشته و حال به دریافت این نکته نایل شویم که نمی‌توان در روز روشن، آن هم در روز عیدی به این مبارکی، بی‌مهالبا به اقوام یک ملت توهین و تحقیر روا داشت و توقع هم داشت که آب از آب تکان نخورد. آقایان! مثل این که علائم حاکی از آن است که مردم غرور دارند! نشانه‌ها حکایت از آن می‌کنند که مردم دارای شخصیت‌اند! به خود آید. زمان آن گذشته

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی

سالامدان سوئرا، بو مکتوبا ضمیمه اولان
ایکی صحیفه لی مشروط و فولکلوریک شعری
خیدمتینیزه تقدیم ائدیرم کی، مصلحت اولسا،
«وارلیق»-دا چاپ اولونسون.

بو شعرین اؤن- اؤن ایکی بیتی سینهلر
ازیری اولدوغو حالدا چوخ اسکی زامانلاردان
بیزه گلیب چاتیبدير، اما اوندان تخمیناً ۲۰
بیت سونراسینی اؤزوم یازمیشام.

مشروط بو جهتندیر کی، بو شعرین هر
بیتی نین ایکنجی میصراعسی نین بیر کلمه سی،
سوندکی بیتین بیرینجی میصراعسی نین اولینده
گلمیشدیر ۷ هنجالی (۳+۴).

بو ساده و آخجی فولکلوریک و دیل
ازیری اولان شعرین بوتون خصوصیتلری
ظولم ایله قارشى- قارشىیا گلمکدیر و هر یثرده
ده ایمکانی اولمایان ایشلره راست گلیریک،
مثلاً

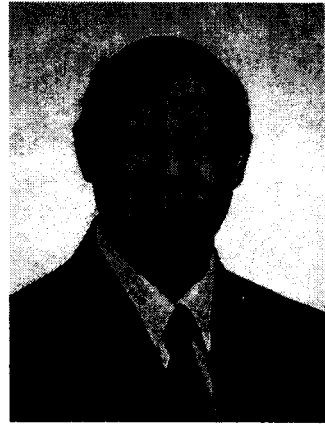
کیلید دوه بوئنوندا،

دوه گیلان یولوندا.

آیدیندیر کی، نه کیلید دوه بوئنوندا اولسا
بیلر، نه ده دوه گیلان یولوندا، چونکی کیلید
آدام بوئنوندا و دوه ده قوراقلیق و تورباقلیق و
سوسوز یثرلرده اولمالیدیر. یعنی هر ایش
زمانه ده ترسینه گئدیرسه، جمعیتده ظولم آیاق
توتوب- یثری یر.

عبدالعلی مجازی (آسلان)

داغدان آلما داشیدیم

عبدالعلی مجازی

اۋاشۇدوم ھا اۋشودوم،
 داغدان آلما داشىدىم.
 آلماجىغى آلدىلار،
 منە ظۇلۇم سالدىلار.
 من ظۇلۇمدىن بىزارام،
 درىن قۇيو قازارام.
 درىن قۇيو بىش كىشى،
 ھانى بۇنون اتركىجى؟
 اتركىج قازاندا قاينار،
 قىزىر يانىندا اوينار.
 قىزىر گىتىدى اودونا،
 تىكان باتدى بۇدونا.
 تىكان دگىل قامىشىدىر،
 بىش بارماغى گۆمۈشئۇر.
 گۆمۈشئۇ وئردىم تاتا،
 تات منە دارى وئردى،
 دارىنى سىپىدىم قۇشا،
 قۇش منە قاناد وئردى.
 قانادلاندىم اۋچماغا،
 حاق قاپىسىن آچماغا.
 حاق قاپىسى كىلىدى،
 كىلىد دوه بۇيوندا،
 دوه گىلان يۇلوندا.
 گىلان يۇلو سىرەسر،
 ايچىندە مىمون گىز.
 مىمونون بالالارى،
 مېنى گۆردۆ آغلادى.
 آغلادى ھا آغلادى،
 تۇمانىنا قىغلادى.
 تۇمانى دلىك- دلىك،
 قۇرباغا بۇلۇك-بۇلۇك.
 قۇرباغىنى حاقلادىم،
 حسن بگە ساخلادىم.
 حسن بگىن نەبى وار؟
 چاكور- چوكور چابى وار.
 چاكور- چوكور درىندىر،
 چابىن سۇيو سىرىندىر.
 چايدا ايلان يان گىتىر،
 تۇسباغا چاپان گىتىر.
 تۇسباغا ھا تۇسباغا،
 بۇردان قاجىب اۋست باغا.
 اۋست باغچانىن يۇللارى،
 كىنكانلارىن دوللارى.
 دول قۇيويۇ سالىندى،
 كىنكانلاردان آلىندى.
 كىنكانىن بىرى قۇيدا،
 اۋبىرىنى گۆردۆم تۇيدا.
 تۇيوز دىندىم نىجە اولدۇ؟
 دىلى: دۇ يات، گىجە اولدۇ.
 گىجە گىتىدىم جىنگلە،
 سروان گلە دىنجلە.
 سروان گىتىر كروانا،
 كىران گىتىر اۋرمانا.
 اۋرمان يۇلو سىرەسر،
 اۋستوندا ايلان گىز.
 ايلانىن بالالارى،
 اۋرمانىن قالالارى.
 اۋرمان قالاسى داشدان،
 ائلىم گىلىر اۋ باشدان.
 ائلىم گىلىر سىل كىمى،
 آت اۋستوندا يىل كىمى.
 آتلارى دا گىتىر،
 حاضىرلانمىش يىردىر.
 يىركىب گىلماغا،
 اۋز حاقىنى آلماغا.
 حاق قاپىسى باغلىدىر،
 «آسلان» اۋزۇ داغلىدىر.
 داغلىيام آ داغلىيام،
 من ائلىمە باغلىيام.
 ائلىم منىم اۋياقدىر،
 تانرى اۋنا داياقدىر.
 كىلىد ائلىن آلىندە،
 قىفلىجا وار دىلىندە.
 قىفلىجانى آچارلار،
 گۆل سىنەمە ساچارلار.

خۇراسان تۆركلىرى فۇلكلوروندان:

زين العرب - محمد حنيفه داستانى

ح. م. گۈنئىلى

فۇلكلور، تارىخ دگىلسە، اهمىت باخىمىندان تارىخىدىن دالى قالان دا دگىلدىر. بىر مىلتىن تارىخى، اۋنون كىچىمىشى، هارادان گلدىگى، هانسى مىلى - سىياسى - اىجتىماعى قهرمانلارى بىسلە - دىگى، هانسى حاكىمىتلىرى قۇردوغو، بىر سۆزلە اۋنون حياتى و آرخادا قۇيدوغو ائىشلى - يۇخوشلو دۇورلر، تارىخىن صحىفە - لرىندە سىئالانىر. هر بىر اولايىن باش وئرىگى اۋندا موعىنلشدىرىليرسە، فۇلكلور دا بىر آرى - دۇرو آينا كىمى اۋنون كىچىمىشىنى و چۇخ اۋزاق كىچىمىشلردن بۇ گۈنە كىمى سۇردوگو حياتىنى، يارادىجىلىغىنى، چشىدلى دۇورلردە نەلرە ايناندىغى و نە -

لرە تاپىندىغىنى، نەلر آرزولادىغى و نەلرە اۋمود بىسلە دىگىنى، عادت - عنعنەلرىنى و بۇتون نايىلىتلر و ناكاملقلىرىنى آچىق - آيدىن گۇستره بىلير.

تارىخى، حاكىملر اۋز مصلحتلىرىنە گۈرە يازير و يا يازدىرراق، اۋندا بىر چۇخ حقىقتىن اۋزاق و مصلحتى يالانلارا يۇل وئرىر. چۇخلو حقىقتلىرى قلمدىن سالىرلارسا، فۇلكلور خاص بىر آداملارنى اۋلمادىغى اۋچون و خاص بىر آداملار طرفىندىن بىيەلنمە دىگى نىن اۋچوندان بعضى - بعضى بۇلانمالار، تحرىفلر و يۇخلوقلارا اوغراماير و مىلتىن كىچىمىشىنى، داها دا دۇغرو و اولدوغو كىمى گۇستىرير. دىنمك بىر مىلتىن كىچىمىشىنى و كىملىگىنى اۋىرنمك اىستەينلر، اۋنون تارىخى ايله برابر فۇلكلورونودا دىقتلە اينجەلەمەلى و اۋىرەنمەلىدىرلر؛ بۇنا گۈرە كى، تارىخىدە دانىلان، ساخلانىلمايان، سالىنىب ايتىرىلن

حقیقتلرین چۆخونو، عۆموم خالق طرفیندن یارانمیش، هئچ بیر یۆخ اندیلمه و دییشلمهیه اوغرامامیش، سس سیز، صداسیز یاشامامیش و گلیشمیش فولکلوردا تاپماق اولار.

فولکلوریک مؤوضوعلارین هئچ بیرسی نین آلتیندا مؤعین بیر یارادیجی نین ایمضاسینی گۆره بیلمه سکده، اؤنو اینجه له مکده و دیقتله آراشدیردیدا، هئچ اولماسا یارادیجی سی نین نه فیکیرلر داشیدیغینی، نه یه اینانیدیغینی، نه لره اؤمود بسله دیغینی و نه لردن قاچدیغینی و چکیندیغینی، اؤنون یارادیجیلیق گۆجونو و بیر سۆزله اؤنون کیملیغینی اؤیره نه بیلرک. هابئله اثرین هانسی خالقین اولدوغو و یا هانسی خالقین مدنیتی تاثیرینده یارانیدیغینی دا باشا دؤشمک اولار.

بۇ قونودا بۇ گۆنه قدر سۆزو- صؤحبتی داها دا آز گتتمیش خوراسان تۆرکلری نین فولکلوریک داستانلاری نین بیریندن سۆز آچاراق آذربایجان و آذربایجانلا قونشو اولان ایالتلر و ویلايتلرده یارانیب- یاشامیش، گلیشمیش و عالیملر طرفیندن آز- چۆخ آراشدیریلیمیش فولکلوریک سؤلچکلر ایله بۇ داستانین چشیدلی فرقلرینی بیر آز گۆزدن کئچیره رک، اؤندا اولان اؤزلیکلردن سۆز آچاجاغیق.

داستان زین العرب آدلی قیزی ایله محمد حنیفه آدلی اوغلانین لیریک، عین حالدا دینی- حماسی داستانیدیر. داستانین ال یازماسی هیجری قمری تاریخی ایله ۱۳۵۹ (میلادی ۱۹۳۹) - جو ایلده «گؤل محمد» اوغلو ملا «محمد ابراهیم شاعری» آدلی کاتب طرفیندن قلمه آلینمیشدیر. قوچان شہرستانی نین «علی آباد» کندیندن اولان بۇ کیشی، سۆز و گئدن اثری اوغلو محمدرضانین آدینا تالیف اتمیشدیر.

اثرین دیلی آذربایجان تۆرکجه سی نین خوراسان لهجه سی اولاراق، باشلانیشی و سۆنو عربجه بیر ایصطیلاح، سۆنو ایسه عربجه بیر جۆمله ایله بیتیر. یعنی «هذا کتاب زین العرب» ایله باشلانان کیتاب، «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في هجرت النبوت صلى الله عليه و آله و سلم في سنة ۱۳۵۹ ق» جۆمله سی ایله سؤنا چاتیر.

داستاندا، شیعه لرین بیرینجی ایمامی حضرت علی (ع) نین، حنیفه آدلی قادینیندن اولان اوغلو محمد حنیفه زین العرب آدلی بیر قیزی یؤخودا گۆرور. اؤنا وؤرولور، اؤنون آردینجا اوزاق- اوزاق ائللره گئدیر، دؤیوشور، ساواشیر، بیر چۆخ کافرلری مؤسلمان انده بیلیر، نهایتده ایسته دیگی قیزی آلیب مدینه شهرینه دؤنور.

سؤلچک، ایمام علی حضرتلری نین اوغلو نایب اولاراق، یشری گلدی کده داستان اؤزونو ایمامین اؤزونون و اوغلانلاری ایمام حسن و ایمام حسین (ع) نین، هابئله ایمامین حیات یولداشلاری نین دیلینجه قوشولان شعرلره راست گلیرک.

داستانین متنسی و چئشیدلی وزنلرده یازیلان شعرلر، دیل، سۆزجوک و قرامر باخیمیندان چۆخ ماراقلسی، دیقته لایبقدیر. چئشیدلی شعرلر و متندن بیر نچه جۆملهنسی اؤخوماقلا، اؤنلاردا اولان سۆزجوکلر و قرامر خۆصوصیتلری ایله بیر آز تانیش اولماق اولار:

آت قویله یوب اؤخلار آتیم،

غزال قویلیب غولان دوتیم.

گئدوب خودانی یساد ائدیم،

باشقه- باشقه دیار ایستاب.

باشقا بیر شعرده:

شهزاده محمد دئدی بو سۆزی،

قارداشلاریم حقه تاپشوردیم سیزی.

شول چپ یوله روان ائدینگ سیز بیزی،

اؤزلانوب رخشیمی سۆرماغه کونگولوم.

و یا:

زین العرب گؤروب قد- نهالینگ،

دیلا یوب ایستر حقدن کمالینگ.

و:

مست و حئیران اولوب بیلما دیم اؤزوم،

من کیمه آیتیم آلملیک سۆزیم؟

و بو جۆمله ده:

«بو طرفدن کافرلار لات و منات» دان مدد دیلادیلار».

گؤستریلن اؤرنکلرده و گؤسترمگه احتیاج دؤیمادیغیمیز چۆخلو میصراعلار و جۆمله لرده ایشلنن باشقه، شول، اؤزلانوب، آیتیم، دیلا دیلار، ایستاب کیمی سۆزجوکلر، ایندی آذربایجان تۆرکلری نین اکثریتینی تشکیل ائدن جنوبی آذربایجان و ایرانین اؤرتا تۆرکلری نین فۆلکلوریک اثرلرینده گۆزه چارپماییر، بۇنلارین بعضیسی شمالی آذربایجان، و تۆرکیه ده، بعضیسی ده هامیمیزا عایید اولان و تخمیناً مین ایل بۇندان قاباق قلمه آلینان دده قورقود کیتابی و بو کیمی اسکی آبیده لریمیزده گۆزه ذبیر.

ایلمیزده اولان و اویرندیگیمیز فولکلوریک اثرلرده آرتیق قوشما و گرایلی وزنلرینده یازیلان شعرلر ایله قارشیشلیق ساقا، سوزوگگدن داستاندا و خوراسان تورکلری نین باشقا فولکلوریک داستانلاریندا چوخلو عروض وزنلرینده قوشولان شعرلره راست گلیریک، همین داستاندا اولان عروض شعرلردن نئچه بیئت گؤسترمله بو ایدیعامیزی توبوت ائتمک ایسته ییریک:

نه مطلب وار، نه مقصودینگ، نه حالت بیله فرزندیم،
گوزیمینگ روشنی، دردیمه درمانیم، جیگر بندیم.

باشقا بیر شعردن:

من گیرفتار- بلایم، یار، سنسیز نثیله یوم؟
اولدی بو گؤل تک تنیم افکار، سنسیز نثیله یوم؟

آیری بیر شعردن:

سؤنبول، ساچینگ تریت، عالم موعطر اولسون،
گؤل، یارباغینگ سیلکین، سبز و منور اولسون.
توک شبنمینگ گردون، گؤل یارباغی تر اولسون،
زین العربی ایستاب، شهزاده خانی گلدی.

یئنه ده:

حنیفه گلدی دوولت خانه عالی مقامینگه،
موزادیم وئرمه سنگ یانینگاجا قیل، یا رسول الله.
ضریح و پاک مرقده محمد اوغلوم ایسترم،
بو درگاه- نوبوتده عطا قیل، رسول الله.

کئچن سطرلر و صحیفه لرده گؤستریلن و یئنه ده گؤستره جگیمیز میصراعلاردا دو یولان کیمی، «غوننه نونلار» خوراساندا، آذربایجان تورکجه سیله دانیشان تورکلرین دیلینده ایندی ده ایشلمکده دیر. آشاغیداکی میصراعلاردا بو حقیقتی داها آرتیق دو یماق اولور.

شهزاده دئر، منینگ پندیم آلمه سنگ،
پینمیر دینینی قبول قیلمه سنگ،
حق رسولینگ بو یروغینه گلما سنگ،
اوز جانینگه اوزین زیان ائیلارسن.

بۇ میصراعلاردا گۆردوگونوز کیمی خوراساندا یاشایان سۆیاداشلاریمیزین دلیینده آرديجیلیق قایدالاری پوزولور؛ یعنی چوخلو اینجه سسلی ایله باشلانان کلمه لرین قالین سسلیلرله بیتمه سی، قالین سسلیلرله باشلانانلارین اینجه سسلیلرله سونا چاتماسی، هابئله یووارلاق سسلیلرین یثرینه دوز سسلیلرین کتچمه سی و همین حادیشه نین عکسی، بۇ اثرین بوتون سطیرلرینده گۆرونمکده دیر. آنجاق بۇ قانون پوزولماق ائله بئله هر نئجه گلدی دگیل، ذاتاً مؤعین قایدا- قانونلارا اساسلانماقدادیر. دها دؤغروسو دلیمیمیزین بیزده ایشله نن قانونلاری گۆزلنمه بیرسه، اؤزونه مخصوص قانونلار دیقته ایزلنیر. بۇ حقیقتی آشاغیداکی بیئیلرده چوخ یاخشی دویماق اولار:

کافیملار پندینی آلمه،

اوزینگى موبتلا قيلمه،

عتقا کافیملان اولمه،

بو شاه- مردان سنینگدور.

هابئله:

مؤسافیر اولونجه غۆربت ائللاره،

یالقوز گئدوب دؤشدینگ اوزون یوللاره،

نظر ائدوب باخدینگ اوزاق چوللاره،

من نئچون قوزبانینگ اولمه دوم سنینگ.

اؤخودوغونوز بۇ میصراعلاردا گۆردوگونوز کیمی، اونلارین دلیینده کؤکلره آرتیریلان جمع شکیلچیلری ده عۆمومیتله قالین سسلی سسلرله قورولور، یعنی هم «لار» هم ده «لر» گلمه لی یئرلرده یالنیز «لار» شکیلچیسى ایله قارشىلاشیریق. بۇ دا اؤزو بیر قانوندور و هئچ یترده پوزولمايیر. آشاغیداکی جۆمله لره دیقّت ائدین:

«شاه مردان بۇ سوزلاری ائشیتوب... قارداشلاری دئدیملر کی...» شهزاده لار، شهزاده محمدینگ

... ائندن واقیعه لارینی و گۆرن جور- جفالارینی بیر- بیر بیان قیلدیملر.

هابئله بۇ میصراعلاردا:

نئچچه واخدور من او کافیملارله اولدوم همیشین،

بیر خودانینگ حورمتی دئب، وئردیلار منگا یمین.

يۇخارىدا سۆزۈ گىئندن قانونا اساساً «لە-لا-ايله-ايلان» شكىلچىلىرى دە «لان» شكىلىنە چئوريلير.

ميثال اولاراق:

جفا ايستاب وفا ايلان،

وفا ايستاب جفا ايلان

گئندوب بيسر ديلرؤيا ايلان،

اوتزين دمساز ايستيبوسدور.

هابئله

گل دعوا قيل منينگ ايلان،

اولمگين اورمان ايچينده.

آشاغيدا گؤستربلن:

اؤلورام، اؤلورم، آليرام، وۇرورام كيمى بيرينجى مۇفرد شخسه عاييد اولان و ايندىكى زمانى گؤسترن فعللر، اؤلورمن، اؤلورمن آليرمن، وۇرورمن و همين فعللر جمع شكىلنە دؤشنده اؤلورمىز، اؤلورمىز، آليرمىز، وۇرورمىز شكىلنە دؤشورلر. بۇ عيبارتلرى آشاغيداكى جؤملەلر و ميصراعلاردا گؤره بيليريك:

... «خودايه بنده اؤلورمن و محمد مصطفىه اؤمت اؤلورمن».

... «دؤشمن سنون اؤستينگه هؤجوم گتؤرسه، بير قاصيد گلسه مدينه يه، بيز حاضير اؤلورمىز».

باشقا بير جؤملەده:

... «هامومىز سيزه غلام زر خريدمىز.

هابئله بو ميصراعلاردا:

من بو يولدا هر نه اولسم، اولارمن،

اوتزيمى زيندانه سالسم، سالارمن.

ايشاره عوضليكلىرىنדה بيزده ايشلنن «ب» سسى نين «م» سسىنە چئوريلمەسى دە گؤز اؤنؤنده دير.

(بؤنده- مۇندە= بۇرادا، بۇرايا)، «بۇنى- مۇنى = بۇنو».

ميثال:

... دئدى: اگر مۇنى اولدورم نامردلىك اولور.

و بو میصر اعلاردا:

«بو عالی نسب موندنه گیر یفتار اولوبدور».

و:

«موندنه گلور، یا کی گلمس (گلمز) خودایم».

بعضی ایصطیلاحلار دا اوزل بیر قایدا ایله ایفاده اولورلار. مثلاً بیزده «قولاق آسماق» ایصطیلاحی

اونلاردا «قولاق سالماق» شکلینه چئوریلیر، مثلاً:

«سوزیمه قولاق سال، من دئسم آدیگ».

و یا:

علی (ع) دئیر، قولاق سالگین سوزیمه،

باشین قوتار، باخگین منینگ یوزیمه!

هابئله:

قولاق سالوب املاق ائشیت سوزیمی،

بو نجه منزیلدور، بو نجه جایدور؟

خۇراسان تۆرکلری نین دیلینده بو نجه صحیفه ده گؤستر دیگیمیز اؤزلیکلر نه قدر دئسن چؤخدور

و آلاسه دئسن اولسا، ساین دیلچیلریمیز بو ساحه ده چالیشاراق، دیلیمیزین بو قولونون دا ایشلندیکجه

گیلشمه سی نین و بوگونکو دۇروما چاتماسی نین قایدا- قانونلارینی اوزه چیخاراجاقلار!

آرتیرمالی یام کی، نشره حاضیرلادیغیمیز زین العرب- محمد حنیفه سؤلچگی ایله بیرلیکده همین

سؤیادشلا ریمیزین باشقا بیر سؤلچکلرینی ده ایشله ییب نشره حاضیرلادیق. هر ایکی داستاندان و هله

حاضیرلاما قدا اولدوغوموز آیری بیر سؤلچکلرینده ده دیل قایدالاری عئیندیر.

بو داستاندانلار دان حاضیر ائتدیگیمیز «شاه بهرام- بانو حؤسن» و حاضیرلامادا اولدوغوموز «معصوم-

افروز» داستانی دیر. داستاندانلارین هر اؤچونو رحمتلیک مؤللا ابراهیم شارعی قلمه آلمیش، آنجاق اونون

ال یازمالاری نین فوتوشکیلی حؤرمتلی دوستوموز مؤهندیس سعید تهرانی زاده نین واسیطه سیله الیمیزه

چاتمیشدیر. مؤللا ابراهیم شارعی نین رۇحونا شادلیق، ساین تهرانی زاده یه داها آرتیق اوغورلار و

خۇراساندا یاشایان سؤیادشلا ریمیزا بو یوک تانریدان خوش گؤنلر و آیدین گله جک دیله بیرم.

۱ - خۇراسان تۆرکجه سی باره ده دؤکتور جواد هیئتین «سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی» کیتابیندا

(تهران، نشر پیکان، چاپ سوم ۱۳۸۰) یترلی ایضاحات و ثریلمیشدیر. بو گون خۇراسان تۆرکجه سی آذربایجان

تۆرکجه سی نین بیر لهجه و یا شیوه سی یوخ، اوغوز تۆرکجه سی نین دؤردونجو قولو حساب ائدیلیلیر (ج.ه.).

آشنایان دیرین*

ابوالحسن خلیج منفرد

رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا

سلامی چو بوی خوش آشنایی،
بدان مردم دیده روشنایی.
درودی چو نور دل پارسایان،
بدان شمع خلوتگه پارسایی.^۱

ایرانیان و ترک‌ها همسایگانی هستند که قرن‌های متمادی در جوار هم زیسته‌اند و به دلیل همین همجواری، تاریخ مشترک دیرینه‌ای دارند و در این دوران طولانی خاطرات تلخ و شیرین فراوانی در سرنوشت این دو ملت رقم خورده که ریشه در تعامل و تبادل گسترده مادی و معنوی آنان دارد. این همجواری نقش جغرافیایی و همبستگی تاریخی، به طور طبیعی موجب شده است که هر یک از این دو نقشی مؤثر و سازنده در تکوین، ترقی و تکامل حیات اجتماعی دیگری - در عرصه‌های گوناگون فرهنگ، هنر، دین، زبان و ... داشته باشد و سرنوشت هر یک به طور جدی متأثر از حوادث و جریاناتی باشد که بر دیگری رفته است.

اگرچه روابط بین ایرانیان و ترکان و تعامل بین آنان به قبل از اسلام باز می‌گردد، اما با تشرّف ترکان به دین مبین اسلام که با مباشرت ایرانیان صورت گرفت و متعاقب آن با روی کار آمدن دودمان ترکان سلجوقی در ایران در نیمه اول قرن پنجم هجری / یازدهم میلادی، همجواری ایرانیان و ترکان مبدل به همزیستی گردید و برگ تازه‌ای در تاریخ حیات مشترک این دو ملت رقم خورد.

در واقع چون مقارن روی کار آمدن سلجوقیان در خراسان، دیران، مستوفیان و کارگزاران ولایات از بی‌رسمی‌ها و کژتابی‌های اواخر عهد غزنوی به شدت رنج‌خاطر بودند و پیدایش یک دستگاه فرمانروایی تازه را مایه ایمنی و آسایش بیشتری می‌شمردند، برای استقرار قدرت ترکمنان، تمام سعی و

* - سرمقاله شماره اول، سال سوم، پاییز ۱۳۸۰ «نامه آشنا»، نشریه رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در آنکارا.

۱ - دیوان حافظ شیرازی، انتشارات انجمن خوشنویسان ایران، چاپ ششم، ص ۳۸۴.

همت خود را به کار بردند، به طوری که سالار بوژگان ابوالقاسم علی بن عبدالله جوینی که در هنگام ورود طغرل بیگ به نیشابور، در آن شهر رئیس - کلانتر - محسوب می‌شد، به سبب ناخرسندی خود او و اهل شهر نیشابور از غزنویان، به طغرل پیوست و چندی بعد وزارت طغرل که در واقع نظارت بر همه امور ولایت بود، به او تفویض شد. وزیران دیگر سلجوقیان همچون عمیدالملک کندری و خواجه نظام الملک طوسی نیز با مساعی و تدابیر شایسته خود موجب تحکیم و استقرار بی‌منازع دولت نوحاسته سلجوقی در ایران شدند، به طوری که تنها نیم قرن پس از آنکه حکومت طغرل در خراسان پا گرفت، قلمرو جانشینان او از جیحون تا فرات و از فارس تا شام و آناتولی را در برگرفت و بدین گونه یک سلاله غیرایرانی حدود ایران را پس از چهار قرن که از سقوط ساسانیان می‌گذشت، تقریباً به وسعت عهد ساسانیان رسانید و حتی فرهنگ ایرانی را در سراسر آن نشر کرد.^۱

با ابراز علاقه شدید فرمانروایان سلجوقی، به ویژه ملکشاه و سلطان سنجر و مساعی وزیران ایرانی آنها، دوران فرمانروایی سلجوقیان در ایران، دوران شکل‌گیری سنت‌های اداری و عصر ترقی و توسعه صنایع و معارف شد و این دوران طولانی از لحاظ بسط و توسعه دانش و ادب به صورت دوره‌ای ممتاز در تاریخ ایران درآمد.

در واقع سلاطین سلجوقی از قبول و ترویج فرهنگ و آداب و سنن بومی ایران خوشنود بودند، چرا که آن‌ها توانستند با بهره‌گیری از سنن باستانی کشور، قدرت فائمه پادشاه و فرمانبرداری مردم را برای خود به ارمغان آورند.^۲ جالب این که، حکمرانان سلجوقی در آناتولی پا را از این نیز فراتر گذاشته و با استفاده از عناوین سلاطین اساطیری ایران همچون کیخسرو، کیقباد، کیکاووس و کیفریدون می‌خواستند به اتباع خود بقبولانند که آنان ادامه پادشاهان ایرانی هستند و در دیار روم سلاطین بزرگی می‌باشند.^۳

دوران سلجوقیان در ایران عصر توسعه و تعالی علم و دانش، فرهنگ و هنر، ادبیات (فارسی و عربی) و تصوف اسلامی است. تعداد زیادی مدارس که به نام خواجه نظام الملک طوسی، «نظامیه» خوانده می‌شدند، در شهرهای بغداد، بصره، نیشابور، بلخ، مرو، اصفهان و هرات به وجود آمد و استادان طراز اول در این مدارس به درس و بحث پرداختند. تعداد قابل توجهی از ائمه و علمای بزرگ اسلام در همین دوره در قلمرو سلجوقیان شهرت یافتند و بازار شعر و ادب فارسی و عربی در این دوره رونق

۱ - زرین کوب، عبدالحسین. دنباله روزگاران ایران، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۵، ص ۱۶۴

۲ - الهامه مفتاح، وهاب ولی. نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، تهران، ۱۳۷۴، ص ۲۰.

۳ - به نقل از مقاله «ایجاد اتحاد سیاسی میان تورانیان، ایرانیان و در میان دو دوره سلجوقیان روم»، پروفیسور میکائیل بایرام، استاد و رئیس بخش تاریخ دانشگاه سلجوق قونیه.

بسیار گرفت. شاخه‌های مختلف هنر اسلامی به ویژه هنر معماری و هنر سفالگری در قلمرو سلجوقیان ترقی و گسترش چشمگیری یافت و فنون هنری دوره سلجوقی به صورت شیوه‌ای مستقل در دوره‌های بعدی نیز خودنمایی کرد. همچنین دوران سلجوقیان از درخشان‌ترین ادوار تصوف اسلامی در ایران به شمار می‌آید و سلسله‌های بزرگ صوفیه طریقه تصوف را در این عصر رواج زیادی بخشیدند.^۱

حکمرانان سلجوقی بلاد روم نیز که نزدیک به دو قرن در آناتولی فرمان می‌راندند به تقلید از سلاجقه بزرگ در ایران، تحت تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی قرار گرفته بودند و تشکیلات سیاسی و اداری خود را به زبان فارسی و بر پایه استفاده از دیوان‌سالاران ایرانی قرار داده بودند، به طوری که با حمایت و پشتیبانی آنان زبان و فرهنگ ایران جایگزین فرهنگ و زبان یونانی در آسیای صغیر گردید و بسیاری از ادباء، عرفاء، دانشمندان و شاعران پارسی‌گوی، از جمله: بهاء الدین ولد، جلال الدین محمد بلخی رومی، فخر الدین عراقی، شمس الدین احمد افلاکی صاحب مناقب العارفین و قانعی طوسی در قلمرو حکومت سلجوقیان روم رحل اقامت گزیدند و آثار ارزنده‌ای را از خود بر جای گذاشتند.^۲

روابط و تعامل فرهنگی، فکری و ادبی بین ایرانیان و ترکان پس از سلجوقیان نیز در مناطق مختلف جهان، از شبه قاره هند گرفته تا متصرفات اروپایی امپراتوری عثمانی ادامه یافت و گروه بی‌شماری از شاعران و سخنوران پارسی‌گوی تحت توجه و حمایت دربار عثمانی و سلاطین فرهنگ‌دوست و ادب‌پرور آن - که بیشتر آنان به زبان فارسی اشعار نغم می‌سرودند - بیش از پانصد سال در اشاعه فرهنگ و زبان فارسی در متصرفات آسیایی و اروپایی امپراتوری عثمانی کوشیدند. وجود اسناد معتبری همچون «منشآت السلاطین» احمد فریدون بیگ از منشیان قرن دهم هجری قمری / شانزدهم میلادی حکایت از اهمیت زبان و ادبیات فارسی در نزد پادشاهان و شاهزادگان عثمانی دارد. به نحوی که سلاطین مشهوری چون سلطان ییلدیرم بایزید، سلطان محمد فاتح، سلطان بایزید دوم، یاووز سلطان سلیم و سلطان سلیمان قانونی علاوه بر آشنایی کامل به زبان فارسی، به این زبان شعر می‌سرودند که در این میان دیوان سلطان سلیم اول که تخلصش در شعر «سلیم» یا «سلیمی» بود، از شهرت بیشتری برخوردار است.

همزمانی تحولات فکری، فرهنگی و اجتماعی در ایران قاجاری و سرزمین‌های عثمانی در دهه‌های پایانی قرن ۱۹ و سال‌های آغازین قرن بیستم، شاهد دیگری است بر این مدعا که سرنوشت این دو

۱ - زرین‌کوب، عبدالحسین. همان، ص ۱۹۶-۱۹۴.

۲ - جلالی، نادره، مقدمه تاریخ آل سلجوق در آناتولی از مؤلفی ناشناخته، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۷۷،

همسایه بزرگ همواره تا حد زیادی به هم گره خورده و هر یک از آنان به طور جدی از جریانات و حوادث جاری در دیگری متأثر شده است.

با فروپاشی امپراتوری عثمانی و تأسیس ترکیه جدید، ارتباطات فرهنگی ایران و ترکیه همچنان ادامه یافت، به طوری که دو دولت در سال ۱۹۵۹ با امضای یک موافقت‌نامه رسمی، همکاری‌های فرهنگی فی‌مابین را گسترش دادند.

وقوع انقلاب اسلامی در ایران در اواخر دهه ۱۹۷۰، تحولات بنیادینی را در حیات اجتماعی، سیاسی، دینی و فرهنگی ایرانیان به دنبال داشت و این امر به طور طبیعی در همه کشورهای منطقه، از جمله ترکیه، تأثیرات شگرفی بر جای نهاد و فراز و نشیب‌هایی را در روابط سیاسی دو کشور همسایه در پی داشت. اما در تمام این مدت روابط فرهنگی و تبادلات فکری دو ملت مسلمان و همسایه بیش از پیش گسترش یافت، به طوری که مسئولین دو کشور با آگاهی از مشترکات فراوان فرهنگی- مذهبی و علایق و پیوندهای عمیق و ناگسستنی بین ملت‌هایشان، طی سال‌های گذشته دست به اقدامات مؤثری برای تنظیم و توسعه روابط فرهنگی دو کشور زده‌اند که برخی از آنها به قرار زیر است:

۱- امضای برنامه مبادلات آموزشی، علمی، فرهنگی، جوانان و ورزش برای سال‌های ۲۰۰۱-۲۰۰۳ بین دولتین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه که پس از چند سال تعویق، در سفر وزیر امور خارجه ترکیه به تهران در ۲۵ بهمن ۱۳۷۹ به امضای وزیران امور خارجه دو کشور رسید.

این سند که در نوع خود یکی از جامع‌ترین و کامل‌ترین سندهای همکاری دوجانبه می‌باشد، در چهارچوب موافقت‌نامه فرهنگی دو کشور، مورخ ۱۹۵۹ تنظیم گردیده و دارای ۵۷ بند است که جزئیات همکاری‌های دو کشور را در زمینه‌های فوق‌الذکر تعیین کرده است.

مقامات ذی‌ربط دو کشور در طول سال ۲۰۰۱ با علاقه‌مندی زیادی تلاش‌های مؤثری را برای اجرای بندهای مختلف این برنامه به عمل آوردند که برگزاری جشنواره فیلم ایران در آنکارا، نمایشگاه نقاشی مدرن ۹ تن از هنرمندان معاصر ایران در آنکارا و استانبول و مراسم بزرگداشت ۲ تن از شعرای نامی ایران (حافظ و شهریار) در شهرهای آنکارا و استانبول حاصل این تلاش‌ها بود.

رجاء واثق داریم که دولت و ملت برادر و سرافراز ترکیه به یاری خداوند و با همت والای خود به زودی بر مشکلات ناشی از بحران اقتصادی در سال ۲۰۰۱ فایق خواهد آمد و زمینه‌های بهتری برای اجرای موفقیت‌آمیز همه بندهای این برنامه در سال‌های ۲۰۰۲ و ۲۰۰۳ فراهم خواهد شد.

امضای پروتکل همکاری‌های علمی و فرهنگی بین سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی و بنیاد تاریخ ترک، یکی دیگر از نشانه‌های بارز اراده جدی دو کشور برای گسترش همکاری‌های فرهنگی و علمی فی‌مابین می‌باشد.

این پروتکل که در سفر رئیس بنیاد تاریخ ترک به تهران در تاریخ ۲۴ دی ۱۳۷۹ به امضا رسید، دارای ۱۳ بند است و در آن چهارچوب همکاری‌های علمی، فرهنگی و پژوهش‌های تاریخی مشترک تعیین شده است.

در تابستان گذشته، هیأتی از تهران به آنکارا اعزام شد و در مذاکراتی که بین این هیأت و مسئولین بنیاد تاریخ ترک به عمل آمد، توافق شد اولین سمینار روابط فرهنگی و تاریخی ایران و ترکیه در روزهای ۱۷ و ۱۸ فوریه ۲۰۰۲ در تهران و دومین سمینار نیز سال آینده در آنکارا برگزار شود. خوشبختانه بخش اعظم تمهیدات لازم برای برگزاری سمینار تهران فراهم آمده و امید می‌رود این سمینار با شرکت محققین و اساتید ایرانی و ترک با موفقیت خوبی برگزار شود.

همچنین طی سال گذشته مرکز آستان قدس رضوی از طرف ایران و مرکز تحقیقات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی از طرف ترکیه اقدام به مبادله هیأت‌های علمی و فرهنگی و انجام مذاکرات مفصل در شهرهای مشهد و آنکارا نمودند که حاصل این مذاکرات امضای دو تفاهم‌نامه همکاری علمی و تحقیقاتی بود که در تاریخ ششم تیرماه ۱۳۸۰ در آنکارا به امضا رسید.

تفاهم‌نامه اول که بین کتابخانه و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مرکز تحقیقات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی به امضا رسید، شامل ۸ ماده است که در آن چهارچوب همکاری‌های دو مرکز در زمینه میراث فرهنگی مکتوب و حفاظت و مرمت آن مشخص شده است.

تفاهم‌نامه دوم که بین مرکز خراسان‌شناسی آستان قدس رضوی و مرکز تحقیقات فرهنگ ترک و حاج بکتاش ولی به امضا رسید، شامل ۷ ماده است که در آن چهارچوب همکاری‌های علمی، فرهنگی و تاریخی دو مرکز مشخص شده است.

خوشبختانه مراکز فوق الذکر همکاری علمی خود را با تبادل فهرست‌های نسخ خطی خود آغاز کرده‌اند و انتظار می‌رود به زودی تعدادی میکروفیلم از نسخه‌های خطی در مرکز نیز مبادله شود.

در خاتمه امید آن دارم که با اجرای کامل این توافقات، درخت تنومند و کهن سال دوستی، همیاری و همراهی ایرانیان و ترکان شکوفاتر شود و دو ملت مسلمان، پرافتخار و آشنای دیرین ایران و ترکیه از رایحه دلنشین شکوفه‌های آن استشمام کنند و از ثمرات پربار این دوستی بهره‌مند گردند.

پروفیسور دوکتور حمید محمدزادہ نین دنیادان ابدی کوچنلرین کروانینا قوشولماسی، هامیمیزی کدرلندیردی. بیلگی، متانتی و اوز ائل - اوباسینا بسله دیگی اینام و صداقتی ایله تانینان پروفیسور حمید محمدزادہ، بیزی ان بوحرانسی گونلرده، یعنی یوردوموزون اوز بابکلرینی، جوانشیرلرینی، ستارخانلارینی، خیابانلرینی دریندن تانماغا باشلادیغی ایتنبیاه دوروز غرقه سینده ترک ائتدی.

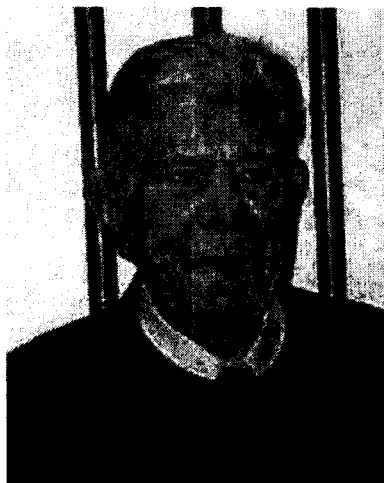
عومرو بویو باش اوچالیق و شرفله یاشایان پروفیسور محمدزادہ، بیسیرلری آذربایجان شوناسلیق، ادبیات و متن شوناسلیق ساحه لرینده یالقیز بوزراخیب، حیاتا گوز یومدو...

حمید محمدزادہ ۱۳۲۵ - جی ایلده آذربایجاندا باشلانان میلی حرکاتین قانا بویاندیغی گونلرده، شمالی آذربایجانا کوچمه لی اولور و اورادا بیر سیرا اوغور سوزلوقلارا اوغرادیقدان سوئرا، اونورسیتہ نی بیتیریر و ادبیات ساحه سینده اوزون چالیشمالار و آراشدیرمالاردان سوئرا ادبیات و متن شوناسلیق دوکتورلوغونا لایق تانینیر. بو اوزون سورن آراشدیرجیلیق یولوندا او، خشیرخواه عالیم و ائل قایغی کشی پروفیسور عباس زامانوفلا علمی امکداشلیق آپاریر و بشله لیکله بو تانیشلیق و موشرک امکداشلیق ایللرینده بیر چوخ بووک و زامان سیناغیندان کچمیش اثرلرین رداکتورو اولورلار.

حمید محمدزادہ نین پروفیسور عباس زامانوفلا اورتاقلاشا نشر ائتدیردیگی اثرلردن باشقا، اوستاد شهریارین حیدربابا منظومه سی و

پروفیسور حمید محمدزادہ و

میلی مدنیتمیز

دوکتور محمدعلی فرزانه

گون ایشدن اوترون دمیرم، ذاتا اوردادا وظیفهده اولان بیر امکداشا باش چکمک اوچون آدینی چکدیگیم سیاسی مکتبه گتمیشدیم. حمیده اوز- اوزه گلدیم. او، انله همان حمید آقا موعلم ایدی. نه اوزونو تاخچایا قوماق، نه اطرافینداکیلارا یوخاریدان باخماق، نه اوزوندن بوی دتمک کیمی چیرکین خیصلتلردن اوندا ذره قدر اثر گورونموردو. شوخلوقلا دندیم: «هانی بس سنین ایفاده داغارچیغین؟ هانی بس سنین یارقا- یاساغین؟». سوزومو کسدی و دندی: «منیمله باش-باشا قوشماق ایسته ییرسن؟ من همان خاکم که بودم».

حمید فیرقه داغیلدیقدان سونرا او تاپا کئچنلرین بیر نئچه سی نین صابا-حیسینی دوشوندوروردو. اولارلاردان بیری ده حمید محمدزاده ایدی. حمید سیناقدان باشی اوچا چیخدی. او، تحصیلاتینی داوام ائتدیردی، متن شوناسلیق و ادبیات بولومونده اوز ریساله سینی مودافیعه ائتدی و علمی ایشچیلیگه قدر یوکسلدی. الی ایشده اولانلار یاخشی بیلیرلر، متن شوناسلیق، خوصوصیله بیزده اولان خط- ربط قاریشیقلیغی چوخ آغیر بیر پشه دیر. حمید محمدزاده نین پروفوسور عباس زامانوفلا عومورسوره ایش آپارماسی و بو ایکی صلاحیتلی تدیقاتچی نین بسیرگه چالیشمالاریندان حاصل اولان «هوپ- هوپ نامه» نین مومکمل چاپی و جلیل ممدقولوزاده نین توپلو اثرلری و بو ایکی اثرین عرب اورتوقرافیسی ایله و اولارلا بو کیمی اثرلرین اساس امکچلریندن بیری عباس

آذربایجان کلاسیکلری حاقیندا سانباللی مقاله لری و باشلانیش آچیقلامالاری اولموشدور. بیز بو بویوک ایتکینی گورکملی عالمین حیات یولداشینا، بیر قیزی و ایکی اوغلونا، دوستلار و اونا قایغی و حورمت بسله ینلره - و بیر سوزله آذربایجان علم و ادب دونیاسینا باش ساغلیغی دئییر و اونون اونودولماز خاطیره سی قارشیسیندا باش آیریک.

حمید محمدزاده ایله ایلك تانیلیق و یولداشلیغیم دانشسرانین (دارالمعلمینین) درس کلاساریندا باشلامیشدیر. ساده، گولراوزلو، آلچاق کونوللو ۲۰ یاشینداکی حمید، اوز علمی، حلمی، یورولمازلیغی سایه سینده نسلیمیزین پارلاق سیماسینا چئوریلیمیشدی. حمید، انله او چاغلاردان - یعنی ۲۲-۳۳- جو ایللرده، ایلك گوندن سون گونه قدر موعلم قالدی و توش گلدیگی بوحرانلاردا اوزونو تمیز و باشی اوچا آپاردی. مقام، آد یا عونوان، هنج و اخت اونو آزیرمادی. ایندیکی کیمی یادیمدایسر: او، آذربایجان دموکرات فیرقه سی قورولانندان سونرا عالی سیاسی مکتبین آچیلیشی ایله اوردادا یاتاقلی واحیدلره مسئول تعیین ائدیلدیگی حالدا، نظامت مسئولیتی ده داشی ییردی. او واختلار فیرقه نین اساس سیاستی ساده لیک، بیراوزلuluk و صداقت اوزرینده قوبولسا دا، اللرینه جییر دوشموش گورمه میشلرین، لوزغالارین، میدال تاخیب خالقا ایفاده ساتانلارین و دارگوزولترین یولونو سئچمه ییب، بو دوشکون احوال- روحیه دن چوخ ایراق و اونونلا قارشى - قارشى یا ایدی. او واختلار بیر

ايلى بو ايدىيىغانى يىرىنە يىتىرگە چالشىرلار. بۇرادا ھاميدان اول عبّاس زامانوف سسلندى و اۇجا سسلە دئدى: «نە خيال ائدىرسىنيز؟ مگر ناخچىوان گىردكاندىر كى، بىز اۇنو بىرىنە پاى وىرك؟». بىلىمك اولمور، بلكە عبّاس زامانوف ائلە بو اعتىراضىنا گۇرە «ك.گ.ب» اولمالى ايمىش؟!...

من باكى يا ايلك سفيرىمدە بىر غئىرتلى ھمشەرى ايلە گىتمىشىدىم. پىرۇقراڧدا بىرىنجى گۇندە گۇرە جگىم ايشلردن بىرى عبّاس زامانوفو زىارت ائتمك ايدى. آخشام طرفى اۇنون آلدىغىم آدرسە ائوینە يوللاندىم. سن دئمە، كىشى نىن حىيات يولداشى آللاھىن رحمتىنە گىتمىش و اۇ گۇن دە اۇ رحمتلىگىن قىرخى ايمىش. من ائو چاتاندا باخدىم بىنانىن اۆزبە- اۆزۇندە چادىر قۇرموشلار. بۇ آرادا، ايكى- اۆچ اۆتوبوس گلمىشىدى و قىرخ مراسىمىندن قايدانلار اۆتوبوسلاردان ائىردىلر. سن دئمە، كىشى اۆزۇ دە بو اۆتوبوسلارنى بىرىسىندە، اۆزۇ دە مريض احوالدا دىر. داھا اول نە من اۇنو گۇرموشدوم، نە دە اۇ منى. آنچاق شكىلدن بىر- بىرىمىزى تانى يىردىق. كىشى نىن گۇزۇ مەنە چاتىشان كىمى، قۇلونو يانىندا دۇران بىرىسىندن چكىدى، اۇنو توتماسايدىلار سۇروشوب يىرە يىخىلاجاقدى. باكى نىن چۇخ سايلى آكادمىكلرى، اۇنيورسىتە اۇستادلارى، شاعىرلرى و يازىچىلارى اۇرادا ايدىلر. اۇ، منىم السىمدن تۇتوب اۇنلارنى ھامىسى ايلە تك- تك تانىش ائدەرك دئىردى: «باخ! بىزىم مئدەلىدى ھاا ايللر بۇيو يولونو گۇزلە بىردىم، بۇ گۇن گلدى چىخدى». سۇنرا

زامانوفدوسا، ايكىنجىسى دە ھمىد محمدزادە ايدى.

ھمىدىن اۇستاد شەرىارىن «ھىدربابايا سلام» منظومەسىنى اۇتايلىلار تانىتىدماق ساھەسىندە سانباللى رۇسو اولموشدور. ھمىدىن بۇ ساياق ايشلرى اۇزون ايللردن سۇنرا ايرانا قايتىدقدا اۇنلار موئىت و تقدىرە لايىق قىمت و ئرمك عوضىنە ياراماز دامغالارلا دامغالاندى و اۇنون شەسى پىرۇفسور عبّاس زامانوف دا تۇخوندو. ايراندا بىر پارا اۇرقانلار ھانسى- ھانسى بدخواھلىقلار اساسىندا عبّاس زامانوفو، پىرۇفسور رۇستم على يئفى، ھمىد محمدزادەنى، حتا شاعىر سەندى بۇنۇنلا تۇھمتلىندىردىلر كى، گۇيا بۇنلار «ك.گ.ب» طرفىندن اۇستاد شەرىارى اۇز ايدۇلۇزىلرىنە چكىب آپارماغا چالشىردىلار و شەرىارىن معنوى دۇنياسى و «على اوغلو» اولماسى، اۇنو بۇ مەلكەدن قۇرتارىر. ھالبوكى، من بىر بىطرف آدم كىمى ايشىن اچىنىدە ايدىم و بۇ ايشىن نەجە باشلاندىغىنا و نەجە گلىشمەسىنە عئىنى شەھىد ايدىم (البستە اگر مەنە دە «ك.گ.ب» دامغاسى وۇرولمايىش اولسا!).

يۇخارىدا آدلارى چكىلن عالىملرىن بىرىنجىسى عبّاس زامانوف گلدىكدە، دئمك لازىمدىر كى، بۇ كرىستال كىشى آذربايجانىن جان فدائىسى ايدى. بىلىندىگى كىمى، ارمنىلر ايكىنجى دۇنيا مۇھارىبەسى نىن قۇرتارماسى عرفەسىندە ناخچىوانى - كئچمىشە ارمنىستان تۇرپاغىندىن قۇپارىلمىش اولماسى ايدىيىغانى ايلە بىلەنمك قارارىنا گلر و مىكويانلارنى الى

«عباس مۆعلىم! دىيىرلر سىز غۇمومى كىتابخانالاردا و تىك- تىك عالمىلر، خىتا سىزىن آكادىمىدا دە چۇخ كىتاب گۇندىرىسىنىز. دىيىرلر دۇنيادا آذربايجانلا علاقه دار اولان هر بىر كىتابخانادا عباس زامانوفون گۇندىرىگى ھىچ اولمازسا بىر كىتاب وار. سىز بۇ كىتابلارنى ھارادان الە كىچىرىسىنىز؟ سىزىن بۇ ايشىدن اۇترۇ مۇعەين بودجە نىز وار، يۇخسا نىجە؟! گۇلۇمىسەدى و دىدى: «بۇخ! بودجە- فىلان يۇخدور. آما بىلىرسن، من كىتاب يۇلچوسويام. ائشىدىن كىمى كى، بىر كىتاب يايىلىپ، اۇنون مۇلگىسى يا مۇترجىمى نىن سۇراغىنا گىدېرم، اۇنا وئىرلىن كىتاب پايىندان بىر، ايكى، اۇچ، بعضاً دە داھا چۇخ، آدمالارىن يا كىتابخانالارنى آدىنا آلىپ گۇندىرىم. تىبرىزە سىننى كىتابخانانا (تربىت كىتابخاناسىنا) دا بۇ بھمن حرىكاتىندان سۇنرا اۇچ يۇز جىلدە ياخىن كىتاب گۇندىرمىشم.» دىدىم: «بلى، اۇنلارنى منە گۇستردىلر.»

سۇنرا حمىد محمدزادەدن سۇرۇشۇدو و دىدى: «منى بۇرادا تىك بۇراخىب گىتتى.» سۇنرا آرتىردى: «اۇ گىتمگە حاقلنى ايدى. اۇ سىزىن دريادا داھا ياخشى اۆزە بىلر.» دىدىم: «كىشى ياخشىدىر. بىر اۇغلو دۇكتور اولوب، اۇ بىرىسى دە آل- وئىرچى. قىزى دا مۇترجىم.» سۇرۇشۇدو: «سىز اۇ على تىبرىزىنى نىسە يۇللاندىرمىرسىنىز؟» دىدىم: «والله على چالىشقان آدمدىر، آما تۇركلۇكدە بىر آز آشىرىدىر...» سۇنرا سۇرۇشۇدو: «بىر- يۇزد جھتىدىن بۇرادا راحاتسان؟» يۇل يۇلداشىمى

قۇناقلارنى گۇستىرىپ منە دىدى: «گۇرۇرسن، بۇ گۇن باشىم چۇخ قارىشىقىدىر، صاباح سحر تىزدن گل قۇنوشاق، دردىشك.»

اىرتەسى گۇن من سفر يۇلداشىما دىدىم: «من گىدىرم بىرىسى نىن گۇرۇشونە، اگر سن دە منىملە گىلسن، پىشمان اولمازسان.» اۇ دا فۇتۇپاراتىنى گۇتۇرۇپ منىملە برابر يۇلا دۇشۇدو. ساعات سىككىزە كىشى دۇرۇپ، يۇيونوب، اۇتورۇپ، چاى- چۇرك يىمەمىش بىزى گۇزلە بىردى. بىز اۇرايا چاتاندا، اۇ پىللە كانلاردا ايدى. درىن سۇنىنجلە بىزى قارشىلايدى. چاى دمە ايدى. من اۇزۇملە بىر بىستە چاى گۇتورمۇشۇدم. باكىدا بىرى نىن ائوينە باش ساغلىغى وئىرگە گىتندە معمولا چاى، قند و بىلە شىلر آپارارلار. اۇ، جاوان قىز نەھىسە دىدى: «قىزىم! بىزە مۇدەلى نىن گىتدىگى چايدان دىملە.» سۇنرا دا اۇزۇ دۇرۇپ گاه مۇرۇبا گىتىرىپ دىيىردى: «مۇدەلى! بۇ اۇ رحمتلىگىن دۇزلتىگى مۇرۇبىر! ھىچ اولماسا بىر داد.» گاه زىتونو گۇتۇرۇپ تۇتۇر و دىيىردى: «بۇ زىتونلارنى رحمتلىك ائلە اۇزۇ يۇلوب.» و من دىندە كى: «عباس مۆعلىم! بىز قلىان آلتى يىمىشكىك» بىر آز گىلئىلنىمىش كىمى دىدى: «مگر سىز بۇ ائوھ گلمىردىنىز؟»

ائوى بىغجام، ايكى اۇتاقلى بىر ائو ايدى، آما هر يىر قفسە، هر يىر كىتابلا دۇلو ايدى. اۇ منىم كىتابلاردا اولان باخىشىمى سۇزىپ دىدى: «كىتابلارىمىن ھامىسىندان سەنە گۇندىرمىشم. بىر جە كىتابىمدان باشقا كى، اۇنو دا بۇ گۇن وئىرە جگم. سىننى گۇندىردىگىن كىتابلارنى دا آلمىشام.» من يىرى گلمىشكن سۇرۇشۇدم:

* * *

لاکین قالدی شاعیر سهند و ادبیات
 آراشدیریجیسی حمید محمدزاده، گویا کی،
 شرقشوناس پروفیسور رۆستم علی یثیفین
 ایشاره سیله شهریارین قیلیغینا گیریپ، اؤنو
 یولندان چیخارماغا چالیشمالاریندا مۆوقفق
 اولمورلار و شهریار بو تله یه دۆشمور و «علی
 اوغلو آزاده لرین مرد- مۆرادى» اولدوغوندان
 تله نی ییرتیر و بو «ک.گ.ب»- چیلرین الی
 بوشا چیخیر!...

بو ایفتیرا گۆلمه لی اولماقدان داها چۆخ
 آغلامالی و آغلامالی اولماقدان داها چۆخ
 گۆلمه لیدیر. فارس دیلینده قۇندارما بیر
 ضرب المثل وار، بئله کی: «حسن و حسین هر
 سه دختران معاویه بودند»، بو ایدیعا او قدر
 باسما ایدی کی، حتا اؤنو طرح ائله یینن اؤز ده
 اونا اینانمیر. شرقشوناس رۆستم علی یثیفین
 ۱۳۴۶-۴۷ جی ایلرده تاپیلیب ایرانا گلمه سی،
 اول- ایبتیدادان منیم گۆزومون قاباغیندا اولوب
 و بو گلش اساساً سهنده یا شهریارا باغلی
 اولمادان، ایرانین رسمی اورقانلارینا و
 خوصوصاً سلطتی کتابخانایا باغلانیردی. او
 واختلار فردوسی شاهنامه سی مۆسکوانین
 شرقشوناسلیق انستیتوسو طرفیندن نشر
 اولونماقدا ایدی. رۆستم، بو شاهنامه نین
 رداکسیاسیندا چالیشان عالیمردن بیرى ایدی.

او واختلار حتا سیاسی فعالیتلرینه گۆره
 ایراندان چیخاراق مۆهاجیر حیاتى یاشایان
 نوشین ده همین رداکسیادا چالیشیردی. بۇندان

گۆستریب دئدییم: «اؤنون بیر دفتری وار،
 راحتلیقلیدیر. اورادا قالیرام». یولداشیمدان
 تشکۆر ائدیپ دئدی: «چۆخ ساغ اول کی،
 اؤزون ایللردن سؤنرا ممدعلینی بیزه گتیردین».
 چیخاندا دئدی: «مۆمکۆن اولسا، منه ایکیده-
 اۆچده بیر تلفون آج! صاباح- بیرسی گۆن
 سنی اؤنیورسیتته لرده و آکادمیده تریبون
 آرخاسینا چاغیراجاقلار».

پیلله کانلاردان کۆچه یه دۆشنده اکبر
 دئدی: «بو کیمدی؟ بو آدامدیرسا، سانکی من
 ده آدامام؟! بۇرادا مریض حالدا اۆتوروب
 تهراندا علی تبریزی یه فیکیرلشیر. من میانادان
 کئچسند (اکبر میانانین «دۆزدوزان»
 ماحالینداندیر) دده مه باش چکمه گه آغرینیرام،
 دئیرم، قالسین گلن سفره. او، مندن هامیدان اول
 دۆکتور محمدزاده نی سؤروشدو و دئدی:
 «حمید نجه دیر؟ گۆذرانی نجه کئچیر؟ اورادا
 چۆخ سینسیمیر کی؟ منی بو آخساق واختیمدا
 تک قویبدو گئتدی. آما عجب ائله دی گئتدی،
 اورادا اؤز دوغما یورد- یوواسیندا باشینی داش
 یاسدیغا قویار».

حیاتدا اؤزۆندن چۆخ دوستلاری،
 یاخینلاری و خوصوصیله امکداشلاری نین
 هایینا قالان کیشی، آلدیغی شیندیرغاز معاشین
 یاریسینی کیتابا و اؤنلارین پؤست مخاریجینه
 وئرن وطنداش اینسان، اؤز عزیزى، یعنی حیات
 یولداشی نین قیرخ مراسیمینده قوناقلارینی
 یالخی لؤبیالی دویو ایله عزیزله یین آدام، بیلیمیرم
 «ک.گ.ب» ایله نه اؤزجاهی اولاییلریمش؟!...

علاوه، رۆستم او ایللردو سعدی نین بوستانیندان رداکته ائتدیگی نۆسخه‌نی چلپا حاضرلا ییردی.

او واختلار من گاهداق- بئر ایران و شوروی مدنی علاقه‌لر انجۆمنینه گئدیپ- گلردیم. بو دا اوزادا کئچیریلن پرؤقراملاردان ایستیفاده ائتمک مقصدی ایله یوخ، اوزاداکی کیتابخانانین بئر پارا کیتابلاریندان فایدالانماق اوچۆندۆ. اوزانین مسئولو شویتوف آدلی بئر رۇس ایدی. شویتوف عئین- حالدا فولکلورچو ایدی و منیم ده فولکلور ایله اوغراشدیغیم، اونون منیمله مارقانماسینا سبب اولوردو. من کیتاب وئریپ، کیتاب آلمانا گئندنه، گاهدان اونونلا دا گۆرۆشردیم. شویتوف بئر گۆن یئنه منی کیتابخانادا گۆرۆب دئدی: «نه یاخشی کی، سنی گۆردۆم. آذربایجاندان بئر مؤستشرق گلیب، لاپ سن دئینلر دندیر. صاباح بۇرادا اولاجاق. ایسترسن گل، سنی اونونلا گۆرۆشدۆرۆم». تشکۆر ائدیپ، دئدیم: «گلرم، آما اگر ایسته‌دیم، بئر امکداشیمی دا اوزۆمله گتیرم، زیانی یۆخدور کی؟». او دئدی: «نه زیانی اولاجاق؟ بۇرا انله بۆ جور گۆرۆشمه‌لر اوچون تأسیس اولونوب». قاییداندان سؤنرا شاعیر سهنده زنگ وۆروب دئدیم: «صاباح ناهاردان سؤنرا ساعات بشده او تایدان گلن بئر ادیب‌تچی شرق شؤناسلا گۆرۆشه‌جگم. سن ده گلیمک ایسته‌بیرسنسه، ساعات ۴-ده بئرلیکده گئدریک.»

سهند واختیندا گلدی. اوزۆ ایله «سازیمین سؤزۆ»- ندن که بئر جیلد گتیرمه‌سینی

ایسته‌میشدیم. اوزایا چاتاندا من شویتوفو سؤراقلاشدیم. بیزه آشاغی طبقه‌ده هیئت- مدیره او تاغینی گۆستر دیلر. شویتوف قارشیمیزا چینیخدی و گۆزۆ منه ساتاشینجا دئدی: «یاخشی کی گلدینیز، هامی بۇرادادیر». سهند منه باخدی، من سهنده باخدیم. بیز «هامی» ایله گۆرۆشمگه گلمه‌میشدیک، یالنیز او تایدان گلن پرؤفسور رۆستم آدلی بیری سینی گۆرمک ایسته‌بیردیک. شویتوف قاپینی آچدی، بیز گیردیک و بئر لحظه اوزۆموزو «هامی» ایله اۆز- به- اۆز گۆرونجه، چاشدیق. سن دئمه شویتوفون «هامی»- دان منظورو، هیئت- مۆدیره‌سی ایمیش. من یاواشجا دئدیم: «قاسپادین شویتوف! سیز منی رۆستم علی یئغله گۆرۆشدۆره‌جکدینیز، آما ایندی بیز سیزین هیئت- مۆدیره‌نیزله اۆز- اۆزه گلدیک». او گۆلۆمسه‌یب دئدی: «بویورون، انله رۆستم ده بۇرادادیر. سیز نه‌دن بئله چکینیر سینیز؟ مگر هیئت- مۆدیره آدام یئیندیر؟». سؤنرا دا ایلک دفعه گۆردۆگۆمۆز رۆستمه ال وئردیک و اوتوردوق. بیزیم انجۆمین هیئت- مۆدیره‌سی ایله قارشى- قارشى یا گلدیگیمیز اونلار اوچون ده بیزیم قدر گۆزکینیلیمز ایدی. شویتوف بونو سئزه‌رک منی و سهندی (اونو بیرینجی دفعه گۆردۆگو اوچون آدلا تانیما دیغیندان یالنیز منیم دیلیمدن «شاعیر» - دئییه تانیردی) اورداکیلارا بئر- بئر تانیش ائتمگه باشلادی. اورداکیلاری تهرانین ائیکتلی آداملاریندان اولدوقلاری اوچون، چهره‌لریندن تانیردیم: سهپهد امان الله

سوزینله موصاحیبه آپارماغا گلیمیشدیم.». او دئدی: «ماشاءالله سیزده کی حافیظه یه! ایگیرمی ایل بوندان اولکی حادیثه نی ائله دانیشیر سینیز کی، ائله بیل دؤنن اولوب.». سعید نفیسی سؤزه قوشولودو و دئدی: «سوزینله گلن جناب، شاعیر اولمالیدیر، ائله می؟ نه دیلده شعر دئییر؟ هانسی اوسلوبدا؟ کلاسیک شعر دئییر، یوخسا آزاد شعر؟». من ایشاره ائله دیم کی، شاعیر اوزو سوزین سوئالارینیزا جاواب وئرسین. سهند دئدی: «من اصلینده اوز انا دیلیمده شعر یازیرام. ایجازه ایستر دیم بیر- ایکی بند اوخویام کی، اوزون سوز منیم اوسلوبوملا تانییش اولاسینیز.». هر طرفدن «بو یور» سسی قالخدی. قینینا گیرمیش رۆستم علی یئف دیرچلدی، رهی معیری ده قولقلارینی شاخلاتدی.

سهند دئدی: «من نئچه ایل اولار کی، آذربایجانین میلی داستانلارینی نظمه چکمکله مشغولام. اون ایکی داستانین هامیسینی نظمه چکمیشم، اما اونلاردان یالنیز آلتیسی چاپ اولونوب. ایندی من ایجازه نیزیله هله چاپ اولونوب ایشیق اوزو گۆرمه میش شعرلریمدن بیر- ایکی پاراقراف سوزین اۆچسۆن اوخویاجام.»

- بو یورون، بو یورون.

بالا نرگیز، بالا نرگیز،

قول بونوما دولا نرگیز.

دوداقلارین خام شکر دیر،

دیلمین باتیب بالا نرگیز.

(خالق گرایلیلاریندان)

جهانبانی، دوکتور متین دفتری، سعید نفیسی، عبدالرضا یا غلامرضا انصاری و ایندی اونوتدوغوم باشقا بیرسی. آرالاریندا ظاهرأ انجۆمین اوزقانی اولان «پیام نور» درگیسی نین یازیچیلار هئیاتیندن نئچه نفر، اونلارین آراسیندا ایسه معاریف کیتابخاناسی نین رئیس، خان بابا بیانی نین بو یوک قارداشی محمود بیانی و بیر ده رهی معیری وار ایدی.

نئچه اولموشدو کی، بیزدن قاباق رۆستم علی یئفله دانیشاندا بیزی تبریزدن گلیمیش قولقلار کیمی تانیتدیرمیشدی. اونا گۆره ده بیانی منی گۆرچک کئف- احوالدا سؤنرا سؤروشدو: «کیتابخانا نه حالدادیر؟». اونون کیتابخانادان قصدی تبریزین دؤولتی «تربیت کیتابخاناسی» ایدی کی، من ایلرجه اورادا کیتابدار و سؤنرا دا کیتابخانانین کفیلی وظیفه سینده ایشله میشدیم. او ایلرده بیانی نین قارداشی خان بابا بیانی تبریز دانیشگاهیندا رئیس اولدوغو سیرادا تبریزه گلیمیشدی و تبریز کیتابخاناسینا دا بازاریس عونوانیندا تانیتدیرلمیشدی. من اونا جاواب وئرمگه ماجال تاپمادان دوکتور متین دفتری منه عینکی نین قالین شیشه سی آلتیندان باخیب دئدی: «من سیزی گۆرمۆشم، اما بیلیمیر هارادا؟ بلکه دانیشگاهدا؟». دئدیم: «خیر، سیز منی، داها دؤغروسو، من سیزی تبریزه زیارت اتمیشم. او تاریخده سیز سناتور نامزدلیگی اۆچۆن تبریزه گلیمیشدینیز. دوکتور اهری نین قولناغی ایدینیز. من تبریز روزنامه سی طرفیندن

دۇداقلار يىن خام شىكر دېر،
دېلىن باتىب بالا نرگىز.

شاختا، بۇران، آجلىق، حيرمان،
سۆلدوردوغو «نرگىز» لىرىن،
بۇتالارى قۇنچالاردا،
اۆرگىنە اۆمىد دۆلار،
گۆتۈش پارلار، نور آلتىر.

اۇشاق ايكن، كۆرپە ايكن،
من بو پۇزغون، سارى، سۇلغون،
«نرگىز» لىرىن بىرىسى نىن،
قۇجاغىندا بۇي آتمىشام.
بۇ نغمەلەر، زمزمەلەر،
احساسىمىن تاياسىدىر،
شەرىمىن دە مایاسىدىر.
اۆرگىمىن تىللىرىنى،
ازل باشدان سىزىلدا دان،
ایلھام وئىرن، بىشىك اۆلان،
قۇپارىدىر، آناسىدىر.
خاطىرىمە گلر-گلمز،
ایلھامىمى بىلر-بىلمز،
اتللىرىمىن ياراتدىقى،
يارادانى ياد وئىرىلمز.
هئىچ بىر شاعىر، هئىچ صنعتكار،
نظىرەسىن يازا بىلمز.
قۇشمالاردان آلمىشام من،
كۆنۈل سازىن، زۇرنالارىن،
دۆھۈللىرىن گۇر سسىندىن،

منىم آنا شەرىمدە،
خارا با بىر خىاوان وار.
اۇيان-بۇيان، نالېند، عىلاف،
پالان تىكن، دۆلك، باقال،
چاىخانالار، بۇياخانا،
قارىن-قۇرساق دۆكانلارى.
دوھ كىچەر، آتلى اۆتەر،
كاروانسارا قاپىلارى...

قنۇولاردان آخىب كىچىن،
گىندابلارىن باش چاتلادان،
قۇخوسونا باخما ياراق،
نئچە-نئچە چاىخانادان،
هر واخت، هر آن، ساز-بالابان،
«علىشاھ»-دان، «كۆر اۇغلو»-دان،
«دده كرم»، «عاشىق غرىب»،
هر بىرىندىن سۇحبت آچان،
عاشىقلارىن، اۆزانلارىن،
قاققىلتىسى دىنلىلىرى.

«چكىب بىزىرگان سۇيدوغوم،
قافىلەلەر بۇش قۇيدوغوم،
پاشالار گۇزۈ اۆيدوغوم،
نىگار، چىلى ئىل بۇدور، بۇ...»

عاشىق حسىن هر واخت، ھاچان،
سازىن چالىب اۇخودوقجان:
«بالا نرگىز، بالا نرگىز،
قۇل بۇنىوما دۆلا نرگىز.»

گله ریک». او دئدی: «بس او کیتابلارینیزی وئرین، من گنججه باخیم». گتیردیگیمیز کیتابلاری دا وئریب، انجۆمندان چیخدیق. سهند دئدی: «دئیه سن بۇ دیری باشدیر، سوؤیو پۆفله یه- پۆفله یه ایچنلردن دگیل!». آیریلیب قایتدیق.

صباح سحر ساعات سککیزده ایش یثریمه گلنده، تعجۆبله گۆردۆم، رۆستم اؤرادا قدم وؤرورا سؤروشدم: «رۆستم مۆعلیم! بۇ سحر تئزدن بۇرادا نئیلیر سینیز؟» دئدی: «گنججه کیتابلاری اؤخودوم، یوخوم قاچدی. سحر تئزدن دؤروب هؤتلدن چیخدیم کی، بلکه سنی گؤرم. آلاها شوکۆر کی، گۆردۆم. سیز بۇرادا نه ایشلر گؤرمؤسونوز! منی بۇ ساعات شاعیرله گؤرۆشدۆر». دئدی: «ساعات اوندان تنز ایش یثرینه گلمز. گؤرۆرسن کی، بیزیمکیلر هله گلمه ییبلر. سن قلیان آلتی یثمیسن؟» دئدی: «یوخ!» دئدی: «بۇ یاخیندا بیر قهوه خانایا گئدک، سن اؤرادا چۆرک یئ، چای ایچ، بیزیمکیلر گل سین. زنگ ائلریک یا شاعیر گلر بۇریا، یا دا بیز اؤریا گئدریک». بیزیمکیلر گلدیلر، ایش یثرینی آچدیلار. دئدی: «زنگ ائله یسن گؤرۆن سهند ایش یثرینه گلیب یا یوخ». جاواب وئردیلر کی: «او، ساعات اوندان تنز گلمز». رۆستم دئدی: «یاخش، بیر آباق گئدریک، اؤرادا گۆزلریک». یول چۆخ اوزاق دگیلدی، آستا- آستا، دانیشا- دانیشا گئتدیک، سهند ده گلمیشدی. رۆستم کیتابیندان اؤترۆ

**عاشیقلارین، اؤزانلارین،
کۆنؤل آچان نغمه سیندن،
اؤیرتیبین چالمیشام من...**

سالون سوکۆتا بۆرۆندۆ. کیمسه نین جینقیریغی چیخمیردی. شاعیر سوؤنوجا، رهی معیری دئدی: «بۇ شعر دگیل، بۇ بیر سمفونی، بیر ساز و سوؤز بالتیدیر» و قالخیب سهندین الینی سیخدی... من ده الیمده تازا چاپدان چیخمیش «آذربایجان دیلی قرامری نین اساسلاری» کیتابینی آپارمیشدیم. بیانی اؤنو مندن آلدی، بیر اؤیان- بۇ یانینا گۆز گزیدردی. او کیتاب تانیماقدا چۆخ جلد ایدی، دئدی: «اؤلار کی، بؤنو منه هدیة ائده سینیز؟» دئدی: «اؤنو رۆستمین آدینا یازمیشام، اما بۇ گۆنلرده کیتابخانایا گلیب بؤیوک ایمتینانلا سیزه ده گتیره بیلهرم». دئدی: «اما ایکی نۆسخه اؤلسون، بیرینی کیتابخانایا، بیرینی ده منیم اؤزۆمه!».

بؤرادا رۆستم قالخدی و دئدی: «آی قارداشلار، بۇ قۇناقلا منی گؤرمگه گلیلر، سیز اؤنلاری ائله یوردونوز کی، دای منیمله دانیشماغا حاللاری قالمادی!...». خوداحافیظلشیب، سالوندان چیخدیق. رۆستم دئدی: «من قایتمالی یام، بونلار مندن اؤترۆ بۇریا بیغیلیبلار. صباح سیزینله گؤرۆشک». من دئدی: «ائله بیل سیز «نادری» هؤتلینده قالیر سینیز. بیز اؤریا چۆخ یاخینیق، صباح گۆن اؤرتادان سوؤنرا ساعات آلتیدا هؤتله

سهنده تبریک دئدی و تانیشلیقلاری بئله باشلادی.

رؤستم رداکته اتدیگی سعدی نین بوستانینی چاپ اتدییردی، بونا گۆره ده هله بیر مؤدت قالمالی ایدی. بۇ فاصیله ده بیز اونو «حیدربابا درنگی» نده و سونرا دا سهندین، دوکتور جاویدین و دوکتور کاتبی نین ائوینده قوناقلادیق. او باکی یا قایداندا درنگده حاضرلانا شعدرن، نئردن، حیدربابا یا نظیره دن و «یادی از حیدربابا» کیتابیندان اوزۆیله آپاردی و بۇ گئدیشی و بیر ایل سونراکی گلمه سی فاصیله سینده باکیدا رادیودا، دانشگاه کورسیسینده و اورادا- بۇرادا شهریار ی دیله- دیشه سالدی.

سونراکی ایل قایداندا مندن گیلیندی کی، من نشر اتدیردیگیم «شهریار و حیدربابا؛ خاطیره لر، مکتوبلار و نظیره لر» کیتابیندا اوندان لایقینجه آد آپارمامیشام. دئدیم: «رؤستم، سن یانیلیرسان، من اورادا ایلک دفعه «رؤستم کۆرپۆسۆ» عونوانیله کیتابین بیر صحیفه لیک باشلانیشیندا سندن آد چکمیشم. آما سندن یازی یا شعر الیمیزه چاتمادیغیندان کیتابدا فایدالانا بیلمه میشیک». او، بئله جاواب وئردی: «هه، من اورادا شهریارین آدینی یئردن گۆیه قالدیرمیشام. اونو کیمسه تانییردی، ایندی یئددی یاشیندا اوئشاقدان یتمیش یاشیندا قوجایا قدر، هامی اونو تانییر...». دئدیم: «بیلیرسن، بیریندن سؤروش دولار آدین نه دیر؟ دئدی: آقا جمال. دئدیلر: جمالین سن دئ،

آقاسین ایجازه وئر بیز دئیکا». دؤندۆ کی، «هه ده، سنی دیلده باغلاماق اولمازا». دئدیم: «رؤستم، بیلیرسن، سن شهریار ی تانیتدیرماقدا امک و غثیرت گؤستمیسن، بۇ ایشله ده بیزیم و هامی نین حؤرمتینی قازانمیشان. بۇ تام دوغرو دوز. آما سندن چؤخ قاباق دوکتور حمید محمدزاده و دوکتور غلامحسین بیگدلی شهریارین شعرلری اؤزینده ایشله بییلر. حمید محمدزاده حیدربابا منظومه سین ی کیریل ایفباسینا کؤچۆروب و رنگلی مینیاتورلارلا سۆسله ییب، گۆزل بیچیمده چاپ اتدییریب. غلامحسین بیگدلی شهریارین فارسجا شعرلرینی باکیدا خلیل رضا کیمی قؤدرتلی شاعیرلرین هیمتی ایله آذری تۆرکجه سینه ترجمه اتدییریب، محمد راحیم، سلیمان رؤستم، بختیار واهابزاده، ابو الفضل حسین (حسرت) و اونلارلا شاعیر، شهریار و حیدربابا ایله علاقه دار شعرلر و مکتوبلار یازمیشلار، بئله کی، «شهریار و حیدربابا، مکتوبلار و نظیره لر» مجموعه سی بۇ شعرلر و منظوم مکتوبلارین بیر قیسمنی اؤزۆنده تۆپلامیشدیر. اورادا حتا گۆرکملی ادیب و آراشدیریجی میرزه ابراهیموف دا بۇ ایشه قاتیلیمیشدیر. اساساً غلامحسین بیگدلی نین فارسجا شعرلریندن تۆرکجه یه ترجمه اندیلیمیش شعرلریندن بیر دفترچه ترتیب اندیب، کیریل حرفلری ایله چاپ اتدیردیگینی سیز منه بیلدیردینیز و حتا بیگدلی نین سیزه هدیه اتدیگی نۆسخه نی سیز

نۆمونه سیدیر. اؤنو دا سن اؤخودون، منیم
اؤخوماغیما لۆزوم یؤخدور.»

* * *

اؤ کی قالدی رحمتلیک حمید
محمدزاده نی بئله قوندارما تۆهملرله قارالماق
و اؤنو رۆسوفیل (روس حثیرانی) بیر سیما
کیمی تقدیم ائتمگه چالیشماق و زورلا
شوروی یه اینانانلار و گۆتۈنلر جرگه سینه
ایتله مک، حقا کی، کیشیلیکدن و
جوانمردلیکدن چۆخ اؤزاق و چیرکین بیر
تۆهمتچیلیگه بۆیون ایمک دئمکدیر. دوکتور
حمید محمدزاده منیم قناعتمه گۆره وارلیغی
ایله اؤز خالقینا و اولکە سینه باغلی بیر اینسان
ایدی. اؤنون رۆحو شاد و خاطیره سی ابدی
اولسون...^۱

ده منه باغیشلادینیز، یادینیزدان چیخماییب
کی؟»

بۇراسی اؤزلوگونده دۆرسون، اساساً
سهندین شهریارا یازدیغی منظوم مکتوبوندا و
شهریارین اؤنا یازدیغی «سهندیه» سیندن
پروفیسور رۆستم علی یئفین هئچ، باباسی نین دا
خبری یۆخ ایدی. اؤ، ایسلام مدنیتی و ایران
ادبیاتی ایله یاخیندان تانیش اولدوغو حالدا، بیر
پارا ایشلری اؤز آدینا قورتارماغی سئویردی. آما
رۆستم علی یئفین بۇ خیصلتی، هئچ ده اؤنون
«ک.گ.ب» منسوبو اولدوغونا دلیل اولما
بیلمزدی. اساساً اؤ، بۇزادا ایکن، شوروی نین
امیتت تشکیلاتینا آغزینا گلنی دئیردی و
آذربایجانین کۆنۆللو صورتده رۆسیانین ترکیبینه
داخیل اولماسینی ایدیعاً ائندلیرین، ایینه
وئرسه دیدیلر، قانلارینی ایچردی. شهریار،
رۆستم علی یئفدن داها چۆخ سوسیالیست
ایدی. شهریارین اؤ تاپا بسله دیگی محبت بیر
میلی نیسگیل و محبت ایدی.

همان شهریار آدینا تشکیل اولونان
دیرلهمه ایجلاسیندا، بیرسی شهریاردان چۆخلو
شعرلر اؤخویاندان سؤنرا تریبوندان ائنده منه
یؤنلدى و دئدی: «اؤستادا! ایندی سن ده اؤ
شهریارا ایستیناد ائدیگیکن حسرت و نیسگیل
شعرلریندن اؤخو». دئدیم: «منیم اؤخوماغیما
لۆزوم یؤخدور. محمد راحیمین شهریارا منظوم
مکتوبو و شهریارین محمد راحیمه یازدیغی
جاواب، حسرت و هیجران شعرى نین جانلی

۱ - بۇ کدرنامه ده طرح اولونان ماجرالار باره ده داها
گئنیش معلومات اؤیرنمک ایسته ینلر، ایبلر اول
وارلیق درگیسینده چاپ اولونموش
«حیدربابانین ایزی ایله» مقاله سینه مۆراجیعت
ائده بیلرلر.

يىنى تۆرك دىللىرى دۋورو (۴)

(۱۶-جى عصرىدىن بۇگۈنەدەك)

دوكتور جواد ھىت

۱۰ - آياق-تاقلىق قروپو (آياق-تاغلىك): اۆزبېكجە، يىنى اۆيغورجا:

اۆزبېكجە: اۆزبېكلەر آدلارنىن آلتىن اۆردو اميرلىرىدىن امير اۆزبېكدىن آلان تۆرك، موغول و ايرانلى قارىشىغى بىر تۆرك خالقيدىر.^۱

اۆزبېكلرىن بۇيوك اكثرىتى پايتختى داشكند اولان اۆزبېكىستاندا ياشايرلار. بۇندان باشقا تاجىكىستان (۴۵۰۰۰۰)، قىرقىزىستان (۲۲۰۰۰۰)، قازاغىستان (۱۴۰۰۰۰) و تۆركمىنىستاندا (۱۲۵۰۰۰) داحى اۆزبېك تۇپلولوقلارى واردىر. قديم سۆوتلردە (۱۹۸۹ سايىمى) اۆزبېكلرىن سايىسى ۱۶۷۸۶۲۴۴ نفر وئرىلمىشىدىر. بۇرقمە افغانىستاندا (۱۳۹۰/۰۰۰)، چىندە (۱۵۰۰۰) و تۆركىيەدە ياشايدان اۆزبېكلر علاوه اندىلسە، اۆزبېكلرىن سايى ۲۰-۱۹ مىليون اولور.

يىنى اۆزبېكجە قديم چاغاتاي يازى دىلىنىن دواميدىر. چاغاتاي يازى دىلىندە اۆزبېكجە عۆنصورلر داھا ۱۸-جى يۇزايلىدىن گۆرۆنمگە باشلامىشىدى. ۱۹۳۰-جى ايله قدر عرب اليفباسىلە يازيلان اۆزبېكجە ۴۰-۱۹۳۰ ايللىرى آراسىندا لاتىن اليفباسىلە يازىلمىشىدىر. ۱۹۴۰-دان سۇنرا كىرىل اليفباسى اۇنلارنىن يىرىنى تۇتموشدور.

اۆزبېكجەنىن باشلىجدا دۇرد چىشىد لهجەسى واردىر:

۱- خوارزم، قىپچاق لهجەلىرى

۲- شىمالى اۆزبېك لهجەلىرى

۳- جنوبى اۆزبېك لهجەلىرى

۴- خوارزم- اوغوز لهجەلىرى (ايقان- قارا بۇلاق و خيوه لهجەلىرى)

اۆزبېكجەنىن خوارزم- قىپچاق لهجەلىرى تۆرك دىللىرىنىن قىپچاق قروپونا، خوارزم- اوغوز لهجەلىرى

دە تۆركمىنجه يە عايىددير. اونا گۆره اۆزبېكجەنىن اساس لهجەلىرى شىمالى و جنوبى لهجەلىرىدور.

جنوبی لهجه لر داها چوخ فارسجانین تأثیرینده قالمیشدیر (سمرقند، بوخارا، داشکند، فرغانه، اندیجان، خوچند و نمگان).

ایندیکسی اوزبک یازی دیلی فونتییک و ایملای باخیمیلاریندان فارس دیلی نین تأثیری آلتیندا قالمیش تاشکند لهجه سینه و قرامر و سوژ خزینه سی باخیمیندان دا فرغانه وادیسلی لهجه لرینه دایانیر.

بوگونکو اوزبک یازی دیلی نین اساس فونتییک اوزللیکلری بو نلاردیر:

۱- «آخ» سس قروپونون قورونماسی: تاغ (داغ)، باغ، ساغ، یاغ (یاغماق).

۲- «ایغ» و «ایگ» سس قروپلاری نین «ایق» و «ایک» سس قروپلاری ایله دیشمه سی: اسکی تۆرکجه آچینغ ← آچیق (آجی)، اسکی تۆرکجه آدیغ ← آییق (آیی)، اسکی تۆرکجه: ساریغ ← ساریق sariq (ساری)، اسکی تۆرکجه: تاغلیغ ← تاغلیق tağlıq (داغلی)، اسکی تۆرکجه: بیلیگ ← بیلیک (بیلیک)، اسکی تۆرکجه اولۆگ ← اولیک (اولۆ)، اسکی تۆرکجه تیریگ ← تیریک (دیری).

۳- «آ» سسلی سی نین دو داقلاشماسی، یعنی 0 = او کیمی تلفوظ ائدیلمه سی (داها چوخ بیرنجی هیچادا): اسکی تۆرکجه آلتی ← اولتی، اسکی تۆرکجه آت ← اوت (آد)، اسکی تۆرکجه آتا ← اوته، اسکی تۆرکجه آداق ← اویوق (ایاق)، اسکی تۆرکجه بالا ← بوله، اسکی تۆرکجه باش ← بوش، بارماق ← بۇرماق.

۴- 1 = «ای» سسلی نین داماق سسی اولاراق «ق» و «غ» قونشولوغو خاریجینده 1 = «ای» سسینه چتوریلمه سی: اسکی تۆرکجه آلتون ← اولتین، کیز (قیز)، آغیر ← اوغیر oğir.

۵- 0 = «او» و 1 = «او» سسلیلری، «ک» و «گ» قونشولوغو خاریجینده 0 = «او» و u = «او» تلفوظ ائدیلیلر: بؤل ← بول، اول ← اول، اولۆم ← اولیم، تۆش ← تۆش (رؤیا، یوخو).

۶- داماق و دو داقل آهنگ قانونونون پوزولماسی: آچیماق ← آچیموق (açımoq)، آتا ← اوته، بالا ← باله، آرا ← اوره، باغلی ← بوغلی (boğli)، بیرى ← بیرو، دوغرو ← توغری، بیچاق ← بیچوق، بویون ← بویین، اویون ← اویین، سو سوژ ← سو سوز، بؤلۆم ← بؤلیم، بۆکۆک ← بۆکیک.

۷- اوچونجو شخص ییه لیک شکیلچی سیندن سونرا ظاهر اولان «ن» فونمی نین دو شمه سی: آراسیندان ← اوره سیندن، آتاسینا ← اوته سیگه، باغچاسیندا ← بوغچه سیده، باره سینده ← توغری سیده، ائویندن ← اویدن.

۸- ایلک ھېجادا «ائ» = e فونمى نىن قۇرونمىسى و فتحە نىن دە كىسره يە چشور يىلمەسى: ائل (خالق)، ارکن ← اثرته، وئر ← بئر. گئىجە ← كئىجە، آر ← اثر، اسكى ← ائسكى، ات ← ائت، اتك ← ائتک، گل ← كئل، گرک ← كئرک.

يىنى اۇيغورجا: اۇيغورلار بىر دفعە ۸- جى يۇزايىل اورتالارىندا مۇغولىستاندا (۸۴۰-۷۴۵)، بىر دفعە دە ۹- جى يۇزايىل اورتالارىندا ايندىكى اۆلكەلرىندە (۱۲۵۰-۸۵۰) دۆلت قۇرموشلار. اۇيغورلار بىر بۇيۇك اكترىتى بۇگۈن چىن خالق جۇمھورىتى نىن اۇيغور مۇختار بۆلگەسىندە (سىن كيانگ ايالتى) ياشايدىلار. بۇنلار بىر تىرىقى سايىسى آلتى مىليوندور.^۱

چىندىن باشقا قازاغىستان، قىرغىزىستان، اۆزبىكىستان و تۆركمىستان دا داھى اۇيغور تۇپلوقلارى ياشايدىلار. اسكى سۆزلردە ياشايان اۇيغورلار بىر سايى ۱۹۸۹- دا ۲۶۲/۱۹۹ نفر ايمىش.

يىنى اۇيغورجا اۆزبىكچە كىمى قىدىم چاغاتاى يازى دىلى نىن دوامىدور. تۆركولوۋى ادبىياتىندا «دوغو تۆركچەسى» آدىيلا بىلىنىن يىنى اۇيغورجانىن بىر چۇخ لەجەلرى واردور. بۇنلار اساس ايكى قروپا آيرىلىلار: گۆننى قروپلارى و قوزنى قروپلارى.

گۆننى قروپو بۇ لەجەلردن عىبارتدور:

۱- قاشقار-ياركند لەجەسى. ۲- خوتن-كئريا لەجەسى. ۳- آق سو و يا مارال باشى-قاشقار لەجەسى. قوزنى لەجەلرى چىن تۆركۆستانى نىن قوزنى-دوغو و دوغو بۆلگەلرى ايله باتى تۆركۆستاندا دانىشىلىر. بۇ لەجەلر بۇنلاردان عىبارتدور:

۴- كوچە (Kuça)- تۇرغان-ھامى لەجەلرى (چىن دە)، ۵- تارانچى لەجەسى (قازاغىستان، قىرغىزىستان، اۆزبىكىستان و تۆركمىستاندا).

بۇنلاردان باشقا اساس اۇيغور بۆلگەسى خارىجىندە قالان بۇ لەجەلر دە واردور:

۶- لۇپنۇر لەجەسى، خوتۇن لەجەسى (باتى مۇغولىستاندا اوسۇنور و چىرگىش نور گۆللىرى آراسىندا). يىنى اۇيغور يازى دىلى گۆننى لەجەلرى اۆزىندە قۇرولموشدور. اۇيغورجا (چىن دە) ۱۹۶۰- جى ايله قدر عرب اليفباسىلە، سۇنرا اون ايل (كۆلتور ايتقىلابى زامانى) لاتىن اليفباسىلە و ۱۹۸۳- دن سۇنرا يىنە عرب اليفباسىلە يازىلماقدادور.

اسكى سۆزلردە ياشايان اۇيغورلار ۱۹۳۰-جو ايله قدر عرب اليفباسيله، سۇنرا ۱۹۴۷-جى ايله قدر لاتين و داها سۇنرا ايسه كيريل اليفباسيله يازيلارنى يازميشلار.

يىنى اۇيغورجانين اساس سس اۇزلىكلىرى بۇنلاردىر:

۱- ايلك هيچاداكى «آغ» سس قرۇپونون فۇرونماسى: آغرى، باغ، تاغ، ياغ و ...

۲- چۇنخهيجالى سۇزلىرىن سۇنونداكى «غ» (ǧ) و «گ» (g) صاميتلىرىنىن «ق» و «ك» ايله ديشمەسى: اسكى تۆركجه تاغلىغ ← تاغلىق (داغلى)، اسكى تۆركجه آرىغ ← آرىق (تميز، آرى)، اسكى تۆركجه سارىغ ← سرىق (سارى)، اسكى تۆركجه بىليگ ← بىليك، اسكى تۆركجه اولوگ ← اولوك، اسكى تۆركجه تىرىگ ← تىرىك ...

۳- «اي» (i) سسىنىن «ق» و «غ» قۇنشولوغو

خاريجينده «اي» (i) فونمى ايله ديشمەسى: اسكى تۆركجه يىل (yil) ← زىل (ايل)، اسكى تۆركجه يىلان ← زىلان، اسكى تۆركجه يىراق ← زىراق (ايراق).

۴- «ساغىر نون» فونمىنىن دوشمەسى: آلتىدا (آلتىندا)،

اوتتۇروسىدا (اورتاسىندا)، اويىگه (اوينه)، اوستىدىن (اوستوندىن).

۵- آچىق ايلك هيچاداكى كسرهنىن قۇرونماسى: اسكى

تۆركجه ائدى ← انگه (صاحب، بيه)، اسكى تۆركجه كئدىن ← كئىين (سۇنرا).

۶- ايلك هيچاداكى كسرهنىن فتحهيه ديشمەسى:

اسكى تۆركجه بئر ← بر (وئرمك)، اسكى تۆركجه بش ← بش، اسكى تۆركجه اثرته ← ارته (اثركن)، اسكى تۆركجه كئت ← كت (گئت).

۷- آچىق ايلك هيچاداكى فتحهنىن كسرهيه ديشمەسى:

اسكى تۆركجه اتك ← ائتك، اسكى تۆركجه اسن ←

ائسن، اسكى تۆركجه برك ← برك، اسكى تۆركجه ترى ← تشره (درى).

فونم	باشدا	سۇندا
A	ا	ا
Ә	ا	ا
E	ئى	ئى
I	ئى	ئى
Y	ى	ى
O	ئو	ئو
U	ئو	ئو
Ö	ئو	ئو
Ü	ئو	ئو
V	ئو	ئو
ng		نگ

يىنى اۇيغورجانين عرب حرفلىرى

(بىزىم اليفا ايله فرقلى اولانلار)

۸- گىرىلە يېجى (رتروقراد) سىلى بنزەلىرى: باش + ى ← بىشى، قاشى ← كىشى، نانى ← نىنى (چۆرگى)، ارى ← ائرى، اتى ← اتتى، آچوق ← اوچوق، آروق ← اوزوق (يوزغون، آرغىن)، ياروق ← يوزوق (ايشىق)، اتوك ← اوتوك (چكمه).

۹- اورتا هيجادا سىلى فونملرىن دارالماسى: بالالار ← باليلار، بالانىنگ ← بالى نىن، ژوزكىم ← ژوزوگۆم (اوزگىم).

۱۰- سۆز باشىندا و u، i، ä، ئا، ئۆندە «ى» (y) فونمى نىن «ژ» فونمىنە دىشمەسى: ياواش ← زاواش، يىغلا ← زىغلا (آغلاماق)، يىل ← زىل، يىلان ← زىلان، يىپك ← زىپك (اىپك)، يۇ ← ژۇ، يۇرت ← ژۇرت، يۇگۆر ← ژۇگۆر (قاچماق)، يۆرك ← ژۆرك.

۱۱- آياخ-تاغلى قروپو: سالارجا

بعضى تۆركولوقلاردا گۆره يىنى اۇيغورجانين بىر لهجهسى سايبان (N. Poppe و باسكاكوف) و سامۇيلوويجه گۆره قىپچاق- تۆركمن قروپونا داخيل اولان سالارجا اوزۇر بىر قروپو تشكىل ائدىر. بۇنلار چىندە ھىسۆن- ھا مۇختار بۇلگەدە ياشايبىرلار و سايبيلارى ۳۰ مىن نفر دىر. سالارجانين مۇختىلف لهجهلىرى واردىر. بۇ لهجهلردە اوغوز- قىپچاق قروپلارىنا مخصوص اۆزلىكلەر واردىر.

سالارجانين اساس سس خوصوصىتلىرى بۇنلاردىر:

۱- «آغ» سس قروپونون قۇرۇنمىسى: آغرى، باغلا، تاغ، ياغ.

۲- چۇخ-ھىجالى سۆزلىرىن سۆنۇندا «غ» و «گ» فونمى نىن دۆشمەسى: اسكى تۆركجە آجىغ ← آجى، اسكى تۆركجە سارىغ ← سارى، اسكى تۆركجە اولوغ ← اوللى، اسكى تۆركجە كىچىگ ← كىچى.

۳- اصلى اوزون سىلىلرىن بعضى يىتلردە قۇرۇنمىسى: آجى، آچىغ (آجالماق)، اوتىن (اودون)، اوچوخ (اوجاق)، پۇتاخ (بۇداق).

۴- ضمىر (عوضلىك) نون فونمى نىن قۇرۇنمىسى: تاشىندا (ائشىگىندە)، ايشىندا (ايچىندە)، ايلىندا (اؤنۇندە)، سۇسىتن (سۇيۇندان).

۵- اوزون سىلىلردن سۇنرا گلن «ت» و «چ» سس سىزلىرىن قۇرۇنمىسى: اوتىن (اودون)، پۇتاخ (بۇداق)، تۇتاخ (دۇداق)، اوچىخ (اوجاق).

۶- سۆز باشى «ت» فونمى نىن قۇرۇنمىسى: تاغ (داغ)، تۇقۇس (دۇققۇز)، تىمۇر (دمىر)، تىشوخ (دئشىك، دلىك)، تۇوہ (دوہ).

آردى وار.

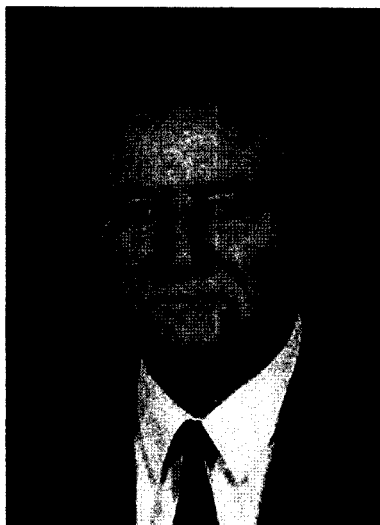
گلەجك سايبدا اوغوز قروپو (آياق- داغلى) وئرىلەجكدىر.

تاریخه گۆره ایلاملار هله تاریخدن چۆخ قاباق آلتای داغلاری چئوره سی و اورتا آسیادان کۆچهرک ایندیکی خوزیستان، ایلام و لوزیستان ایالتلرینه گلیب، ساکین اولوب و داها سؤنرالار اوستون بیر مدنیّت یاراتمیشلار. اونلارین بیر حیصّه سی ده میلاددان اۆنجه دۆردۆنچو مین ایلیکده میصیر و سوریه یه کۆچوب گتمیشلر. تاریخه گۆره بونلارین و اورتا آسیانین تاریخدن اۆنجه کی مدنیّت لری نین واحید منشأیی اولموشدور.^۱

ایلاملار سومرلر و کاسلارلا دیل و سۆی باخیمیندان یاخین اولوب، منشأ و طالعلری ده آز- چۆخ بنزیشلی اولموش و هر اۆچ قۆوم اۆزلرینه مخصوص و مؤستقیل اولان بیر مدنیّتین بانسی اولموشلار. اینگیلیس عالیم لری س. لویس و ق. چایلد بشله اینانیرلار کی: تۇرانلیلار تخمیناً ۱۲ مین ایل بۇندان قاباق دجله و فرات چایلاری نین اطرافینداکی برکتلی و صفالی یئرلرده ساکین اولوب، ساییز وحشی قبیله لرین گۆزلری نین اۆنونه بۆیوک بیر مدنیّتین مشعلینی یاندرمیشلار. ایلامیلارین دا تورانلی و آلتای منشأیی اولدوقلارینی

ایلام اولکەسی و مدنیّت حاقیندا

(۳)

میرهدایت حصاری

۱- ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستانی،

تهران، ۱۳۷۲، ص ۲۹۵

تاپدېقىدا باشقا ايالتلر ده حۆكومت ائتميشلر. اۆدور كى، سۆلاله لر تئز- تئز دېيشىلىپ، هر زامان بىر ايالتين آدى چكىلميشدېر. حۆكومتين اساسى ايسه عنعنەوى فدرال «ملوك الطوائفى» شكليده اۆلموشدور.

يئنى ايلام دۆرۆنون سۆنوندا (م. اۆ. ۱۲۰۰-۶۴۰) «هالتان هالتاش III» دۆرۆندە ايلام دۆولتى آشور شاهى «آشور بانپيال»-ين الى ايله دئوريلميشدېر. دئمەلى يىك كى، بعضى عصرلرين حادېئەلرى، نەدنسە هله ده قارائليقىدا قالماقداير.

ايلاملارين قۇنشولارى

ايلاملارين ان مشهور قۇنشولارى، آكاد، سومر، سۆنرالار بابيل و آشور دۆولتلىرى اۆلموشدور. آكاد و سومر خالقلىرى، بىرىنجىسى سامى دىللى و ايكىنجىسى ايلتىصاقى دىللى اۆلموشلار و هر ايكى خالق يۆكسك مدنېئە مالېك ايدىلر. بۇ ايكى دۆولت سۆنرالار بىر- بىرىنە قارىشراق بابيل دۆولتىنى قۇرموشلار. ايلام اۆلكەسى بۇ اۆلكەلرلە ياخىندان، گاه دۆستلوق و گاه دۆشمىلىك ايله ايلگىلى اۆلموشدور. ايندى ده اۆ رابىطەلرى اىختىصارلا گۆزدن كئچىرك.

مقالە ميزىن كئچىن حىصە سىندە اىثبات ائتميشدېك.^۱

ايلام تارىخىنى اۆيرنمك اۆچون مۆختصر ده اۆلسا، اۆ اۆلكە ايله قۇنشو دۆولتلىرى خالقلىرى آراسىندا گىشن رابىطەلرى نظردن كئچىرمك گر كلى گۆرۆنور.

مقالە ميزىن ظرفىتىنى نظره آلاق، آنجاق اۆ زامانين ايلاملارلا ايلگىلى اۆلان ان مشهور اۆلكەلرى و خالقلىرى بارەدە سۆز آچاجاغىق:

ايلاملارلا مۆعاصىر اۆلان اۆلكەلردن: آكاد، سومر، بابيل، آشور... اۆلكەلرى، قۆوملاردان ايسه كاسىلر (Kassites)، قۆتىلر و لۆلويىلردن آد آپارماقلا كىفايتلنە جگىك. بۇ اۆچ قۆومون اۆچو دە اۆغوزلارلا بىر منشأدن اۆلموشدور و قۆتىلرين و لۆلويىلرين سۆنرالار ماد و ماننا حۆكومتلىرىنى قۇرماقدا دا اىشتىراكلىرى اۆلموشدور.

ايلام اۆلكەسى بعضاً باشقا قۇنشو اۆلكەلرين، خۆصوصىلە آكادلارين و سومرلرين حاكىمىتى آلتىندا اۆلموش، لاکىن چۆخ كئچمەدن اىستىقلالىنى يئنىدن الەدە ائتميشدېر. ايلام اۆلكەسى نىن حاكىمىتى چۆخلوقدا شوش (سوزيان) ايالتى نىن پادشاهلارى نىن اليندە اۆلموشدور. لاکىن بعضاً ده اۆ بىرى ايالتلرين پادشاهلارى قۆدورت

ایلام ایله آکادین رابیطه‌لری

آکاد ایله ایلامین ایلك علاقہ‌سی میلاددان اؤنجه ۳- جو مین ایلیکده، یعنی ایلامین سیاسی تاریخی باشلانان زاماندا باش وئرمیشدیر. آکادین ایلام اولکەسی اؤزینده فووق‌العاده نۆفوذو اولموشدور. حتا آکادین دیلی و خطی ایلاملار طرفیندن منیمستیلەرک ایشلنمیشدیر.

آکاد دؤولتی «سارقون آقادی» (Sargon d'Agadé) زمانی نهایت درجه‌ده قؤدرت‌لنیب، ایکی‌چای آراسی دؤولت‌لرینه هؤجوم آپاراراق اؤنلاری بیر- بیر آلدیقد، نهایتده ایلام اولکەسینی ده اله کئچیردی. ایلام اولکەسی آکادلار طرفیندن ایشغال اولدوسا، لاکین دایمماً ایستیقلاینی آلماق قصدینده اولموشدور و نهایت سارقون اولندن سؤنرا فؤرصت تاپاراق او بیرری اولکەلرله سومئر و آکاد ایمپریاسی‌نین علییهینه بیرلشمیشدیر. لاکین بو ایتیحاد سارقونون جانیشینی «ریموش» (Rimush) ایله مؤحاریبه‌ده پوزولدو. بو توقوشمالاردا ایلامین مرکزی اولان شوش شهری و دیگر ایلام شهرلری چؤخلو زیان گؤردو و تاپیناقلار یئرلی- دییلی تالاندیلار.^۱

ریموشون قارداشی «مانیشتوسو» (Manishtusu) دؤورونده ده ایلام هله ده آکادین حاکیمیتینده قالدی. بو شاه ایلامین قؤزئی دؤغوسوندا باشقا یئرلری اله کئچیردی. او شاهدان قالان بیر کتیبه‌ده ایلام اولکەسینده ۳۲ یننی شهرین تصرؤفوندن دانیشیلیر.

میلاددان اؤنجه ۳- جو مین ایلیکده قوتیلر (Gutians) زاقرووس هؤندورلوکلریسندن آشاغی یننیب، ایکی‌چای آراسینا هؤجوم گتیره‌رک بایلی آلیب، بیر عصر (م. اؤ. ۲۲۳۰- ۲۱۲۰) اؤزادا حؤکومت ائتدیلر. ایلام اولکەسی ده بو هؤجومون زیانیندان قیراقدان قالا بیلمه‌دی.^۲

ایلامین سومئرله مۆناسیبتی

آکاد دؤولتی قؤدرتدن دؤشدوکده، اؤنلارین آنا شهری اولان «لاقاش» دا رؤنقدن دؤشوب، سومئرین مرکزی اولان «اؤر» شهری اؤنون یئرینی توتدو. بو زاماندا ایلام اولکەسی سومئرلرین حؤکومتی و کؤلتورونون نؤفوذو آلتیندا قالدی. ایلام اولکەسی و شوش شهری بوغندا آمباری کیمی تانینمیشدی. بو بؤللوغون سببی ایسه یالنیز اؤنون حاصللی یئرلری یوخ، ذاتاً بوگؤنکو ایران تورپاغیندان او اولکەیه

۱- ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستانی،

تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۱

۲- دنیای گمشده ایلام، والتر هیئتس، ترجمه

فیروزنیا، ص ۸۸

اۆلكهسى ضعيفلشمگه باشلادی. ایلامیلار بۇ ضعيفلیگی حیسّ ائتدیکده عوصیان ائدیپ، سومترلری ایلامدان قوؤدولار و ایکی جای آراسینا یزروش ائدهرک سومترلرین «لارسا» شهرینی آلیب، اؤز طرفلریندن اؤرادا شاه قوئیدولار. اؤز شاهی ۱۸ ایل موقاویمت ائتدیکدن سؤنرا نهایت انزان (ایلام) شاهینا مغلوب اولراق، اسیر دؤشدر. بئله لیکله سومتر ایمپئریاسی آرادان گئتدی.^۱

ایلام ایله بابیل دؤولتی

بابیل اۆلكهسى تشکیل اولوب، بیرینجی «آمورسی» سؤلالهسى ایش باشینا گلدیکدن سؤنرا ایلاملارلا «لارسا» شاهی نین علثیهینه بیرلشدیلر. نتیجه ده، ایلام شاهی و اوغللاری او بۆلگه یه حاکیم اولدولار. لاکین چؤخ کئچمه دی کی، ایلاملار اؤرادان قوؤولدولار. بۇ زامان، تدریجاً بابیلده بیر ایمپئریانین اساسی قورولماغا باشلادی. نهایتده حمورابی نین (Hammurabi) پادشاهلیغا چاتماسی ایله بۇ ایش گئرچک لشدی. او، «لارسا» حؤکومتینى آرادان قالدیردی و ایکی جای آراسینى نین (بین النهرینین) یوئخاری و آشاغی بۆلگه لرینى بیرلشدیره رک واحید بیر حؤکومت قوردر.

آخان اؤچ ان بؤیوک و چؤخ سؤلو جای- کارون، کرخه و دنز چایلاری ایدی. بۇ چایلارین شیرین سؤلاری محصوللارا جان باغیشلا بیردی. اؤنا گؤره هله ده چؤخ زامانلاردان بری اؤرادا چؤخلو شکر قامیشی تارالاری و بوغدا و دیگر بیتکیلر اکیلیردی و ایندی ده اکیلمکده دیر.

اسکی زاماندا دا ایلامین تانینمیش ایقتیصادی منبع لری قونشو اۆلكه لری طاماحلان دیریردی، نئجه کی، سومتر شاهی «زول ژى» (م. اؤ. ۲۳۱۰-۲۲۶۳) او قایناق لاری الده ائتمک اؤچون ایلامین قوزئی طرفینی، او جؤمله دن سیماشکی ایالتینى تصرؤفونه کئچیردی و انزان ایالتی ایسه اؤزو سومترلرین تابعیتینى قبول ائتدی. بئله لیکله او، ایلام اۆلكه سینه صاحب اولدر.

دئدیگیمیز کیمى ایلام لیلار اؤز مؤستقیللیگینی گئری قایتارماق اؤچون دایمأ چالیشیب و مۆناسیب بیر مۇوقعیّت آختاریردیلار. بونو سومترلرین اؤز طرفیندن سنچیلن انزان شاهی نین اؤنلارین علثیهینه قیام ائتدیگیندن باشا دؤشمک اولار.

زول ژى دن سؤنرا اوغلو «بورسین» (م. اؤ. ۲۲۶۲-۲۲۵۴) تاخستا چلیخدی. او، خارا بالیق لاری آبادلاماغا چالیشدی. ایبى سین (م. اؤ. ۲۲۴۴-۲۲۲۰) زامانى ایسه سومتر

۱- ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستانی،

تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۲

ھمىن ۱۴- جو عصرين سۇنلاریندا ایلاملیلار بابیل حۆكومتی ایله آشور دۆولتی آراسیندا گئدن وۇروشمدان ایستیفاده اندهرک اۆلكه نین ایستیقلاینی بیر داها اعلان ائتدیلر. نتیجه ده «پاهیر ایشان»-ین (Pahir-Ishshan) باشچیلیغی ایله یئنی بیر سؤلاله تشکیل اولدو. بۇ سؤلاله نین «شۆتروک ناهۆنته»- (Shutruk) (Nahhunte) «کۆتیر ناهۆنته»- (Kutir) (Nahhunte) و «شیلهک این شوشیناک» (Shilhak-Inshushinak) کیمی مشهور پادشاهلاری اولموش و اونلار ایلام اۆلكه سینى مادى و معنوی باخیمدان اوجا ذیروله قالدیریب، ایلامین آلتین عصرینی یاراتدیلار.^۱ بۇ شاهلارین زامانیندا بابیل ایله ایلام آراسیندا گئدن وۇروشمالاردا ایلاملار بابیلی فتح ائتدیلر. ایلام شاهی «اؤنتاش قال» (Untash-Gal) -ین دیلیندن چۆخلو کتیبه لر ایلام دیلینده قالمیشدیر کی، اونلاردا بابیل دۆولتی نین اینحیطاطی و ایلامین میکی نهضتی نین گئیشلمه سی تأیید اولموشدور. اؤنتاش قال آغیر بیر مۆحاریبه نین آردینجا بابیله ال تاپمیش و چۆخلو غنیمتلر الده اتمیشدی. اونون جانیشینلری ده اؤز قۆدرتلری و نۆفۇزلارینی بابیله قۇرودولار و نیپۇر (Nippur) شهرینه دک گئدیپ چاتدیلار. ایلام

بئله لیکله ایلام اۆلكه سی نین قۇنشولوغوندا ایلام اۆلكه سی اۆچون تهلۆکه لی اولان یئنی بیر دۆولت تاپیلدی. لاکین او زامان باشقا بیر حادیثه باش وئره رک وضعیتی دیشیدردی. ھمىن حادیثه، لۇریستان ایالتینده ساکین اولان تۆرک منشالی «کاسی» قۇومونون زاقرۇس داغلارینسندان دۆزنگاهلیقلارا ائنه رک بابیله هۆجوم ائدیپ اورانی فتح ائتمه سیندن عیبارت ایدی. کاسیلر ۵۷۶ ایل بابیله حۆكومت ائتدیلر.

دئدیگیمیز کیمی، میلاددان اۆنجه ۱۸- جی عصردن ۱۴- جو عصره دک ایلام تاریخیندن دۆزگون معلومات الده یۇخدور. بۇ اۆزون سۆرن و بابیله ده شاملیل اولان تاریخی سۆکوتون سببی، نظره گلن، کاسیلر اولموشدور کی، نهایتده اۆزلری ده ایلاملیلارین الی ایله دئوریلدیلر.

میلاددان اۆنجه ۱۴- جو عصرده ایلام شاهی «هورپاتیله» کاسیلری بابیله مغلوب ائدیپ، اۆزۆ اورادا بیر نئچه ایل حۆكومت ائتدی. لاکین آشورلارلا مۆحاریبه یه گیردیکده مغلوب اولوب، ایلاما قاییتماق مجبوریتینده قالدی. بۇ زامان کاسی شاهلاریندان بیرى قۆدرت تاپیب، ایلاما هۆجوم اندهرک اورانی ایشغال آلتینا آلدی.

۱ - تاریخ عیلام، بیر آمیه، ص ۶۰

تۆوراتدان علاوه، «گىل گمىش» داستانىدا
ايلامىن بايىلە يۆرۈش آپارىب اۇرانى فتح
اتمەسى بارەدە شرحلر يازىلمىشىدۇر.

لاكىن ايلاملىلاردا بۇ عظمى و قودرتى
چۇخ چكەدى و ميلاددان اۇنجه ۲-جى
مىن ايللىكده سۆرعتلە اينحيطاطا اۇغرادى.
اۋنون سببى ايسە، بايىلدە دۇردۇنچو سۆلالە نىن
تشك ا اۋلدوغو ايدى كى، اۋ اۋلكە نىن
سبب اۋلدو. بايىلن ىنى حۇكومتى
ايلامى الماق اۋزرىندە آشۇرلا وۇرۇشودۇ.
نھايىتدە ايلام اۋلكەسى آغىر مۇحارېبە لردن
سۇنرا بايىلن دۇردۇنچو سۆلالەسى نىن
شاھلارېندان بېرى، يعنى بېرىنچى «نبوكدنصر»-
ين (Nebuchadnezzar) (= بخت النصر)
الى ايلە مغلوبيتە اۇغرادى. شۇش شھرى بايىل
شاھى نىن تصروفونە كىچدى. بئەلكە ايلام
اۋلكەسى نىن آدى اۋزون بېر زامان سۆرەسىندە
تارىخ صفحەلرېندن سېلىندى. بۇ زامان ميلاددان
اۋنجه ۱۱۴۰-جى ايل ايدى، ۳ عصر اۋندان
سۇنرا يادك دە ايلاملاردان ھىچ بېر نىۋوع
فعاليت و حرىك گۇرۇنمەدى.

ايلاملارلا آشۇرلار

اسكى دۇورەدە ايكى چاى آراسىندا
(بېن النھرىندە) ايكى قودرتلى قۇنشو دۇولت،
بېرى قۇزئىدە، اۋ بېرى ايسە گۇنئىدە بېر- بېرى
ايلە قارشى دۇروردولار. ھر بېرى اۋ بېرىسىنە

اۋلكەسى «شۇتروك ناھۇنتە» (م. اۋ. ۱۲۰۷-
۱۱۷۱) زامانى قودرت و عظمىدە ان اۋجا
ذېرولرە چاتدى. ائلە اۋ دا بايىلە يۆرۈش
اندىب كاسىلرېن سۇن شاھىنى تاختدان سالدى
و اۋز اۋغلو «كۇتير ناھۇنتە»-نى اۋ اۋلكە نىن
شاھلىق تاختىنا اۋتورتدو و چۇخلو غنىمىتلر، اۋ
جۆملەدن بايىلن بۇيۇك آلاھى اۋلان
«مردوك»-ون ھىكلىنى و حمورابى نىن قانون
لۇوحەلرېنى اۋزۇ ايلە شۇشا آپاردى و بايىل
اھالىسىنە آغىر وئرگىلر تعين ائتدى.

«شېھلك اين شوشىناك» دۇوروندى ايلامىن
قۇتوحتى داھا دا اۋزاقلارلا گىتدى. اۋنون
قۇشونلارى قوزنى طرفىندە كى «ديالە»
بۇلگەسىندىن كىچىب، كركوك بۇلگەسىنە
چاتدىلار و آشورلارى اۋزاقلارلا قۇودولار،
دجلە درەسىنى باشدان- باشا و ايران
كۇرفزى نىن بۇيۇك حىصەسىنى و زاقروۇس
سېرا داغلارېنى ايلامىن تىلۇطونە كىچىرتدىلر.

ايلام دېلىندە چۇخلو كىتېبەلر يازىلدى.
اين شوشىناك ايلاملىلارېن مىلى آلاھى اۋلدو.

ايلام ايمپىرىياسى بۇ فتحلردن سۇنرا بۇيۇك
بېر عظمىت قازاندى. بئەلكە كى، تۆوراتدا
فېلىسطينە يۆرۈش آپاران ايلام و اۋنون شاھى
«كدورلاعمار» (Kadorlaomar) و اۋنون
فتحلرى بارەدە يازىلار كىچىمىشىدۇر.

آز سؤنرا، سناخریب یثنیدن بابیلی آلیب، ایلاملیلاری اؤز یئرلرینه قایتارماغا ناییل اۆلدو.

آشور بانیهال دؤورونده (م. اؤ. ۶۳۱-۶۶۸) آشور اۆلكهسى ان یۆكسك عظمته و قؤدرته مالیک اولموشدو. بۇ زامان ایلامدا «تپ هومبان» اۆنجهکی شاه «اؤرتاکی» (Urtaki) - نی شاهلیقدان سالیب اؤزۆ مملکتی ایداره اندیردی. آشور بانیهال ایلامین داخیلی وضعیتیندن خبردار اۆلدوغو اۆچون قؤرستی الدن وئرمه ییب، ایلاما قوشون چکدی.

اؤ، ایلامی آلیب «تپ هومبان»-ی اۆلدۆرۆب، ایلامی ایکییه بۆلدۆ. بیر حیصه سینى شوئدا «اؤرتاکی»-نین «ایکینجی هومبانیقاش» آدلانان اؤغلونا و اؤ بیرى حیصه سینى ایلامین مؤهۆم شهرلریندن اولان «هیدالو»-دا «اؤرتاکی»-نین اؤبیری اؤغلو - «تاماریتو»-یا باغیشلادی. بیر مۆدّت کئچدیکده آشورون داخیلینده آشور بانیهالین علثیهنه عۆصیان باش وئردی. همیشه قؤرست گۆدن اؤبیری تابع اۆلكه لر ده بۇ عۆصیان قوشولدولار. ایلام دا اؤ اۆلكه لر دن بیرى ایدی. آشور بانیهال اؤز دۆشمینلرینی بیردفعه لیک آرادان قالدیرماق قصدینده ایدی. بانیهال ایلامین ایشینی بیردفعه لیک بیتیرمک اۆچون اۆلكه «ماداکتو» شهرینی آلدی، بئله لیکله کرخه چایی نین کئچیدلری آشورلارین اۆزونه آچیلدی. سؤنرا، میلاددان اۆنجه ۶۴۰-جی ایلهده شوئش شهرینی آلیب، اؤزانی قانا دؤندریب، ویرانه یه چؤیردی. آشور قوشونونون قاباغیندان قاچماقدا اولان ایلام شاهى نین دالینجا ایلام شهرى نین بؤیوک حیصه سینى، اؤ جۆمله دن «دۆر اؤنتاش» (Dur

غالیب اولوب، ایکی چای آراسینا بۆتۆلۆکده صاحب اولماغا جان آتیردیلار. اؤنلارین بیرى آشور دؤولتی (قؤزئیده کی)، اؤ بیرى ایسه بابیل دؤولتی (گۆنئیده کی) ایدی. نهایتده آشور شاهى «۳- جۆ تیقلات پیله سر» (Tiglathpileser III) دؤورۆنده بابیل مغلوب اولوب، آشورلارین تسلۆطونه کئچدی.

بۇ کئشمکشلر نهایت ایکینجی سارقونون اؤغلو «سناخریب» (Sennacherib) دؤورونده (م. اؤ. ۷۰۵-۶۸۱) آشور شاهى نین خئیرینه اولاراق باشا چاتدی. اؤ، اۆلكه قؤزئی سرحدلرینده ایمپئریاسینی گئنیشلندیرمگه چالیشدی. اؤ، قؤزئی طرفده وؤروشامادا اولارکن ایلام شاهى «هالودوش» قؤرست تاپاراق بابیله هۆجوم اندیب، بابیل شاهینی اسیر اندیب اؤزۆ ایله ایلاما آپاردی و بیر باشقا شخصی اؤنون یئرینه قؤیدو. بئله لیکله بابیل بیر داها ایلام اۆلكه سینه تابع اۆلدو. بۇ زامان ایلامدا داخیلی عۆصیانلار نتیجه سینده «هالودوش» شاهلیقدان دۆشورولوب «کۆتیر ناهۆنته» اؤنون یئرینده اۆتوردو. لاکین اؤ، بابیلی گئری آلماق مقصدی ایله (م. اؤ. ۶۹۲- جى ایل) آشور حۆکومتى نین گتیردیگی یۆرۆشون قاباغیندا داوام گتیره بیلمه یه رک گئری چکیلدی. اؤندان سؤنرا بۇ ایکی دؤولتین ساواشلاری همیشه بابیل اۆزینده اولوردو.

کۆتیر ناهۆنته دن سؤنرا «هومبان نیمنا» (Humban-Nimna) (م. اؤ. ۶۹۲-۶۸۸) زامانى ایلام اۆلكه سى بابیل شاهیندان طرفدارلیق انده رک آشورلارلا بیر داها مۆحاربه یه گیردی و قانلی بیر ساواش دۆشدو.

ایسندی ده اولجه کاسیلردن دانیشماق ایسته پیریک.

کاسی قوومو ایله ایلاملارین مۆناسیبتی

بۇ گۆن «لوریستان» دئییلن داغلیق بؤلگه ده یاشایان کاسیلر یا کاسیتلر (Kassites) نهایت اینصافسیرلیقله تانیماز قالمیشلار. چۆنکی بۇ قووم اسکی دۆنیانین ان مدنیّتلی خالقی اولموشدور. او بؤلگه ده تاپیلان تونج (= مفرغ) اشیالار، اونلارین او بیرری خالقلاردان چوخ اؤنجه فیلیزلی تانییب ایشلمه لرینی ایثبات ائدیر. او زامانین صنایع اثرلری «لوریستان مفرغلی» (تونج اشیالاری) آدی ایله معروف اولموشدور.^۲

بۇ تونج اشیالار بالتا، خنجر، بیلؤ (بیچاق ایتیلدن)، مۆختلیف آت وسایلی، خۆصوصیله «یۆین» و کیچیک حیوان هیکللری و بیلزیک و سیرغا و ایینه کیمی اشیالاردان عیبارتدیر و اونلارین بعضیلری نهایت سلیقه و اینجه لیکله دۆزلدیلیمشدیر.^۳

دیاکونوف دئییر کی، اونلارین دیللیری ایلامیلارین دیللیرینه بنزه ییر (ایلامیلارین آلتای منشائی و پروتوتوزک اولدوقلارینی کئچن مقاله میزده اثبات ائتمیشدیک).

قاباقجا ایشاره ائتدیگیمیز کیمی، میلاددان اؤنجه ایکینچی مین ایلیگیین بیرینچی یاریسیندا (۱۷- جی عصرده) کاسیلردن بیر دسته داغلیقدان دیاله چایی نین دره سینه نؤفوذ ائدیپ،

Untash - ایندیکی «چوغا زنبیل» شهرینی ایشغال ائتدی. آشور قوشونو ایدیده (ایندیکی: آبدیز) چایسندان کئچیب، شوستر بؤلگه سینده «هیدالو» شهرینی آلیب، اوردان بختیاری سیرا داغلاری نین پارسوماش سرحدینی تشکیل ائدن فرعی قوللارینا چاتدی. بئله لیکله ایلام حؤکومتی آشور بانیبالین الی ایله بیردفعه لیک اولاراق اوردان گئتدی و اولکه ایکیه بؤلؤندو. قوزئی حیصه سی (یعنی انزان) اوردادا بیر مۆدت ساکین اولان پارسالارا وئریلدی و گۆنئی حیصه سی (یعنی شوئش) ایسه آشورلارین اؤز تصرفونده قالدی.^۱

بۇ فتح ایله ایلامین مدنیّتی آشور قوشونلاری نین الی ایله تاپدانیب، اهالیسی قتل - عام و ثروتلری غارت اولدو. هر نه وار ایدی، آشور اولکه سینه داشینلیدی. بئله لیکله نچه مین ایلیک عؤمرؤ اولان ایلام آدی و مدنیّتی تاریخین صفحه لریندن سیلینیب، بیردفعه لیک اولاراق ابدیته قووشدو.

ایلاملارلا ایلیگیلی قووملار

دندیگیمیز کیمی، بۇ قووملارین ان مشهورلاری «کاسیلر» (Kassites)، «قوتیلر» (Guti) و «لؤلؤبیلر» (Lullubi) ایدی کی، هامیسی ایلتیصاقی دیللی و آلتای منشائی و هر اؤچو سؤنرالار اؤغوز آدلانان قووم ایله یاخین مۆناسیبتده اولوب، خۆصوصیله قوتیلر و لؤلؤبیلر، ماد و مانالارین ترکیبینده اولموشلار.

۲ - ایران از نظر خاورشناسان، رضازاده شفق، ص ۵

۳ - همان قایناق، ص ۶

۱ - ایلام و تمدن دیرینه آن، افشار سیستانی،

تهران، ۱۳۷۲، ص ۱۱۵

آبسی راتاش: م. اؤ. ۱۷-جی عصرین
 اورتالاری
 اورشسی قوروماش: م. اؤ. ۱۷-جی عصرین
 سۆنۆ
 کاسیلر بابیل سۆلالهسی، ایلام شاهمی
 «شوتروک ناخوتته» نین الی ایله دئوریلدیله.

قۇتیلر قۇومو حاقیندا^۳

قۇتیلر زاقروئس سیرا داغلاری نین دره لرینده
 ساکین ایدیله. اؤنلار سامی سارقونون الی ایله
 قۇرولان ایمپیریانی آرادان قالدیریب، ۱۵ ایل
 سومترلر ایله آکادلارا حؤکومت ائتدیله. نهایت
 «۵-جی اؤروک» (Uruk) سۆلالهسی نین الی
 ایله مغلوب اؤلوب بابیلدن قۇوولدولار. اؤندان
 سؤنرا دا آشورلارلا توقوشمالاردا اؤلدولار.
 نهایت، نه دنسه آدلاری تاریخدن سیلیندی.
 اؤنلار ماننا و مادای حؤکومتلرینده ده ایشتیراک
 ائتدیله.

لؤللوبي (Lullubi) قۇومو باره ده^۴

بۇ قۇوم دا قۇتیلرله قۇوم اؤلوب، آلتای
 منشالی اولاراق، بیر- بیرلری ایله قۇنشولوقدا
 یاشامیشلار. هر ایکسی قۇومون ایلامیلارلا
 قۇوملوقو اؤلموشدور. لؤللویله ده بیر زامان
 سومتر و آکاد دؤولتلی ایله توقوشموشلار و
 بابیل حؤکومتی ایله شیدتلی وؤروشمالاری
 اؤلموشدور. اؤنلار دا قۇتیلر کیمی بیردن- بیره

اؤرادان هر دن بیر بابیله هؤجه اؤلموشدور.
 چاپ ائتدیله.

کاسیلرین بابیله هؤجوم ائدیله اؤرانی
 آلمالاری و تقریباً آلتی عصر اؤرادا حؤکومت
 ائتمه لری اؤ عصرین ان مۆهۆم حادیشهسی
 ایدی. بۇ تاریخی حادیشه حمواری نین
 اؤلۆموندن ۸ ایل سؤنرا و اؤنون اؤغلو
 «سامسونیلونی» زامانیندا احتیمالاً میلاددان
 اؤنجه ۱۷۴۱- جی ایله باش وئرمیشدیر.^۱

کاسیلر بابیله حؤکومت ائدرکن اؤنلارین
 مدنیتلریندن فایدالانیب، خطلرینی اؤیرنیب،
 عادت و عنعنه لری و اخلاق اؤلچولرینی قبول
 ائتمه رک اؤز یؤزدلارینا آپاردیلار و
 ایکسی چای آراسی خالقلاری و اؤنلارین دینی
 ایشلری و گئیل گمیش داستانی ایله تانیش
 اؤلوب، اؤنونلا باغلی اؤز صنعتلری ایله
 تۇنجدان هئیکللر دؤزلتدیله.

اؤ شاهلار گرچکده ده بابیل شاهمی کیمی
 داورانیردیله. سؤز یۆخ کی، بابیل مدنیتینده ده
 کاسیلرین تأثیر اؤلموشدور. دیاکونوف بۇ
 قۇومون ایلیک شاهلارینی و سلطنت
 تاریخلرینی بئله قئید ائله میشدیر:^۲

قاندایش: م. اؤ. ۱۷۲۶-۱۷۴۱

بؤیوک اگوم: م. اؤ. ۱۷۰۴-۱۷۲۶

بیرینجی کاشی تی لیاش: م. اؤ. ۱۶۸۳-

۱۷۰۴

اوشی: م. اؤ. ۱۶۷۴-۱۶۸۳

۳- تاریخ عیلام، پیر آمیه، ترجمه شیرین بیانی،

تهران، ۱۳۴۹، ص ۴۱

۴- تاریخ عیلام، ص ۴۱

۱- ایران از نظر خاورشناسان، رضازاده شفق،

تهران، ۱۳۳۵، ص ۴

۲- ایران از آغاز تا اسلام، ر. گبریشمن، ص ۳۵

عشىن - حالدا اۇ زامانىن قادين پالتارلارنى دا بىزە تانىتىدۇر.

ايلامىلارنىن اۆستوانەى شىكىلدە اۆلان مۇھۆرلىرىندەكى ناخىشلار اۆنلارنىڭ رساملىق صنعتىنى ھامىدان آرتىق عكس ائىتىدۇر. بۇ مۇھۆرلىرىن ايلام تارىخىندە چۇخ اھمىيىلىرى اۆلدوغونا كۆرە اۇ بارەدە آرتىق دانىشاجاغىق.

ايلاملارنىن مۇھۆرلىرى ھاقىندا

سومئىرل مىنلەرچە پالچىق لۇوحەلىرى ابلە مشهور اۆلدوقلارنى كىمى، ايلاملارنى دا الە اۆلان مىنلەرچە مۇھۆرلىرى ابلە تانىيىپ، بعضى تارىخى سىرلىرىنى آچماق اۆلار. خۇصوصىلە اۆستوانەى شىكىلدە اۆلان آناخىشلى مۇھۆرلىرى ايلاملار بارەدە الە اۆلان ان اۆنملى بىلگى قانىاغى سايبلا بىلر.

بۇ مۇھۆرلىرى ايلاملارنىن صنعتىنى اۆزلىرىندە عكس ائىتىدۇرىدىكن علاو، ھەر زامان و ھەر شرايطدە باشقا بىر خۇصوصىيىتى اۆلان بۇ مۇھۆرلىرىن ناخىشلارنى، ظىرفلىكلرنى و كۆبودلوقلارنى دا بىر - بىرلىرىندىن فرقلنىر.

جمعىتىن فەال اۆلدوغو زامان مۇھۆرلىرىن اۆستونىدە اۆلان ھىوان شىكىللىرى دە سۆرعتلى و فەال شىكىلدە چكىلىرىمىش، بۇ ايسە گرچكە اىنسانلارنى فەال اۆلدوغونو كۆستىر.

مۇھۆرلىرىن ناخىشلارنىن تىكامۆل ابلە ياناشى، ھىكىل تراشلىق و فىلېزكارلىق صنعتلىرى دە تىكىللىشىر و ناخىشلار دا دىيشىر و شىكىللىر جانلى بىر ھالە تاپىرلار.

بۇ ناخىشلاردا ھىوان شىكىلىندە اۆلان قدىم تانىرىلاردا آرتىق يىش و ئىرلىرىدى. بۇ

تارىخ ھىنەسىندىن سىلىندىلر. اىلك دفعە بۇ قۇومون آدى سارقۇنون نوسى «نارامسىن» -ىن كىتەبەسىندە چكىلمىشىدۇر. بۇ قۇومون شاھلارنىدان بىرى «آنو بانىنى» (م. اۆ. ۲۲ - جى عصر) ابدى. بۇ شاھىن يازدىردىغى بىر داش قازماسى اىندى دە ھەب (پل ھەب) ياخىنلىغىندا قالماقدۇر.

ايلاملاردان قالان بدىيى و تارىخى اثرلر

ايلاملاردان قالان - اكرأ باشسىز اۆلان - داش، تۇنج و شۇشە ھىكىللىر (باشلارنى اۆلا بىلىسىن كى، دۆشمىنچىلىك اۆزۆندىن محو اۆلۇنمۇشۇر)، اۆنلارنى بۇ بارەدە نە قدر ماھىر، دىقتلى و قاباقچىل اۆلدوقلارنىنى كۆستىر.

ايلاملاردا عايدى اۆلان تارىخى و بدىيى اثرلرنى چۇخو، فرانسى آرئۇلوقلارنى طرفىندىن تاپىلدىغىنا كۆرە فرانسىا كۆندىرلىپ و اىندى پارىسە «لۇور» (Louvre) موزەسىنىن بۇيۇك بىر فۇساسىنى اىشغال ائىمكەدۇر. مثلاً: شۇش شەرىنىن «نېنھورساق» (Ninhursag) مەبدىندىن تاپىلان، ۱/۲۹ متر اۆجالىقدا «اونتاش قال» -ىن (Untash-Gal) ھىات يۆلداشى «ناپىر آسو» -نون (Napir Asu) اىنسان بۇيۇندا اۆلان تۇنج ھىكىلى و زامانىدا «پىنىكىر» (Pinikir) اىلاھەسىنىن مەبدىنە وقف اۆلۇنان شۇشەدىن قايرىلمىش كىچىك بىر قادىن ھىكىلى ماراقلى اىنچەلىكلرنى ابلە دىقت چكىجىدۇر. مىلاددان اۆنچە ۱۳ - جى عصرە عايدى اۆلان بۇ اىكى قادىن ھىكىلى

معلوم اولدوغو كىمى، قيمتلى داشلاردان مۇهور دۆزىلدېلىرىمىش. غالىباً بېشىمىش پالچىقدان اۆستوانه شكىلده دۆزىلدىن مۇهورلر هر ماتريالدىن ال وئرىشلى گۆرۆنورموش.

بۇ مۇهورلر چۆخو قېيرلردن تاپىلمىشىدىر. ايلاملىلار اۆلۆلرى نىن صورتلىرى نىن حالتىنى قۇرۇماق اۆچون اۇنلار اۆلن كىمى اۆزلىرىدىن قالىب (ماسك) گۆتوروب اۆنون اۆزونه قۇبارمىشلار. بعضاً ده عئىن قالىبدان اۇنا بنزر بىر ادام كللهسى دۆزىلدىب اۆنون ثروتىنى گۆسترن اشىلارلى و اۆنون شخسىتىنى عكس انتىدىن مۇهورو ايله بىرلىكده بېشىمىش پالچىقدان قايرىلمىش تابوتنا قۇيوب، قۇبىلارمىشلار.^۲

مقاله مېزىن سۇنۇندا بۇنو دا قئىد ائدك كى، بۇ مۇهورلر اۆستوانه شكىلنده اولماسى نىن سىببى بۇ ايدى كى، اۆنو ياش واختىندا يازىلى لۇوحه يا كرېجلىرىن اۆستونده قۇيوب بىر دۆوره چئوبرمكله اۆنون ناخىشىنى لۇوحه يه كۆچۆرمك و مۇهورله مك ايشى آسان اولاردى. سۇنرا لۇوحه قۇرودولدىقدان مۇهورون ايزى اۆنون اۆستونده قالاردى. چۆنكى اۆ زمان كاغيذ يۇخ ايدى و آنجاق پالچىق لۇوحه لردن اىستيفاده اولونوردو.

رب النؤوعلىرىن باشلارىندا قودرت نىشانهسى اولاراق بۇينوزلارلى واردىر. اۇنلار قودرتلىرى ايله ايلانلارلى و آسلانلارلى اۆزلىرىنه تابع ائتمىشلىر. بعضاً ناخىشلاردا ناققا بالىقلارلى دا گۆرمك اولور. اۇ دا اۇنلارلىن دنيزه ياخىن اولدوقلارلىنى بىلدىرىر.

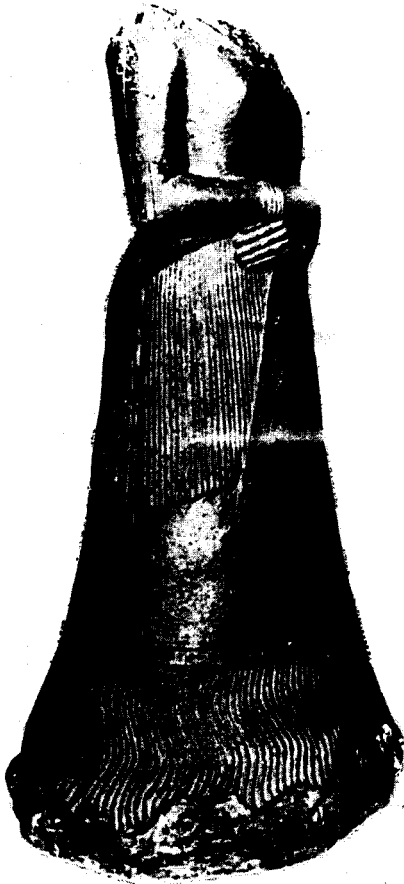
بۇ مۇهور ناخىشلارىندا مىلى عنعنه لره و افسانه لره ده يئر وئرىلىر. بركت منشأى و عئىن حالدا قودرتلى و ظاهىرلى قۇرخونج اولان حئىوانلارلىن مۇوضوعلارلى داها آرتىق يئر تۆتور. اۇنلارلىن هئىكللىرى ايرى چكىلىر. خوصوصيله «گريفون» (Griffon) آدلى عجايب بىر حئىوانلىن شكلى چۆخ چكىلمىشىدىر.

۴۰۰۰ مين ايل ميللادان اۆنجه يه (۶۰۰۰ ايل قاباغ) عايىد اولان بىر اۆستوانه اى مۇهورده بىر دسته اينسانلىن اكينچىلىكله مشغول اولماسى گۆرۆنور. اۇنلارلىن اللرىنده بېشىمىش پالچىقدان قايرىلمىش اۇراق و داشدان يۆنولموش بالتا واردىر. بۇرادان اۆ ايكى وسيله نىن اۆ زمان وار اولوب ايشلندىكلرى ايشبات اولونور. لاکىن جۆت (خىش) آنجاق ۳۰۰۰ ايل ميللادان اۆنجه يه عايىد اولان مۇهورلرلىن ناخىشىندا گۆرۆنور.^۱

بۇ شكىللردن (مۇهورلردن) ايلام خالقلى نىن اۆ زمان اوچولوق و عئىن - حالدا داوارچىلىق، هابئله اكينچىلىكله مشغول اولدوغو، بۇ ايشلرلىن نه قدر اهمىتلى اولدوغو آنلاشلىير.

۲ - تاريخ عىلام، پير آميه، ص ۴۳

۱ - دنياى گم شده عىلام، ص ۲۸

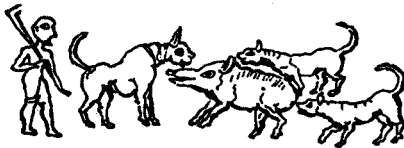

ایلام مدنیّتی و اوّلکەسی حاقیندا

مقالەسی نین ضمیمەسی

تۆنجدان قاییریلیمیش بو هئیکل، ایلام ملکهسی «ناپیرآسو»-یا عاییددیر. بو ملکه مملکت ایشلرینده اری «اؤنتاش قال» ایله امکداشلیق ائدیب، سیاسی ایشلرده اؤنملی رۆل اؤیناییرمیش.

بو ملکه نین هئیکلی نین تقریباً بیر اینسان بویونجا دۆزدیلیمیش اولماسی اؤنون نه قدر اهمیتلی اولدوغونو گۆستریر. اؤنون فاخیر و زیتلی و چینلی سۆسله مه لرله بۆزدیلیمیش پالتاری و اؤندا ایشلنن ظرفلیک و دیقت، چۆخلو تحسینه لاییقدير (م. اؤ. ۱۳-جو عصر).

بۇرادا گۆرۆنن ایکی مۆهور ناخیشی، ایلام اؤوچولارینی، بیرینجیسینده اؤخ و یای ایله، ایکینجیسینده ایسه بالتا و ایت ایله اؤو حالیندا و اؤ اوّلکەده اؤلان وحشی حیوانلاری گۆستریر.

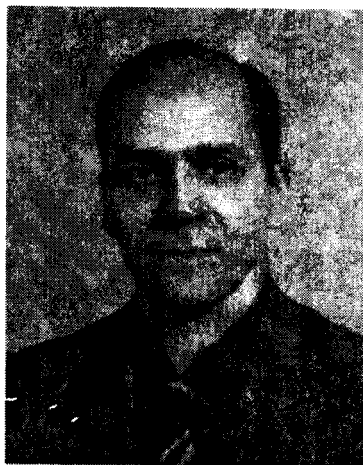
چهارمین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی با حضور استاتید ایرانی و نزدیک ۱۱۰ استاد خارجی در تهران برگزار شد. تشکیل مجامعی از این نوع در ارتقای کمی و کیفی آموزش زبان فارسی در ایران و خارج از ایران اهمیت بسزائی دارد و از این دیدگاه یک حادثه مهم فرهنگی به حساب می‌آید. اهمیت تجربه استاتید خارجی در تدریس این زبان کمتر از تجربه استاتید ایرانی نیست، زیرا آن‌ها ذهنیت ملل گوناگونی را در آموزش زبان فارسی تجربه کرده‌اند و زبان در برخورد ذهنیت‌ها راه تکامل می‌پیماید.

مهم‌ترین نکته‌ای که در برخورد ذهنیت اساتید خارجی و ایرانی جلب توجه می‌کند عبارت از آن است که اساتید ایران طبق عادت دیرینه خود از یک موضع خود شیفتگی با مسأله برخورد می‌کنند که این خود گاهی آنان را از شیوه‌های علمی منحرف می‌کند، اما اساتید خارجی به مسأله زبان فارسی و شیوه‌های آموزش آن به عنوان یک زمینه علمی نگاه می‌کنند. بیشتر تعبیرها و تفسیرهای ملی‌گرایانه اساتید ایرانی هنوز در نظر اساتید خارجی ارزیابی مثبتی نیافته است و واژه‌سازی‌های سال‌های اخیر در نظر آنان مشروعیت چندانی کسب ننموده است. نشانه‌ها حاکی از آن است که ما در آموزش زبان فارسی در داخل کشور خودمان حتی به هموطنان فارسی زبان دچار مشکلات عدیده هستیم و زبان فارسی در میان نسل جوان

همایش بین‌المللی استادان زبان

و ادبیات فارسی،

نظری و گذری بر

ابراهیم رفر

۱- اگر منظور استاد، کوشش‌هایی برای تبدیل زبان مادری کشورهای شوروی پیشین به زبان فارسی است، که این کار هم نشدنی است و هم دارای ماهیت تهاجمی است. حتی زبان انگلیسی هم در تهاجم بین‌المللی خود جانشین زبان‌های مادری نمی‌شود، بلکه به عنوان زبان دوم مطرح می‌گردد.

۲- اگر منظور استاد، توسعه زبان فارسی در خارج از مرزهای ایران به عنوان زبان دوم ملت‌های مورد نظر است، باید دید که برای ملت‌های مورد نظر چه منافعی از این رهگذر متصور است. امروزه زبان انگلیسی با صرف هزینه‌های هنگفت در بسیاری از کشورهای جهان از جمله کشور خودمان به عنوان زبان دوم آموخته می‌شود، زیرا منافع اقتصادی و علمی زیادی از این رهگذر نصیب ملت‌ها می‌شود. حال باید دید، آیا از رهگذر یادگیری زبان فارسی هم چنین منافعی نصیب ملت‌های خارجی می‌گردد تا آن‌ها انگیزه کافی برای فراگیری زبان ما به عنوان زبان علم و تکنولوژی و وسیله‌ای برای کسب سود و غیره داشته باشند. و آیا زبان فارسی استعداد همراهی با رشد بی‌وقفه تکنولوژی را دارد که سالیانه قریب به ۳۰۰۰۰۰ واژه جدید را می‌طلبد؟ متأسفانه پاسخ تمامی این سوالات منفی است.

۳- اگر منظور استاد، دایر نمودن کرسی‌های زبان و ادبیات فارسی در کشورهای خارجی برای تعلیم متخصصین زبان فارسی

جاذبه‌های خاصی نداشته و ساختارهای فونتیکی، مورفولوژیک و سینتاکتیک آن بعضاً دچار اضمحلال فراوان شده است.

زبان‌های اقوام غیر فارس سال‌هاست که در کشورمان مورد بی‌مهری فراوان قرار گرفته و طبیعتاً صدمات جبران‌ناپذیری بر آن‌ها وارد شده است که در جای خود جای بررسی دارد. اما اکنون با این تصور غریب روبرو هستیم که علیرغم این که زبان فارسی زبان رسمی کشور بوده و با بودجه ملی حمایت می‌شود، صدمات وارده بر آن کمتر از صدمات وارده بر سایر زبان‌های قومی نبوده و بعضاً بیشتر هم هست.

در چنین حال و هوایی اکثریت اساتید ایرانی زبان فارسی را عقیده بر این است که زبان فارسی استعداد بین‌المللی شدن داشته و بایستی برای ترویج آن در میان سایر ملل عالم همت گماشت. به بعضی دیدگاه‌ها در این خصوص توجه می‌کنیم:

آقای دکتر اسلامی ندوشن در چهارمین مجمع بین‌المللی استادان زبان و ادبیات فارسی به ظرفیت‌های فرامرزی زبان فارسی اشاره کرده و ابراز داشتند که بعد از فروپاشی شوروی موقعیت مطلوبی برای گسترش زبان و ادبیات فارسی در خارج از مرزهای سرزمین‌مان به وجود آمده بود که برخی موانع سیاسی باعث شد که چنین فرصت بزرگی را از دست بدهیم. سخنان ایشان از چند لحاظ نیاز به تأمل دارد:

دولتی و نخبگان ادبی کشورمان برای توسعه یا حتی محافظت آن صورت نمی‌گیرد. آیا کشوری که بیشتر زبان‌های خود را به رسمیت نمی‌شناسد و در آموزش زبان رسمی خود یعنی فارسی هم دچار مشکلاتی به این بزرگی است، چگونه می‌تواند در خصوص زبان ملت‌های دیگر تصمیم بگیرد؟

آقای دکتر محمد باقر یاحقی نیز از آهنگ گسترش زبان فارسی در کشورهای خارجی ابراز نارضایتی می‌کنند اما معتقدند که مثلاً در کشور انگلستان دانشجویان تشویق می‌شوند که زبان فارسی را یاد بگیرند و به عنوان زبان دوم یا سوم مورد استفاده قرار دهند (یاس نو، شنبه ۱۰ آبان ۱۳۸۲). آیا چنین چیزی صحت دارد؟ آیا جوانان انگلستان چه انگیزه‌ای دارند که بجای یادگیری زبان فرانسه یا اسپانیولی به عنوان زبان دوم به سراغ زبان فارسی می‌روند؟ آیا دچار توهم نشده‌ایم؟ از لابلای مصاحبه ایشان بالاخره معلوم می‌شود که منظور ایشان از توسعه زبان فارسی بین جوانان کشورهای خارجی، یادگیری این زبان توسط ایرانیان مهاجر، آن هم به عنوان زبان دوم یا سوم است و مقداری هم در بازارهای کشورهای زیارتی که هر ساله زائران ایرانی بدان‌ها سفر می‌کنند و قصد خرید دارند. آیا می‌توان تمام این‌ها را به حساب توسعه زبان فارسی در کشورهای خارجی گذاشت و برخورد بالید؟ سپس ایشان پیشنهاد می‌کنند که چون موسیقی ایرانی (منظور ایشان موسیقی فارسی است) ناقل زبان

باشد، این یک هدف منطقی است و باید دنبال شود، متهمی معمولاً این نوع همکاری‌های فرهنگی جنبه دوجانبه داشته و متولیان این نوع برنامه‌ها باید از یک لحن دیپلماتیک مناسبی نیز برخوردار باشند و مسأله را به صورت همکاری متقابل عنوان کنند، تا فعالیت آنان جنبه توهین و تحقیر زبان ملل دیگر را نداشته باشد، که آقای دکتر اسلامی ندوشن هیچگاه در گفتارهای خود از توسعه زبان‌های آسیایی در ایران سخن نگفته و همواره از توسعه زبان فارسی در خارج از مرزهای ایران سخن می‌گویند و بعید می‌دانم که ایشان ظرفیت پذیرش نفوذ زبان‌های ملل آسیایی، که اکثراً ترکی است، را در ایران داشته باشند.

لذا وظیفه متولیان و اساتید محترم زبان و ادبیات فارسی است که اهداف غیر قابل حصول و افسانه‌ای را در برابر ملت ایران قرار ندهند و اندکی از بار این ملت را سبک‌تر نمایند. با کمی دقت می‌توان دریافت که زبان فارسی را حتی در درون مرزهای کشورمان به خوبی محافظت ننموده‌ایم و نفوذ این زبان شیرین و معنوی در میان نسل جدید اکنون به طور محسوس کاهش یافته و کیفیت آن نیز به شکل ناپسندی درآمده است، بطوری که انسان گاهی از حرف زدن با افراد نسل جوان اندکی احتیاط می‌کند. همچنین ما در حالی که دومین کشور ترک‌زبان جهان هستیم، زبان ترکی ایرانی را به مرگ تدریجی محکوم نموده‌ایم و هیچگونه کوششی از سوی متولیان

در مقیاس‌های مختلف برای علاقه‌مندان آموزش داده می‌شود و هیچ وقت هم چنین توهمی پانمی‌گیرد که چون در انگلستان کلاس‌ها یا کرسی زبان مثلاً لیتوانی وجود دارد، گویا مثلاً ملت انگلستان زبان لیتوانی را به عنوان زبان دوم یا سوم خود برگزیده است.

نمونه بسیار درخشان این نوع توهم‌گرایی را می‌توان در اظهارات گزارشگر روزنامه یاس نو مشاهده کرد که با آلکسی خیزماتوف استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه‌های روسیه مصاحبه می‌کند. وی از خیزماتوف می‌پرسد: «مردم آن جا (روسیه) نظرشان در باره زبان فارسی چیست؟». دقت کنیم که مصاحبه‌گر نظر مردم روسیه را در باره زبان فارسی جویا می‌شود و از جواب خیزماتوف معلوم می‌شود که گویا بعضی از ایرانیان مهاجر ساکن سن پترزبورگ علاقه به یادگیری زبان فارسی دارند. وی سپس سوال پرمعنای دیگری را نثار آلکسی خیزماتوف ملی‌کند: «شما چرا در صحبت‌هایتان این قدر از کلمات عربی استفاده می‌کنید؟». دقت کنیم که مصاحبه‌گر روزنامه به یک استاد روسی زبان و ادبیات فارسی گوشزد می‌کند که این قدر از کلمات عربی استفاده نکند و به طور ضمنی این نظریه را برای وی تبلیغ می‌کند که گویا استفاده از کلمات عربی در زبان فارسی کار ناپسندی است. سپس از خیزماتوف چنین می‌پرسد: «از نظر شما زبان فارسی قابلیت جهانی شدن را دارد؟». استاد خیزماتوف معتقدند که زبان فارسی قابلیت

فارسی نیز هست، با توسعه موسیقی ایرانی در کشورهای خارجی و همچنین فیلم‌های فارسی می‌توان به توسعه زبان فارسی یا دست کم به انگیزش زبان‌آموز برای فراگیری زبان فارسی نایل گشت، که این خود قضیه را صد چندان پیچیده می‌کند زیرا اولاً صاحب‌نظران موسیقی کشور خودمان معتقدند که موسیقی فارسی دچار بحران و خمودگی است و ثانیاً چگونه می‌توان از شهروندان کشورهای خارجی توقع داشت که به فرض پذیرش موسیقی فارسی در زندگی روزمره خودشان، از طریق شنیدن اشعار سعدی و مولانا بتوانند زبان فارسی یاد بگیرند. کشورهای مورد نظر غالباً در شیوه‌های آموزش زبان به متودهای بسیار پیشرفته‌ای دسترسی دارند و بدون تردید این شیوه تدریس زبان یعنی استفاده از اشعار سعدی و مولانا را روشی نادرست می‌شناسند. آن‌ها برای آموزش زبان انگلیسی به ملل عالم از متون شکسپیر و میلتون و اسکار وایلد استفاده نکرده‌اند، آن‌ها از روش‌های علمی و کارآمد استفاده کرده‌اند.

به نظر من باید اذعان کنیم که ما آرزوها و آمال ملی‌گرایانه خود را همانا واقعیات جهانی تصور کرده و در تحقق آن‌ها سر از پا نمی‌شناسیم و حتی بعضاً مجبور به اظهارات نسنجیده و غیر منطقی می‌شویم، غافل از این که این موضوع که بعضی شهروندان خارجی تمایلی برای یادگیری زبان فارسی نشان می‌دهند، به هیچ وجه خاص زبان فارسی نبوده و در کشور متبوع آن‌ها صدها زبان گوناگون

که در آنجا زبان فارسی کاربرد اجتماعی درستی ندارد و موسسات کافی برای جذب آن‌ها وجود ندارد. مثل این است که چند متخصص زبان آلمانی را در یک شهر کوچک ایران بیاوریم. آن‌ها چه کاری می‌توانند انجام دهند؟ حتی حرف زدن معمولی را با مردم بلد نیستند. مصاحبه‌گر که پاسخ دلخواه خود را نیافته است، با پرسش بعدی خود شگفتی می‌افزیند: «چگونه می‌شود بر این مشکل غلبه کرد؟». دقت کنیم که به نظر مصاحبه‌گر این که مردم هر کشور به زبان بومی آن کشور صحبت می‌کنند و نمی‌توانند متخصصین زبان فارسی را در مشاغل گوناگون کشور خودشان به کار بگیرند، یک مشکل به حساب می‌آید که مصاحبه‌گر قصد «غلبه» بر این مشکل را دارد.

آقایان، توهم بس است. به یغما دادن درآمد ملی با انگیزه جهانی کردن زبان فارسی بس است. خودشیفتگی بس است. کوشش بی‌حاصل برای ساختن زبان خالص و الکن بس است. نیازمند پنداشتن ملل عالم برای فراگیری زبان فارسی بس است. بی‌اعتنائی به زبان‌های مردم ایران بس است. بی‌تایید دست به دست هم دهیم و فرهنگ کشور خود را که بر بستر زبان‌ها و فرهنگ‌های همه اقوام آن جریان می‌یابد، شکوفا گردانیم. زبان فارسی را پیش از هر چیز به طرز شایسته به جوانان خود آموزش دهیم، زیرا در این کار بس نا موفق بوده‌ایم. به عبارت دیگر، قاج زین را بچسبیم، اسب سواری پیش کشمان.

جهانی شدن دارد، زیرا این زبان اروپائی است و خیلی از شاهکارهای جهانی توسط نمایندگان فرهنگ ایرانی ساخته شده‌اند. من این بخش از سخنان استاد خیزماتوف را می‌پذیرم که بعضی از آثار ادب فارسی جزو شاهکارهای جهانی است، اما هرچه سعی کردم، نتوانستم معنای این جمله استاد را بفهمم که گفته بود: «این زبان یک زبان اروپائی است». کدام ملت اروپائی است که زبان مادریش فارسی باشد؟ شاید استاد خواسته بود مصاحبه‌گر را دست بیندازد، شاید هم منظور وی آن بوده است که زبان فارسی از گروه زبان‌های هند و اروپائی است. ولی مگر یک استاد زبان و ادب فارسی چنین اشتباهی می‌کند و مگر هر یک از زبان‌های وابسته به گروه هند و اروپائی قابلیت جهانی شدن را دارد. اگر چنین بود، در آن صورت زبان کردی و بلوچی و آسی و تاتی نیز قابلیت جهانی شدن داشت.

دکتر مهدی ناصح استاد ایرانی شرکت کننده در مجمع در پاسخ سوال مصاحبه‌گر روزنامه یاس مبنی بر این که آیا میزان استقبال از کرسی‌های زبان فارسی در خارج کاهش یافته است یا نه، اظهار می‌دارد که گویا شهروندان خارجی که فارسی یاد می‌گیرند، کاربردی برای آن ندارند. عده کمی از آن‌ها در وزارت امور خارجه یا موسسات ایرانی جذب می‌شوند ولی بقیه بیکار می‌شوند. وی نکات واقع‌بینانه‌ای را که چندان هم خوشایند مصاحبه‌گر نیست، گوشزد می‌کند و می‌گوید

قاجارها، فارس‌سازی و مسئله تغییر خط

حمید دباغی

۱- ساقط نمودن قاجارها، آغاز فارس‌سازی:

شرکت کنندگان در مباحثه مسئله تغییر خط از عربی به لاتین در ایران تاکنون نظرات خود را به طور عمد در اطراف مناسب بودن و یا نبودن قبول خط لاتین برای زبان فارسی به جای خط عربی به لحاظ سیاسی، فرهنگی و یا مشکلات اجرایی این تغییر خط از جهات مالی، فنی و غیره ابراز داشته‌اند. اما هیچکدام تاکنون به مسئله اصلی اشاره ننموده‌اند. اسناد تاریخی، آرشیوهای طراحان و مجریان پروژه پایان دادن به سلسله آذری قاجار و تاسیس دولت پهلوی در ایران یعنی وزارت مستعمرات بریتانیا و نیز تشکیلات جاسوسی - اطلاعاتی ام-آی-۶، خاطرات دست‌اندرکاران این امر مانند اردشیر ریپورتر و غیره همه گویای این واقعیت است که پایان دادن به حکومت ترک‌های آذری در ایران و ساختن دولتی فارس محور از اهداف اولیه این مراکز بود. عملیات و نیات آشکار انگلستان در این رابطه، در آن ایام در مطبوعات ایران و کشورهای مجاور و اروپایی نیز منعکس می‌شد که من به عنوان مثال یکی از آن‌ها را ذکر می‌کنم:

«بیز احمد شاهی اوئا گوژه تختدن پشندیرمه‌دیک کی، شاهلینی دوست توت‌موروق. خنیر، اونندان او‌ترو پشندیردیک کی، قاجارلار تورک نسلیندن‌دیرلر.... احمدشاهی بیخماقدان مقصدیمیز اولکه‌ده جو‌مهوری او‌صول ایداره‌سینی یاراتماق دگیلدی.... بلکه قولدورصیف قاجارلاری پاک، نجیب فارس پهلوی سو‌لاله‌سی ایله عوض اتمک ایدی....» (جلیل ممد قولوزاده، «مقصد نه ایمیش؟»، موللانصرالدین ژورنالی، سای ۱، باکی ۱۹۲۶، جلیل محمد قلیزاده، «مقصد چه بود؟»، مجله ملانصرالدین، شماره ۱، باکو، ۱۹۲۶).

ترجمه فارسی: «ما احمدشاه را به این دلیل که سلطنت را دوست نداریم از تخت به زیر نکشیدیم. خیر، او را از آن جهت ساقط کردیم که قاجارها از نسل ترکند... هدف ما از ساقط کردن احمد شاه برپا ساختن سیستم حکومت جمهوری نبود... هدف، جایگزین کردن قاجارهای قلدرصفت با سلسله نجیب و پاک فارس پهلوی بود... (در شماره سوم روزنامه «سلامت» چاپ گیلان ترجمه فارسی این عبارت به شکل زیر آورده شده است: «مقصد از خلع احمدشاه نه اینکه تبدیل اصول اداره نظامی به جمهوریت بود. نه، نه بالله، بلکه تعویض طائفه قولدورآسای قاجاریان ترکی به سلاله ظاهره نجیب پهلوی فارسی بود»).

۲- ابقاء خط عربی، تدبیری در خدمت سیاست آسیمیلاسیون قومی بود

سیاست رسمی دولتی در جلوگیری از تغییر خط زبان فارسی از فارسی-عربی به فارسی-لاتین به مثابه بخشی از تدابیر اتخاذ شده برای تجرید ترک‌های آذری ایران از هم‌زبانان در جمهوری آذربایجان و ترکیه یعنی مآلاً تدبیری در راستای آسیمیلاسیون قومی آنها بود. معلوم است که یکی از مقاصد جلوگیری از تغییر خط عربی به لاتین در ایران، به تعبیر «م.ع. فروغی» افزودن بر بیگانگی بین گروه‌های قومی غیرفارس کشور با هم‌زبانان در آنسوی مرزها بوده است. محمدعلی فروغی (ماسون بزرگ که اجدادش از یهودیان بغداد، تاجران تریاک از هندوستان و از اعضای فراماسونری ایران بودند) می‌گوید: «من از کسانی هستم که خط ایرانی (فارسی) را ناقص و دارای معایب می‌دانم... ما باید یک مدت عوض شدن خط ترک‌ها (ی ترکیه) و ابقاء خط حالیه خودمان را برای مصالح سیاسی مغتنم بشماریم و استفاده نکنیم. یعنی اختلاف خطی را که بین ترک‌های ترکیه و ترک‌های آذربایجان (ایران) حادث می‌شود، وسیله دور شدن آذربایجانی‌ها از ترک‌های ترکیه و مزید بینونیت بین آن‌ها قرار دهیم. ولو اینکه بالمآل مصلحت ما هم در اصلاح و یا تغییر خط باشد.» (از مکاتیب خصوصی مرحوم فروغی، مجله یغما، ۱۳۲۷، شماره ۷).

منظور این ایدئولوگ و نخست وزیر منتخب رضاشاه، بزرگ معمار رژیم پهلوی از «بینونیت» در این کلام وی توضیح داده شده است: «اول اینکه باید خرسند و خوشوقت باشیم از اینکه مبتلا به تعهداتی راجع به اقلیت‌های خودمان نشده‌ایم و عهدا و قانونا کسی نمی‌تواند به جامعه ملل و یا هیچ مقام دیگر از دولت ایران نسبت به این موضوع شکایت کند... ارمنی و یهودی و نصرانی (آسوری) چون

عدداً قلیل‌اند، کمتر محل ملاحظه‌اند. ولیکن از سه عنصر مهم ترک و کرد و عرب نباید غافل بود. حاجت به تذکار نیست که مجاورت خوزستان یعنی اراضی عرب‌نشین ما با عراق و مجاورت کردستان ما با ترکیه و عراق و مجاورت تمام شمال و شمال غربی ما که بسیاری از سکنه‌اش ترک‌زبانند با ترکیه، قفقاز و ترکستان، موجب نگرانی و بلکه مخاطره است.... برای متحدالجنس نمودن ایران، بهترین کارها نشر معارف فارسی و ایران است. اما آن هم نه به طوری که محسوس شود که می‌خواهند آنها را فارس کنند..... اقلیت‌های ما مایه ادبی و معارفی ندارند. (محمد فروغی، یغما، شماره ۷، مهرماه ۱۳۲۹، سال ۳).

«محمود افشار» از ایدئولوگ‌های نژادپرستی (خود و خانواده‌اش از عمّال و همیشه در خدمت سیاست استعماری بریتانیا و بعدها آمریکا بوده‌اند) در رابطه با جلوگیری از تسهیل امر نگارش و خواندن و نوشتن به زبان‌های قومی غیرفارسی ایران، پس از تشریح عقاید خود در باره عدالت، آزادی و دمکراسی چنین می‌گوید: «اگر افرادی سخن از عدالت، آزادی و دمکراسی بین‌الملل می‌رانند، کسانی هستند که یا دیگران را گول می‌زنند، یا خود گول خورده‌اند. ایرانیان دارنده چنین عقایدی فریب خوردگان هستند و خارجیان اظهارکننده چنان عقاید فریب دهندگان.... این‌ها سرودهای استعمار و نغمه‌های استثمار است که به گوش خوش‌باوران خوش می‌آیند. چنین بوده، چنین است و چنین خواهد بود..... تنها فایده‌ای که برای تدریس زبان ترکی در دبستان‌ها و رواج رسمی آن در ادارات می‌توان تصور نمود، سهولت برای کودکان و مردم است.... زبان ترکی یکی از عناصر مهم ملیت، بلکه مهمترین آن‌هاست.... اگر مردم آذربایجان توانستند روزنامه‌های ترکی را به آسانی بخوانند و به ترکی چیز بنویسند و شعر بگویند، دیگر چه نیازی به فارسی خواهند داشت؟..... به همین ملاحظات نگارنده با آموختن پنج دقیقه زبان ترکی هم در مدرسه یا دانشگاه آذربایجان مخالفم. ترکی در ایران از ترکسازی به وجود آمده است. این زبان در چند قرن پیش به طور مهاجم وارد کشور شده و قسمتی از خاک و وطن عزیز ما را گرفته است و هیچگاه لهجه بومی نیست و زبان ملی نتواند بود. مهمان ناخوانده و مزاحم است. مهمانی است که به ناموس وطن دست درازی کرده است..... و با مقدرات ملت هم اکنون بازی می‌کند..... می‌خواهم آموزش فارسی را اجباری و مجانی و عمومی نمایند و وسائل این کار را فراهم آورند..... برای من تردیدی نیست که بی هیچ زحمت و دردسری برای هیچ کس و مخالفتی از هیچ کجا به مقصود خواهیم رسید، بی آن که آذربایجانی‌ها احساس

مقاله!!!) در ترسیم سیاست زبانی دولت ایران، سیاست انکار-امحاء، چنین می‌گوید: «آمدیم بر سیاست زبانی که دولت باید در داخله ایران معمول و مجری دارد.... در باب دو زبان عربی و ترکی.... دولت بیش از همه باید در یک امر بسیار مواظب و شدیدالعمل باشد.... مخصوصاً مامورین او کجا باید بگذارند که هیچ روزنامه و کتاب و مجله‌ای که به این زبان‌ها در خارج از ایران منتشر شده.... داخل کشور و در بین مردم بخصوص اطفال مدارس منتشر گردد. (عباس اقبال آشتیانی، مجله یادگار، سال دوم، شماره‌های ۳ و ۶، سال ۱۳۲۴).

۳- مسئله تغییر خط مسئله تمام اقوام و زبان‌های ایران است:

مباحثه کنندگان محترم بنا به عادت مألوف مساوی شمردن ایران و فارس که مسائل ادبی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی ایران را فقط از جنبه این گروه اتنیک مورد ارزیابی و بررسی قرار می‌دهد، به مسئله تغییر خط نیز فقط از جنبه زبان فارسی پرداخته‌اند. حال آن که مسئله تغییر خط برای زبان‌های غیرفارسی ایران که تکلمین به آن‌ها حدود شصت در صد از جمعیت، یعنی اکثریت مردم این کشور را تشکیل می‌دهند، نیز مطرح و حتی دارای اهمیت مضاعف است. مسائل زبانی ایران منحصراً عبارت از مسائل زبان فارسی نمی‌باشد.

حتماً اینکار به دست خود آذربایجانی‌ها صورت گیرد.... مطلب از دو حال خارج نیست: یا آذربایجانی ایرانی هست، یا نیست. اگر هست ترک نمی‌تواند باشد.... آذربایجانیان باید خودشان پیشقدم شده و زبان ملی خود را (منظور نگارنده لابد فارسی است!!) رواج دهند تا کم‌کم ترکی که خارجی است برود.» (یگانگی ایرانیان و زبان فارسی، دکتر محمود افشار، مجله آینده، سال ۱۳۰۷، تهران).

به عنوان مثالی دیگر در راستای پروژه بینونیت افزائی که عدم تغییر خط از عربی به لاتین نیز بخشی از آن است، عباس اقبال آشتیانی (از طراحان سیاست زبانی دولت ایران دائر بر امحاء زبان‌های قومی کشور) پس از آن که در نوشته‌ای از خواست دمکراتیک احیاء و تقویت زبان‌های قومی ایران و اهمیت دادن به زبان‌های غیرفارسی با تعبیرات «جنشش مصنوعی، خطر بزرگ، نهضت دروغی، شجره خبیثه، نیرنگ و افسون، عاری از هر گونه نجابت و اصالت و شرافت، خیال خام، عجیب و مضحک، شوم و ناستاز، حرکتی مذبوح و ابلهانه، افکار شوم، بازی مفتضح، تولید کننده اشمئزاز و انزجار که توسط تخم‌های فاسد خارج کشور...، اذهان آلوده به اغراضی خاص، دشمنان سفسطه‌کار، هرزه درایان پیخیر، مثنی تیره دل در پی هوی و هوس کودکانه، بازیگران بیهنر، محقق نمایان مغرض...» یاد می‌کند (و این همه در یک

عادل ارشادی فر جنابلاری مسأله ایله علاقه دار چوڭ ماراقلی یازی گۆنדרدیلر کی، وارلیغین گلن سایندا درج اولاجاق. عۆمومی فیکیر یوخلاملار بئله بیر فاکتی تصدیق ائتمکده دیر کی، قبول اولونان بۆتون قرارلار اکثریتین رأیی اساسیندا اولاراق قالماقدادیر، آنجاق بیز رأی یوخلاملارینا دوام ائدیریک و وارلیغین گلن سایندا بۇ یوخلامانین آماری نتیجه لرینی درج ائلمگه چالیشاجاغیق.

آنجاق کسکینلیکله فیکیر وئرلمه لیدیر کی، بۇرادا بۆیوک امک حسابینا یاراتدیغیمیز تمللری پۆزوب، یئشیدن باراتماق فیکری دۆزگون اولما بیلیمز. بیز ذاتاً قرارا آلدیغیمیز ایملایا قایدالارینی نئچه ایلدن بیر گۆزدن کئچیرمک و قلم تجروبه لریمیزدن فایدالاناراق، اونلاردا مؤعین تنظیمات تطبیق ائتمگی منطقیه اویغون گۆروروک.

وارلیق درگیسی بیر داها بعضی کلمه لرین یازیلیشی حاقیندا قلم تجروبه لرینه مالیک اولان بۆتون ضیالیلارا اۆز تۆتور و اونلارین فیکرینی اۆیرنمگه چالیشیر و اونلاردان آشاغیداکی سؤرغولارا جاواب وئرمکله بۇ آراشدیرمادا بیزه یاردیمچی اولماقلارینی ریجا ائدیر. نظرده تۆتولمالیدیر کی، هر کلمه بیر فروپو تمثیل ائدیر، مثلاً شوهرت، صؤحبت، حؤرمت، تۆهمت کیمی کلمه لرین سس قورولوشو عئیندیر، یاخود دا مؤباریزه، مؤصاحیه، مؤساجیره کیمی کلمه لر باشقا بیر فروپون اۆرنگیدیر. نۆوتی صحیفه ده قئید اولونان سؤرغولارا قارشى جاوابلارینیزی ان قیسا زاماندا وارلیق درگیسی نین آدرسینه (تهران، خیابان فلسطین شمالی، شماره ۱۵۱) گۆنדרمگینیزی ریجا ائدیریک و بۇ آراشدیرما ایشینه قاتیلماغینیزدان دۆلایسی تشکۆروموزو بیلدیریریک.

اۆز توقرافی چالیشمالاریمیز و

بۆگۆتکو طلبلر و تکلیفلر

۱۳۸۰- جی ایلده یازیبیلار، اؤخوجولار و آذربایجان دیلینده چیخیش ائدن مطبوعاتین ایشتیراکی ایله کئچیریلیمش اولان اۆز توقرافی سمیناری نین آلدیغی قرارلار دیلیمیزین اساسلارینی برکیتمک و اؤنو مؤحکم قایدالار چرچیوه سینه یؤئلتمک اؤغرונدا آتیلیمش ان قیمتلی آددیملاردان ایدی. بیز بۇ گۆنه دک وارلیقدا همین قایدالاری بۆتون اینجه لیکلری ایله تطبیق ائتمگه چالیشمیشیق و داخیلده و خاریجده نشر اولان کیتابلار و قرتلر ده گئنیش میقیاسدا بۇ حرکته قاتیلیمشلار. بۇ قایدالارین اهمیتلی جنبه لریندن بیری ده اونلارین دموکراتیک پرنسیپلر اساسیندا قبول ائدیلمه سیدیر کی، «شخصی» یسازی قایدالاری نین ترسینه اولاراق، اونلارین گئنیش میقیاسدا تیلیغ ائدیلمه سی و بۆتون یازیلاردا اساس گۆتورولمه سی نین مشروعیت قایناغی ساییلماقدادیر.

بیز وارلیغین کئچن سایندا حؤرمتلی شاعیر کریم مشروطه چی (سۆنمز)ین بۇ حاقدا تنقیدی مۇناسیبتلرینی گئنیش میقیاسدا آچیقلا دیق و اؤنو دا قئید ائتدیک کی، قلم صاحبیلری نین فیکیرلرینی اۆیرنمک ایملامیزین گله جگینی تئبیت ائتمک اۆچون گرکلی بیر ایشدیر. بۇ ایشی یئرینه یئتیرمک اۆچون بیر سؤرغو ورقه سی ده حاضیرلاندى. بیزیم چاغیریشیمیزا جاواب اولاراق بیر چوڭ اؤخوجولار و یازیبیلار همین سؤرغو ورقه لری واسیطه سی ایله اۆز مۇناسیبتلرینی بیلدیردیلر. هابئله حؤرمتلی آراشدیرماچی

یازی قایدالاری حاقیندا فیکییر یوخلاما ورقه‌سی

تاریخ	تلفون	آدرس	آد و سوئی آدی
		چالیشما ساحه‌سی	تحصیل سوپه‌سی
			یاراتدیغی اثرلر

آشاغیداکی کلمه یازیلیشلاری نین

هانسینی تینیر سینیز؟

☐ به-به	☐ تیریزدن	☐ تیریزدهن
☐ بهح-بهح	☐ گه‌لمیشه	☐ گلمیشم
☐ اؤره‌ییمی	☐ گؤزل	☐ گؤزله
☐ گه‌ره‌کمه‌ز	☐ مۆشکول	☐ مشکل
☐ دؤغرو دگیل	☐ مۆزد	☐ مزد
☐ دؤغرو دئیل	☐ انسان	☐ اینسان
	☐ استقلال	☐ ایستقلال
	☐ معاصیر	☐ موعاصیر
	☐ مۆحکم	☐ محکم
	☐ حؤرمت	☐ حرمت
	☐ صؤجبت	☐ صحبت
	☐ شهرت	☐ شوهرت
	☐ ورزش	☐ ورزیش
	☐ دانیشگاه	☐ دانشگاه
	☐ ظارافات	☐ زارافات
	☐ اؤجوز	☐ وُجوز
	☐ یکی، ینی	☐ ایکی، ایستی
	☐ نۆلکه	☐ اولکه
	☐ دئدیم کی...	☐ دئدیم که...
	☐ گمان	☐ گوْمان
	☐ بؤیوک	☐ بیوک
	☐ ترک	☐ تۆرک

وارلیق درگیسی نین ایندیکی ایملاسی

اوخوناقلیدیر.

آز اوخوناقلیدیر.

اوخوناقسیزدیر.

ایملا قایدالاریمیزدا هانسی دؤزلیشلیری

تکلیف اندردینیز؟ فیکیرنیزی اطرافلی

شکیلده آچیقلایین.

رۇس دىلىنىڭ كىشى تۈرك سۆزلىرى نىڭىن
 وارلىغى دىلىمىزىن قىدىم تارىخىنى، شۇھرىتىنى،
 آنا دىلىمىزىن بۇيوكلوگونو گۇستىرمكده دىر.

بۇ دىلده عصرلر اۇزونو مۇحكىم و ثابت
 مۇوقع قازانىمىش تۈرك منشالى سۆزلر اۇزونون
 ايفاده پارلاقلىغى، معنا زنگىنلىكى ايله دىقتى
 جلبب اندىر. بۇ سۆزلر رۇس دىلى نىن منشاچه
 اۇز سۆزلرى اولان واحىدلر كىمى چىوخ
 ضرورى، هم ده ساده و طبعى واسىطهلر دىر.

تۈرك دىللىرى نىن رۇس دىلى ايله علاقهسى
 چوخ اركن عصرلردن باشلامىش (تدقىقاتچىلر
 بىر قايدا اولاراق بۇ باشلانغىچى لاپ قىدىم
 تۈركلر اولان هونلارلا قىدىم ايسلاويانلار
 علاقه سىندىن گۇتورورلر) و ايندى ده دوام
 اتمكده دىر.

رۇس دىلىنىڭ كىشى تۈرك سۆزلىرى ياخود دا
 تۈرك دىلى واسىطهسى ايله رۇس دىلىنى
 كىچىمىش فارس و عرب سۆزلىرى نىن سىراسىندا
 دنقا (تىگه، تنگه، دنگه، «پول»، ساراي، شال،
 آرشىن، يارلىك، آلماز، پارچا، تابور، ديوان،
 كارا ئول، پاي، شاپكا، بارابان، كىرىپچ، باشنىيا
 «باش» سۆزوندن - گوللسه، بۆرج، كاپكان،
 قازنسا (خزىنه)، اۆتسوق (اۆتو)، چىرداك
 (چارداق)، كاندال، اىستكان، باراق، فىتىل، بازار،
 كازاك، يام (پوست)، سۇرغوج، آكت (عقد)،
 تامقا، تاموژنايا، سارافان، تارىف، كازمات،
 چوقون، بولات و بۇ كىمى سۆزلر هم ده تۈرك
 خالقلارى نىن چوخ اركن اينكىشاف و

رۇس دىلىنىڭ تۈرك سۆزلىرى

مىناخانيم آلاھ شۆكۈر قىزى تكلەلى

(نۇرى يثوا)

آذربايجان دۇولت پداقۇزى

اۇنيورسىتەسى نىن

آذربايجان دىلى و اۇنون تدرىسى

متۇدىكاسى كافدراسى نىن دۇستى

(قۇماش)، كانائۇس (قانۇۋۇز)، سۇندوك (ساندىق)، آرىۋۇز (قارپىز)، آلتى (آل رنگ)، آرکان (اۋرکن)، شارۋوار (شالوار)، بۇران (بۇران)، لاچۇقا (آلاجىق)، شاتر (چادىر)، شاكال (چاققال)، بارسۇك (پۇرسوق)، يۇغورت، دۇرمان (درمان)، كاراۋان (كاروان)، تۇمان (دۇمان)، شافران (زعفران)، بۇقاتىر (باھادىر)، مايدان (مىيدان)، باشتان (بۇستان)، تاختا (تاخت)، كاليان (قليان)، كالباك (قولپاق)، سارۇكا (ساريق)، كالنكۇر (قلمكار)، كالچاك (قولچاق)، نارانزا (قاريج)، كاراقاچ (قاراآغاج)، كامىش (قامىش)، مېشَن (نیشان)، اۋردا (اۋردو)، كالانچا (قالاچا)، اينجىر (انجىر)، و سايبىرە كىمى شىرق، باشلىجاسى تۆرك سۆزلىرىدىن رۇس دىلىنە سادەلىك، آيدىنلىق، جانلىلىق كىيىملىرى سۆزۈلۈر. بۇ سۆزلەر واسىپەسى ابلە عىنن زاماندا هم دە تۆرك لۇغوى واحىدلىرى نىن رۇس حىياتى نىن بىر چۇخ ساحەلىرىنى احاطە ائتدىكى آيدىن اۋلور.

بۇ نۇمۇنەلردن گۇرۇندوگو كىمى، رۇسلارلا چۇخ عصرلىك مۇناسىبتلر يارادىب، ساخلايان تۆركلر بۇ خالقالا ايجىماعى حىياتىن مۇھوم ساحەلىرىنە عايىد سۆزلر وئرمىشلر. هم لۇغوى، هم دە معنا اىستىقامتىنە قروپلاشان بۇ سۆزلرى نظردن كىچىردىكە معلوم اولدو كى، گۇندەلىك ضرورى طلباتلا باغلى سۆزلر، اينىضىباطى - حوقوقى، تارىخى، دۇولتچىلىك ترمىنلىرى، حربى ساحە يە عايىد سۆزلر، مدنى حىياتى و علاقەلىرى عكس ائدن تۆرك منشألى سۆزلر رۇس دىلىنە اۋستونلوك تشكىل ائدىر.

سويلىزاسيا جەتتىندن يىتكىنلىگىنى، ائله جە دە اۋغورلارنى گۇسترمكەدەير.

سۆزلرىن بۇيوك اكثرىتى تۆرك اتنىك تفكۇرو ابلە سىخ باغلانماقلا عۇموم تۆرك مدنىتى نىن بارىز گۇسترىجىلىرى اولوب، هم دە بۇ دىلدە تۆرك مىلى لۇغتى نىن اىنجه لىكلرىنى، گۇزلىگىنى، زنگىنلىگىنى و ائله جە دە بۇ دىلن ئابىتلىگىنى، اونون ايمان گنىشلىگىنى تۇمايش ائتىدىر مكدەير. مثلاً يۇرت، كاراۋان ساراي، كۇنورا (قۇنماق، مسكونلاشماق سۇزو ابلە باغلى «داخما»، «اۋوجىك»)، تلقا، كىيىنكا، آريا (آرابا)، كۇچويا (كۇچ)، كائىك (قايىق)، اۋجاق، بالاقان (بالاخانا)، بۇلوان («پهلوان» سۇزوندىن)، كۇچىك (گمى)، كارانداش، چمۇدان، كابلوك (آياق قابى)، آلتىن، سۇرما (سۇرمە)، تافتا، بارس، تۇت (آغاج)، تاۋارىش، تارخان، تالان، آتامان، اىستان (دۇشگره، اۋردوگاه) و. س.

رۇس دىلىنە كى تۆرك سۆزلرى اۋزون زامانلاردان برى ايشلنە - ايشلنە جىلالانان، بۇ دىلن آھنگىنە، سىقلىنە اۋيان، تۆرك دىللىرى نىن قدىم، ازلى خۇصوصىتلىرىنى ساخلايب، داشىيا - داشىيا دا رۇس دىلىنە دە ضرورى اۋنسيت واسىپەسىنە چئوريلن دىل واحىدلىرىدىر. بئله اولان تقدىردە بۇ سۆزلرىن بۇيوك بىر قىسمى نىن داخىل اولدوغو دىلن فۇنتىك تركىبىنە اۋغونلاشماسى دا طبعىى حالدىر. بۇ معنادا رۇس دىلى نىن لۇغت تركىبىنە بۇ دىلن فۇنتىك و قراماتىك اۋلچولرىنە اۋغونلاشمىش كىفايت قدر شرق سۆزلرى و اۋزلىكە دە تۆرك سۆزلرى واردىر: ايزۇمرود (زۇمرود)، اۋتىۋوق (اۋتو)، كۇماچ

يعنى بىر طرفىن منبعلرىنە دايداندىغى حالدا، اولدوقچا طرفسىز و اوڭۇكتىو شكىلدە يازىلمىشىدۇر.

مۆلىف اصلاً قاراباغلىدۇر، آنجاق يۆكسك لىسانس و دۆكتوراسىنى آنكارادا كىچىر مىش و اورادا دۆچىنت اولموش و بىر نىشە ايلدن برى، كۆتاهيا شىهرىندە كى دۆملو پىنار اونورسىتە سىندە پروفىسور و تارىخ بۆلۆمۆنون رىيسىدۇر.

مۆلىف ساواشلارداكى قهرمانلىقلاردان چۆخ، بۇ ساواشلار لىن سىپلىرىنى و اساس خرىستىيان اوروپانىن رۆلونو آچىقلاماقدا و بۇ قارداش قارغالارى نىن گىرىدىگى فلاكى گۆزل بىر ايفاده ايله اىضاح اتمىكده دۇر.

كىتابىن دىلى آذربايجان تۆركجهسى اولماقلا برابر، تۆركىيە تۆركجهسىنە چۆخ ياخىندۇر و بۇ ايكى قارداش مىللىتىن اورتاق دىلى ايله يازىلمىشىدۇر.

كىتاب عالى مکتىبلر اۆچۆن يازىلمىش و آذربايجان جۆمهورىتى تحصيل ناظىرلىگى علمى شوراسى طرفىندىن بۇ مقصد اۆچۆن قبول و اويغون كۆرۆلموشدۇر.

كىتابىن سۆنوندا قايناقلار لىن اورىژىنال متنى نىن فوتوكوپىلرى (عرب حرفلىرىلە) و زنگىن بىر بىبلىوقرافى وئرىلمىشىدۇر. كىتاب طلبه لر اۆچۆن يازىلدىغى حالدا، مۆعلىملر و بۆتۆن تارىخ ماراقليلارىنا دا فايدالىدۇر. كىتاب لاتىن حرفلىرىلە يازىلمىشىدۇر.

- دۆكتور جواد هىت

كىتاب تانىتىمى

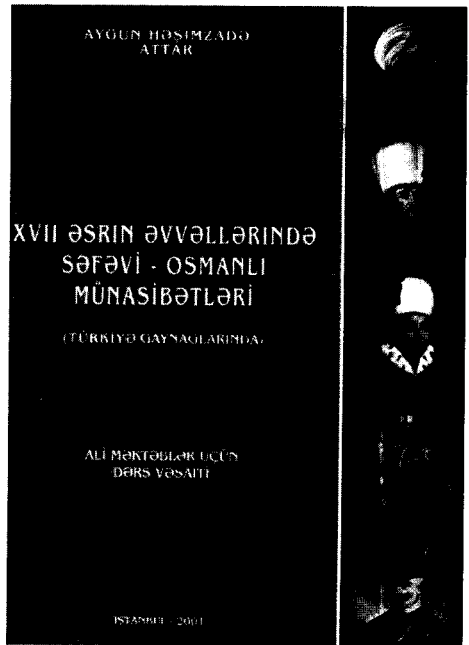
۱۷- جى عصرىن اوللرىندە صفوى - عثمانلى

مۆناسىبتلىرى (تۆركىيە قايناقلارىندا)

عالى مکتىبلر اۆچۆن درسلىك، اىستانبول، ۲۰۰۱

مۆلىف: پروفىسور دۆكتور آيگون هاشم زاده

(عطار)

ايكى دىلېن قارشىلاشدىر ماسى

دۆكتور جواد هىت

چنورىن: مۆرسل اۆتۆرك

تۆرك دىل قۇرۇمو بايىنلارى

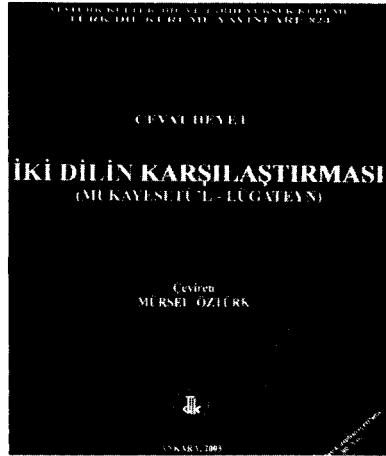
آنكارا ۲۰۰۳

بۇ كىتاب، آدىندان دا بللى اولدوغو كىمى، صفوىلرلە عثمانلىلار لىن ۱۷- جى عصرده مۆناسىبتلىرىنى، داها دۇغروسو، ساواش و بارىش اىچىندە كىچىن دۇورۆ و بۇ دۇورده كى حادىشه لرى اىچىنە آلماقدا و بۇ حادىشه لرىن سبب و نىجه لرىنى اىضاح اتمىكده دۇر. كىتاب عثمانلى قايناقلارىنا،

گۆجلندیریر. Sapir-Whorf نظریه‌سی‌نین دۆنیا دیل‌لری میقیاسیندا نه قدر دۆغر و اولدوغو هله ده تحقیق مؤوضوعسو اولاراق قالماقدا، آنجاق بیر حؤکمله کسکینلیکه راضیلاشماق اولار کی، فارس دیلی داها چؤخ عیرفانی دۆشونجه‌لرین بشیگی اولماقلا، تۆرک دیلی اینسان دۆیغولاری‌نین ایفاده‌سی اۆچون فات-فات آرتیق باجاریقلی بیر واسیطه ساییلار. علی‌شیر نوایی دۆشونجه عنعنه‌سینی یاشادان دۆکتور جواد هینتین ایللر اؤنجه (۱۳۶۲- جی ایلده) ایراندا فارس دیلینده نشر اتدیردیگی «مقایسه‌اللغتین» کیتابی، دنمک اولار کی، بۇ اؤنملی دیلچیلیک مسأله‌سینی ایکی دیلین آلایندا موقایسه‌لی شکیلده آراشدیران چؤخ درین مضمونلو بیر کیتابدیر. کیتابدا هابله بۇمسأله‌نین اۆزرینده دایانلمیشدیر کی، تۆرک دیلی‌نین ایلتیصاقی خوصوصیتلری‌نین ایشیغیندا مؤرفولوژیک واسیطه‌لرله ایفاده اولونان مؤعین فیکرلر فارسجادا بعضاً گئنیش سؤز بیرلشمه‌لری شکیلینده - سینتاکیک یوللا - حیانا کئچیر. بۇنا میثال اولاراق «اؤسانمشام» (از او به تنگ آمده و بیزار شده‌ام)، «آغلاشدیلار» (با همدیگر گریه کردند) و «سنوشمک» (به همدیگر عشق ورزیدن) کیمی قارشیلشدیرمالار وئرلمیش و کیتابین سون بؤلومونده فارسجادا بسط شکیلده قارشیلیغی اولمایان ۱۷۵۰ تۆرک کلمه‌سی سیرالانمیشدیر. فعلین زامان و شکیل خوصوصیتلری ایکی دیلین آراسیندا موقایسه‌ اندیلدیکده ایسه، داها ماراقلی نتیجه‌لر گۆز اؤنونه چیخیر. هر ایکی دیلی بیلن شخصلر بۇ دۆزلی آراشدیرمانین ایشیغیندا ایکی دیلین باجاریق محدوده‌لرینی تانیماقدا بویوک نایلیتلر قازانا بیلرلر.

کیتاب بوتدان اول قیصریده ده دۆکتور سوزان توفاتلی طرفیندن تۆرکیه تۆرکجه‌سینه ترجمه و نشر اتدیلیمیشدیر، آنجاق الیمیزده اولان بۇ سون نشر تۆرک دیل قوزومو یایینلاری طرفیندن

بویوک تۆرک شاعیری و دؤولت خادیمی علی‌شیر نوایی میلادی ۱۵۰۰- جی ایلده یازدیغی «محاکمه‌اللغتین» اثرینده تۆرکجه و فارسجانی قارشیلشدیردیغی زامان بۇ ایکی دیلین باجاریق ساحه‌لریندن بحث اتدیر و قئید اتدیر کی، تۆرک دیلی اینسان دۆیغولارینی ایفاده ائلمک اۆچون داها یارارلیدیر. اؤنون فیکرینجه تۆرک دیلینده داها

دۆیغولو شعرلر یاراتماق مۆمکوندور، آنجاق شاعرین جسارتلی و دیلین چتینلیکلری قارشیسیندا دایانقلی اولماسی اؤن شرط گۆتورولور. گۆرکملی تۆرکولوق Whorf (۱۹۴۱-۱۸۹۷) و اؤنون اؤستادی Sapir (۱۹۳۹-۱۸۸۴) بۇ نظریه‌نی اؤرتایا قویوموشلار کی، هر بیر دیلده دانیشان اینسان اؤ دیلین تحمیل اتدیگی چرچیه‌ده دۆشونمگه محکومدور. باشقا سؤزله دیل اینسانلارین ایدراکینا تأثیر گۆستریر و اینسانین دۆنیا گۆرۆشو همین ایدراک چرچیه‌سینده فؤرمالاشیر. بۇ باخیمدان هر بیر دیل اینسانلاری بیر دۆشونجه دؤستاغینا چئویریر، دنسک، بلکه یانلیش فیکر یۆروتמוש اولماریق. آما باشقا طرفدن ده بۇ نظریه‌نی بۇ شکیلده باشا دوشمک اولار کی، هر دیل مؤعین ساحه‌لرده اینسانین ایدراک قابلیت‌لرینی داها آرتیق

گنجلی نظامی نین تۆرکجه قسیده و غزلریندن عیبارتدیر و ۱۲ صحیفه و ۲۰۹ بیته شاملدیر. آقای ائل اوغلو چوخ دیقته بۇ اثری تشریح ائدیپ، اینبات ائتمگه چالیشمیشدیر کی، سۆزو گشدن

پروفسور دؤکتور شوکرو خالوق طرفیندن اینجه لیمیش و نشره حاضرلانمیشدیر.
- ابراهیم رفر

دیوان نظامی گنجوی

ترتیب ائدن: صدیار وظیفه (ئل اوغلو)

اندیشه نو نشریاتی، تهران ۱۳۸۲

۲۰۰۰ صفحه، ۱۲۰۰ تومن

داهی ایران و آذربایجان شاعیری نظامی گنجوی نین یارادیجیلیغی آذربایجان مدنیت تاریخینده یئنی و پارلاق بیر مرحله دیر. بۇ داهی مؤتفکیرین «خمسه نظامی» سی بۆتون دؤنیادا شوهرت تاپمیشدیر. نظامی گنجوی نین ایندییه دک الیمیزه چاتان اثرلری فارس دیلینده اولماغینا باخما یارق، ایشلتدیگی ضرب المثللر، آتالار سۆزلری و دئیملر تۆرکجه سۆزلردن عیبارت اولوب و دیوانین چوخ یرلرینده تۆرکلره حۆرمت و فخر قاباریق صورتده نظره چارپیر. بۆیوک ادبیات شؤناس سعید نفیسی و دولت شاه سمرقندییه گۆره نظامی گنجوی نین ۲۰ مین بیثیدن آرتیق غزل و مثنویسی واردیر کی، ایندییه دک اله گلمه ییب و همیشه بئله بیر ظن واردیر کی، نظامی نین اؤز آنا دیلینده یاراتدیغی اثرلر ده یوخاریدا قئید ائتدیگیم غزل و مثنویلر کیمی قارانلیقدا قالماقدادیر. آنچاق سؤن واختلار نظامی گنجوی نین تۆرکجه بعضی قسیده و غزللری یوخاریدا آدینی چکدیگیم آقای ائل اوغلو طرفیندن ترتیب ائدیلیب، ساتیسا بۇراخیلمیشدیر. ائشیتدیگیمه گۆره آقای ائل اوغلو بۇ اثری ترتیب ائدیپ، گۆنه چیخارماقدا بیر ایلدن آرتیق امک صرف ائتمیشدیر. ائل اوغلونون الینه چاتان بۇ نۆسخه قاهیره ده خدیویه کیتابخاناسیندا اولان نۆسخه نین فۆتۆکۆیسی اولموشدور و ایکی نظامی نین اثرلرینی احتیوا ائتمکده دیر: ۱- گنجلی نظامی ۲- قارامانلی نظامی. بیرینجی بۆلوم

شعرلر گنجلی نظامی نیندیر و اؤریژینال نۆسخه نین فۆتۆکۆیملرینی ده کیتابدا وئرمیشدیر. دؤکتور حسین محمدزاده صدیق، اسماعیل هادی و محمدرضا کریمی جنابلاری بۇ کیتابا اؤن سۆزلر یازمیشلار. هابئله پروفسور خانیم دؤکتور آزاده رۆستمؤوانین یازدیغینا گۆره: «... الیمیزده ایسه بیلاواسیطه نظامی دؤورونده آذربایجان تۆرکجه سینه عایید فاکت یوخدور.» و یالنیز احتیمال شکلینده اؤنون ۱۲- جی عصر آذربایجان- اوغوز تۆرکجه سی ایله قلمه آلیندیغی قبول ائدیله بیلر.

هر حالدا آقای ائل اوغلونون بۇ باره ده چکدیگی زحمت تقدیره لاییق دیر و اؤمید ائدیرم کی، بۆیوک ادبیات شؤناسلار بۇ باره ده علمی- تدیقی نظرلرینی آیدین صورتده ایضاح ائتسیلر.

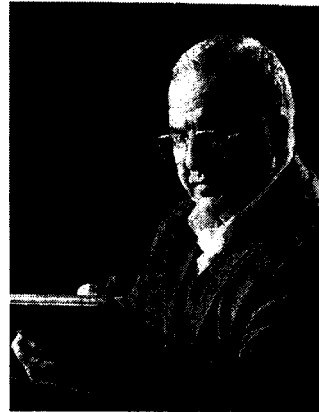
- عزیز محسنی

از جمله حوادث مهمی که در دوران فرمانروایی مرزبان در قره‌باغ رخ داد و در سرنوشت این دیار تأثیر بسزایی بر جای نهاد، تهاجم روس‌ها به این سرزمین و کشت و کشتار مردم و ویران کردن شهر بردعه بود. تأثیر این یورش وحشیانه، چنان مخرب و ویرانگر بود که شهر بزرگ و باشکوهی مثل بردعه دیگر کمر راست نکرد و آن عظمت دیرین خود را هرگز باز نیافت.

روسها چند بار به این ولایت حمله کردند، لکن بنا به تحقیق کسروی، در حمله چهارم که در سال ۳۳۳ هـ. ق. و در زمان فرمانروایی مرزبان صورت گرفته، شهر مجلل و آباد بردعه، کرسی و بزرگ‌ترین شهر قره‌باغ به ویرانه‌ای تبدیل گشته است و این فاجعه هولناک تا قرن‌ها بعد تأثیر شوم خود را بر جای گذاشته، چنان که حکیم نظامی گنجوی که دو قرن بعد از این رخداد خونین و مخرب دیده به هستی گشوده، به شدت تحت تأثیر آن قرار گرفته و در آثار خود به این حادثه سرنوشت‌ساز پرداخته است.

قبیله‌های اسلاو که در شمال زندگی می‌کردند، به نام روس معروف بودند. این قبایل، نیاکان مردمان کنونی روس، اوکراین و بیلوروس به شمار می‌روند. در میان این قبیله‌ها، اسلاوهای شرقی از دوران باستان با سرزمین‌های ساحلی خزر روابط بازرگانی

تهاجم روس‌ها به قره‌باغ و انهدام بردعه

دوکتور صمد سرداری‌نیا

آشکارا سپاهیان مسلمان را در برابر مهاجمان یاری می‌دادند، روس‌ها نیز به تلافی این عمل بسیاری از مردم محل را به دم تیغ سپردند و دیگران را ناگزیر کردند که اموال خود را به آنان واگذارند.^۱

کسروی به نقل از ابن مسکویه که خود او نزدیک به زمان این حادثه می‌زیسته و چگونگی آن را از کسانی که در اران و بردعه حاضر و واقعه را با چشم خود دیده بودند، تحقیق نموده، در کتاب «شهریاران گمنام» نقل کرده است. برای اجتناب از اطاله کلام، خوانندگان علاقه‌مند را به مطالعه این کتاب (ص ۷۸ به بعد) توصیه می‌کنیم. اینک بخشی از تحقیق کسروی را با هم می‌خوانیم:

«استخری که در اوایل قرن چهارم هجری (مدتی پیش از حادثه روسان) شهر بردعه، کرسی اران را دیده بود، مساحت آنجا را بیش از یک فرسخ در یک فرسخ نگاهشته و می‌گوید: میانه عراق و خراسان، پس از ری و سپاهان، شهری بزرگتر و پر نعمت‌تر از آنجا نبود. این مطلب یقین است که شهر مذکور، از حیث آبادی و انبوهی مردم، از بزرگ‌ترین شهرهای امروزی ایران کمتر نبوده و از اینجا می‌توان دانست که کشتار روسان، مردم آن شهر را و برده گرفتن زنان و بچه‌گان ایشان، چه مصیبت

داشته‌اند و به خصوص فرمانروایان کیف پی‌درپی به سرزمین‌های مجاور یورش می‌بردند.»^۱

«روسان در این زمان‌ها ملت چندان بزرگ و بنامی نبودند و در سرزمینی در نزدیکی‌های دریای بالتیک می‌نشستند، صدها فرسنگ از اران دور، و دولت نیرومند خزر و برخی ملت‌های دیگر در میانه فاصله بودند. با این همه چون ایشان در کشتیرانی و دریایمایی مهارت بسیار داشتند و مردم دلیر و جنگجو بودند، از رود «ولگا» که آن زمان‌ها به نام «ایتیل» معروف بود، با کشتی‌ها به دریای خزر درآمده، در اران، گیلان، مازندران و گرگان که بر کنار دریای مذکور نهاده‌اند، به تاخت و تاز و تاراج و یغما می‌پرداختند و کشتار و خرابی بسیار می‌کردند.»^۲

«در بهار سال ۳۳۳ هـ. ق. ۹۴۵ میلادی، روس‌ها با قایق از طریق رود «کر» به ماورای قفقاز درآمدند و پس از شکستن سپاهی که فرماندهی آن را والی مرزبان به عهده داشت و بیشتر داوطلبان محلی بودند، بردعه را تصرف کردند. آن‌ها در ابتدا با ساکنان محل خوش‌رفتاری کردند، اما چون توده مردم

۱ - ن. قولیف، از پیدایی انسان تا رسایی فنودالیم در آذربایجان، اقتباس و ترجمه: ح. صدیق، ص

۲ - تاریخ ایران، ترجمه: دکتر نصر الله اسحقی

بردعه جایگزین شدند، در خوردن میوه‌های گوناگون و فراوان آنجا اندازه نگاه نداشته بودند، و با در میان ایشان افتاده، بیمار شدند... مرزبان نیز چنین حيله اندیشید که شبانه دسته‌ای از سپاه خود را در کمین بنشانده، بامدادان خویشتن با دسته دیگر به جنگ روسان شتافته، پس از اندک زدو خوردی روی برگرداند که روسان نیز از دنبال ایشان تاخته، از پهلوی کمین بگذرند، آنگاه برگشته، به جنگ بایستد و کمین را آگاه کند که بیرون تاخته، روسان را از دو سوی در میان گیرند.

«بامدادان، مرزبان با سپاه با این سازش به جنگ شتافتند و روسان نیز بیرون آمدند، پیشوای ایشان بر خری نشسته بود و چنان که عادت همه‌روزه بود، به یک بار حمله آوردند. مرزبان و سپاهش روی به گریز نهادند و روسان از دنبالشان می‌تاختند و چون از پهلوی کمین بگذشتند، مسلمانان باز نگشته، همچنان بگریختند.

«مرزبان سپس این داستان را نقل کرده و می‌گفت: من چون چنین دیدم که مسلمانان باز نگشتند و همچنان می‌گریزند، فریاد زدم و ولی بسیار کوشیدم که بلکه ایشان را بازگردانم، ولی نتوانستم، چه بیم روسان همه را فرا گرفته بود. دانستم که روسان، چون از دنبال کردن ما بازگردند، جای کمین را دانسته، همه را نابود سازند. ناچار تنها بازگشتم، برادرم و نزدیکان و غلامانم نیز به پیروی من بازگشتند و دل بر

بزرگی بر عالم اسلام بوده و چه تکانی به مسلمانان، به ویژه به مردم اران و آذربایگان داده است، چه در آن زمان‌ها، تعصب دینی و حسن‌کینه‌ورزی با دشمنان اسلام هنوز بر مسلمانان چیره و حکمفرما بود و هنوز سالانه ده هزاران مجاهد و غازی از خراسان و از دیگر گوشه‌های دوردست داوطلبانه به سرحد روم شتافته، به نام غیرت و تعصب دین، خون‌های خود را می‌ریختند. بهترین دلیل غیرت و تعصب در مسلمانان همان است که از نوشته ابن‌مسکویه آوردیم که روسان از مردم بردعه، که اسیر کرده بودند، از هر سری به بیست درهم خرسند بودند. ایشان به عنوان این که جزیه دادن مخصوص ترسایان و جهودان است، نپذیرفته، خود را به نابودی سپردند.

«ابن مسکویه می‌نویسد: چون مصیبت بزرگ شده، مسلمانان در شهرها این خیر شنیدند، همه جا ندای کوچ در انداختند (که به جهاد کافران بشتابند). مرزبان پسر محمد سپاه خود را گردآورد. داوطلبان نیز بدو پیوسته، با سی هزار تن روی برآورد. ولی این سپاه انبوه با روسان برابر نتوانسته و کاری از پیش نمی‌بردند و مرزبان هر روز به جنگ شتافته، مغلوب باز می‌گشت. مدت‌ها مسلمانان جنگ کرده، جز شکست بهره‌ای نمی‌بردند و همگی درماندند.

«مرزبان می‌کوشید که حيله‌ای بیاندیشد. در این میان چون روسان از هنگامی که در

۳۰۰ تن سپاه در آنجا گذارده بودند و در این مدت از مال و غنیمتی که به دست می‌آوردند، سهم ایشان را هم می‌فرستادند. و چون به آنجا رسیدند در کشتی‌ها نشستند، راه سرزمین خود پیش گرفتند و خدا مسلمانان را از گزند ایشان آسوده ساخت.^۱

حملات بی‌رحمانه روس‌ها به قره‌باغ و کشت و کشتار آن‌ها و در نتیجه ویرانی شهر آباد و باشکوه بردعه چنان وحشتناک و نفرت‌آور بوده که دل نازک حکیم نظامی گنجوی، این شاعر صلح‌دوست و عدالت‌خواه را با این که دو قرن بعد از آن فاجعه دیده به هستی گشوده بود، آزرده و او این حادثه دهشتناک را که موطنش بر اثر آن دچار آن همه مصایب و بلا شده بود، در آخرین اثر خود، یعنی «اسکندرنامه» به طرز بدیع به نظم کشیده و با استفاده از یک افسانه تاریخی وضع بردع در آن روزگار و انهدام این شهر زیبا به دست اشغالگران روس را با مهارت و چیره‌دستی مجسم کرده است:

کنون تخت آن بارگه گشت خرد،
دییقی و دیباش را باد برد.
فرو ریخت آن تازه گل‌ها ز بار،
وز آن نار و نرگس برآمد غبار.
به جز هیزم خشک و سیلاب تر،
نبینی در آن بیشه چیز دیگر.

شهادت نهادم. بیشتری از دیلمان هم از شرمساری بازگشتند و حمله‌ای دلیرانه بر روسان کرده، صدا در انداختیم که کمین نیز از پشت سر بیرون آمدند و روسان را شکسته، ۷۰۰ تن از ایشان با بزرگشان بکشتیم. دیگران بگریخته به ارک شهر که پیش از آن با غله و مال انباشته و اسیران را بدانجا نقل کرده بودند، پناه بردند.

«مرزبان چاره جز آن نداشت که گرد ارک فرو گرفته، بنشیند. لیکن در این میان از آذربایگان خبر رسید که ابو عبدالله حسین پسر سعید پسر حمدان به آذربایگان درآمده و با جعفر پسر شکویه و با کردان هدایانی دست به هم داده‌اند. مرزبان پانصد تن از دیلمان و پانصد سوار از کردان و ده هزار تن از داوطلبان را به یکی از سرکردگان خود سپرده، در برابر روسان باز گذاشت و خویشان با بخش عمده سپاه آهنگ «اوران» کرد.

«ابن مسکویه می‌نویسد: سپاه مرزبان، مدتی در برابر روسان نشسته، به ستوه آمدند، و با نیز در میان روسان سخت‌تر شده... از انبوهی روسان کاسته شده، آنچه باز مانده بودند، شبی از ارک درآمده، آنچه از مال و جواهر و جامه‌های گرانبها می‌توانستند، بر دوش خود بار کرده و هرچه باز ماند، آتش زدند. از زنان و بچه‌گان نیز هر که را می‌خواستند همراه برداشته راه کر پیش گرفتند. زیرا کشتی‌هایی که از شهرهای خود آورده بودند با کشتیانان و

کرده، روی سوی روس نهاد و دو لشکر روم و روس در بین دو رود کر و ارس رویاروی هم قرار گرفتند. قنطال روسی، سالار سپاه روس سیلی چون دریا و کوه از برطاس و آلان و خزران برانگیخت. اسکندر فیلیپوس نیز بزرگان لشکر خود را که عبارت بودند از قدرخان از چین، گورخان از ختن، دوالی از آبخاز، زریوند گیلی، نیال یل از کشور خاوران، بریشاد از ارمن و ... تشکیل داده ... سرانجام بعد از هفت جنگ، اسکندر به یاری ترکان بر روس‌ها پیروز شد و نوشابه را از اسارت نجات داد و او با دوالی زناشویی نمود.^۱

«نوشابه» نظامی فرمانروای «بردع» کهن (= هروم) است. سراینده، این دختر افسانه‌ای آذربایجانی را با نجیب‌ترین کیفیات و خصال انسانی تجسم بخشیده است. نوشابه دختری با عصمت و باحیاست که چون طاووس زیبا، به سان آهو جلد و زرنگ، فرشته‌خو و بااراده است. هنرمند سترگ به هنگام تصویر سیمای او باز به سنتی پاک و شایسته که ناشی از افکار پیشتاز و مترقی اوست، برمی‌گردد و به خلاف بینش مرتجعانه خرافه‌پرستان فئودالی آن عهد، از نیروی جسمانی و خرد پرتحرک زن و نقش عظیم وی در راه تأمین آسایش و سعادت برای

نظامی برای یادآوری خاطرات تلخ حملات روس‌ها به قره‌باغ و دیگر نقاط آذربایجان که طی چند قرن تا زمان حیات او چند بار تکرار شده بود، از اختلاط داستان اسکندر و پیروزی‌های او بر روس‌ها به یاری ترکان با افسانه‌های تاریخی سرزمین خود، منظومه‌ای زیبا از تاریخ کهن این دیار خلق می‌کند. این منظومه گرچه یک اثر تاریخی محسوب نمی‌شود، ولی بی‌گمان از واقعیت‌های تاریخی تأثیر پذیرفته است.

«اسکندر در راه بازگشت از چین بود که دوالی سالار آبخاز^{*}، شکایت پیش او آورد که روس آبخاز را قتل‌عام و تاراج و ملک بردع را ویران کرده، نوشابه، ملکه آبخاز را به اسیری برده است. اسکندر اندیشید که چون در این مرز و بوم خلل وارد آید، طمع دستیازی با خراسان نیز در سرها پخته خواهد شد. از این رو در صدد گوشمالی روس برآمد. از جیحون و خوارزم و سرزمین سقلاب گذر کرد و به دشت قفچاق درآمد و «بیابان همه خیل قفچاق دید/ در او لعبتان سمن ساق دید» و در آنجا بزرگان قفچاق را بار داد. بعد هم طی منازل

* - طایفه‌ای است که در مغرب قفقاز، در کرانه دریای سیاه در جمهوری خودمختار آبخازستان زندگی می‌کنند و چند سال است که برای استقلال با جمهوری گرجستان در حال جنگ هستند.

۱ - نظامی گنجوی، خمسه، ص ۱۱۳۴-۱۰۸۹ - به نقل از: رحیم رئیس‌نیا، آذربایجان در سیر

تاریخ ایران، ج ۱، ص ۸۷۹

انسان‌ها سخن می‌گوید.

در سرزمینی که نوشابه بر آن فرماندهی می‌کند، دیگر زنان نیز در کارهای مهم دولتی شرکت دارند. همه کارهای درباری وی در دست زنان است. مردان فقط به کار دفاع از کشور گماشته شده‌اند. در سایهٔ دادگستری و کیاست نوشابه، بردع به زیباترین و آبادترین شهر جهان بدل می‌شود. شاعر دربارهٔ این شهر که در آن زمان «هروم» گفته می‌شد، چنین می‌گوید:

خوشا ملک بردع که اقصای وی،

نه اردیبهشت است بی‌گل، نه دی.

تموزش گل کوهساری دهد،

زمستان نسیم بهاری دهد.

بهشتی شده بیشه پیرامنش،

مگر کوثری بسته بر دامنش.

ز تیهو[#] و دراج و کبک و تَزرو،*

نیایی تهی سایه بید و سرو.

گرایند بومش به آسودگی،

فرو شسته خاکش ز آلودگی.

همه ساله ریحان او سبز شاخ،

همیشه در او ناز و نعمت فراخ.

علفگاه مرغان این کشور اوست،

اگر شیر مرغت بیاید، در اوست.

زمینش به آب زر آغشته‌اند،

تو گویی در آن زعفران کشته‌اند.

خرامنده بر سبزه آن زمی،

خیالی نبیند، به جز خرّمی.

شاعر وطن‌دوست، پس از آنکه با استفاده از یک افسانهٔ تاریخی، وضع بردع را در آن روزگار و ویران شدن این شهر با عظمت را به دست اشغالگران روس با مهارت مجسم می‌کند، در آرزوی آن است که جلال پایمال‌شدهٔ سرزمینش دگرباره زنده شود و معتقد است که این امکان‌پذیر نیست مگر در سایهٔ عدالت، صلح و امنیت.

در داستان‌ها و آثاری که پیش از نظامی دربارهٔ اسکندر نوشته شده، در مورد حملهٔ او به آذربایجان اشاره‌ای نرفته است و با آن که تنها از این گفتگو شده که او آتشکده‌ها را ویران ساخت و مردم را وادار کرد از آتش‌پرستی رویگردان شوند، اما نظامی در این خصوص مطالب تازه‌ای پیش می‌کشد. اسکندر پیش از آن که به خاک آذربایجان گام گذارد، تعریف نوشابه و فرمانروایی او را می‌شنود.

نظامی به هنگام رسیدن اسکندر به بردع از آبادی و زیبایی این شهر که سبب بهت و حیرت وی شد، سخن می‌گوید. دیدار اسکندر و نوشابه به منزلهٔ منظومه‌ای است کامل و مستقل که در این اثر گنجانده شده است. در اینجا، قهرمان مورد مهر شاعر، از نظر خردورزی و ذکاوت و قدرت با شاهان دیگر برابر نهاده شده است.

برتری نوشابه فقط در این نبود که او

- نوعی پرند

* - قرقاول

چه ماده، چه نر، شیر وقت نبرد.*
چو بر جوشم از خشم چون تند میغ،
در آب آتش انگیزم، از دود تیغ.
کفلگاه شیران بر آرم به داغ،
ز پیه نهنگان فروزم چراغ.

وقتی اسکندر مردانگی، ذکاوت و
حکمرانی نوشابه را می‌بیند، خرافه‌هایی را که
در باره زنان گفته‌اند، به یاد می‌آورد و بی‌اختیار
می‌گوید:

زنی کو چنین کرد و این‌ها کند،
فرشته بر او آفرین‌ها کند.

نوشابه در سایهٔ تدابیر خردمندانهٔ خود نه
تنها سرزمین خویش را از غارت اسکندر
مصون می‌دارد، بلکه از او نیز برای خود
دوستی بزرگ می‌سازد.^۱

باش ساغلیغی

سؤن درجه سئوگی و حورمت
بسله دیگیمیز زحمتکش و ضیالی بیر
آذربایجان آناسی حیاتا گوژ یوموشدور.
وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی بو
مؤناسییتله درین حوزنله اصغر نیا
عایله‌سینه باش ساغلیغی وثریر.

اسکندر را که در جامهٔ ایلچیان به دربارش آمد،
شناخت و پارچهٔ حریری را که چهره وی در
آن رسم شده بود، نشان داد. ...

در اثر نظامی خود ویژگی تمثال نوشابه
در ترکیب و چندوجهی بودن آن است. او از
یک سو دلبری شوخ و نازنین و از سوی دیگر
جهان‌گشایی رجزخوان همانند اسکندر است
که چونان فرمانروایی عادل تلاش می‌کند او را
از جنگ‌های خونین باز دارد. دربارهٔ او در اثر
چنین می‌خوانیم:

زنی از بسی مرد چالاک‌تر،
به گوهر ز دریا بسی پاک‌تر.
قوی‌رای و روشن‌دل و سرفراز،
به هنگام سختی رعیت‌نواز.

این خصوصیات او هنگام گفتگو با
اسکندر نمایان‌تر می‌شود. نوشابه از اسکندر
دوستانه استقبال می‌کند و با فروتنی می‌گوید:

میاندیش و مهر مرا بیش دان،
همین خانه را خانهٔ خویش دان.
تو را من کنیزی پرستنده‌ام،
هم آنجا، هم اینجا، یکی بنده‌ام.

و در برابر شاه مقدونی که از نیرو و زر و
زور خود سخن می‌راند، همچون پهلوانانی که
به خود و نیروی خویشان باور داشته باشند،
چنین پاسخی می‌دهد:

اگرچه زخم، زن سیر نیستم،
ز حال جهان بی‌خبر نیستم.
منم شیرزن، گر تویی شیرمرد،

* - مأخوذ از ضرب‌المثل مشهور آذربایجانی:

«آسلانین اثرکک- دیشیسی اولماز».

۱ - ع. مبارز. زندگی و اندیشهٔ نظامی، ترجمه: ح.

م. صدیق، ص ۱۱۵-۱۱۲

4 - Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr həmişə hal kateqoriyasına xidmət göstərmir. Bunların fəaliyyət dairəsi çox daha genişdir. Misalların bəzilərində zahirdə hal şəkilçiləri görünən morfemlər zəfərən leksik şəkilçilər kimi fəaliyyət göstərirlər və hal kateqoriyası ilə bağlantıları yoxdur. *Bakıda görüş iki saat sürdü* misalında hal xüsusiyyəti olsa da, çox zəyifdir, bu daha çox atributiv birləşmədir və birinci hissə daha çox təyin rolunda çıxış edir. *Bizdə Azərbaycana sevgi sonsuzdur* misalı bu fikri daha qabarıq tərzdə ifadə edir. Hal şəkilçiləri adı ilə tanıdığımız vasitələr, təkcə hal kateqoriyasına deyil, həm də sözdüzəldici şəkilçi kimi yeni sözlərin törəməsinə xidmət göstərirlər. *Mən səni ürəkdən sevirəm* misalında *ürəkdən* sözü zərflidir. Bu misallar leksikologiya və morfologiya alanlarının üst-üstə düşdüyünü göstərir və belə bir hökm çıxarmağa imkan yaradır ki, *sözdüzəldici və sözdəyişdirici vasitələr bir-birindən kəskin fərqlənir*. Başqa misallar:

- Bir *azdan* gəlirəm (zaman zərfliyi).
- *Düzünü* deyirəm (tərz zərfliyi).
- *Köndələnə* çapmaq (tərz zərfliyi).
- Çitin arşınını *iki Şahıdan* satmaq (kəmiyyət zərfliyi).
- Sənin *acığın* Yaşarla kinoya getdim (səbəb zərfliyi).

Hətta zahirdə üç halı özündə birləşdirən isimlərə rast gəlmək olur: *mənim könlüm səninelədir* (genitiv+eşlik+xəbərlilik). Bu üç halın birləşməsi neçə məsələ ilə bağlıdır. Birinci, xəbər şəkilçisinin fəli xüsusiyyəti ki, ismin müəyyən halını tələb edir. *Mənim könlüm səninelədir* => *mənim könlüm səninlə yaşayır*. İkinci, eşlik halın şəkilçisi (lə, la) şəkilçi ilə qoşma arasında keçid mərhələsindədir və bu üzdən qoşmanın bəzi xüsusiyyətləri onda qalmaqdadır. Qoşmalar ismin müəyyən halını tələb edirlər: *Yaşara görə, Yaşardan ötrü, Yaşar kimi, Yaşar ilə*. İsmi yerinə əvəzlik gələndə bəzən genitiv hal da fəal olur: *onun kimi, onun ilə* (=>*onunla*). Burada da hansısa həzif edilmiş bir hissə var və həmin hissə yerinə qoyulduğunda durum nüqsansız görünür: *səninlə* (*sənin özlən*).

Beləliklə, bir daha ismin bir sintaktik əlaqə içində sadəcə bir hal qəbul edə biləcəyi qənaətinə gələ bilərik:

Baş vurulmuş qaynaqlar:

- 1 - Ə. Dəmirçizadə və D. Quliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1938
- 2 - S. Cəfərov, Ə. Abbasov, D. Quliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Bakı 1939
- 3 - Professor B. Çobanzadə, F. Ağazadə: Türk Qrameri
- 4 - M. Şirəliyev: Azərbaycan Dilinin Qramatikası
- 5 - M. Hüseynzadə, Müasir Azərbaycan Dili
- 6 - Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov: Müasir Azərbaycan Dili
- 7 - Y. Seyidov: Azərbaycan Dilinin Qramatikası, Morfologiya
- 8 - Dr. M.T. Zehtabi, Müasir Ədəbi Azəri Dili
- 9 - Mühərrəm Ərgin: Dil Bilgisi

İsim Necə Hal Qəbul Edə Bilər?

İsim bir sintaktik quruluşun içində neçə hal qəbul edə bilər? - sualına təkcə belə yanaşmaq olar: *isim bir sintaktik əlaqədə ancaq bir halda çıxış edir, və zərurətən adını cəkdiyimiz halların birini qəbul etməlidir*. Belə bir durumu təsəvvürə gətirmək olmaz ki, bir cümlədə bir isim bir fellə təsirlik əlaqəsində, eyn zamanda həmin fel, ya da başqa bir fellə çıxışlıq əlaqəsində ola. Bu üzdən bu kimi hallar eyni isimdə birləşə bilmir. Ancaq elə qramatik quruluşlar var ki, bir nitq hissəsi iki müxtəlif nitq hissəsi ilə iki müxtəlif sintaktik əlaqə oluşdurur (qoşa sintaktik bağlantılar). Məsələn *Yaşar kitabı bir gündə oxudu* cümləsində *oxudu* feli qoşa sintaktik bağlantıdadır: *kitab oxumaq və bir gündə oxumaq*. Birincisi idarə əlaqəsi, ikincisi isə atributiv əlaqədir və *oxudu* feli bu əlaqələrin hər ikisində iştirak edir. İsim də qoşa sintaktik bağlantılarda ola bilər. Misallarda qoşa sintaktik bağlantıda olan isimlərin altı cizilmişdir:

- Mən Fizulinin divanını oxumuşam (məsubiyyət+ idarə).
- Qızım öyrəncidir (məsubiyyət+mübtədaliq).
- Araqçının məndədir (yerlik+xəbərlik).
- Qardşımla kinoya getdim (məsubiyyət+eşlik).

Bir ismin zahirən iki halda görünməsi bəzi vaxtlar əslində bir haldır. Bəzi misallara fikir versək, məsələ aydınlaşar:

1 - İsmi birləşmələrdə belə durumlar ortaya çıxır ki, bir kərə hal şəkilçisi qəbul etmiş isim bir daha başqa bir hal şəkilçisi qəbul edir: *qardaşınla kinoya getdim* (məsubiyyət+eşlik), *qızımın adı Sevidir* (məsubiyyət+genitiv). Həqiqət belədir ki, söz birləşməsi (sənin qardaşın) yenidən sintaktik əlaqəyə girəndə çılpaq bir isim kimi (bir leksik vahid kimi, adlıq halda) dəyərləndirilməlidir və belə hesab edilməlidir ki, yeni artırılan şəkilçi onun bir tərkib hissəsinə deyil, zətən birləşmənin bütünlünə artırılır: *sənin qardaşınla* = (*sənin qardaşın*)la. Bu o deməkdir ki, *qardaş* sözü məsubiyyət halında, *sənin qardaşın* sözü isə eşlik halda səslənir.

2 - İsmi bir çox halları eyn zamanda xəbər rolunda çıxış edir, bu isə zahirdə ismin iki halda çıxış etməyini göstərir: *Bu kitab Yaşarındır*, *Bu xəbər Bakıdadır*, *mənim inamım Azərbaycanadır*, *mənim gözüüm səndədir*.

Məsələ ondadır ki, xəbər şəkilçisi şəkilçiləşmiş feldir. Onda həm məhdud ölçüdə şəkilçi xüsusiyyətləri var (qoşulduğu kəlmənin səs quruluşuna tabe olur, amma vurğu qəbul etmir), həm də fel kimi onda idarə etmə qabiliyyəti var. *Bu xəbər Bakıdadır* cümləsində *Bakıdan* sözüntün çıxışlıq halında olması həmin xəbər şəkilçisinin tələbinə görədir. Xəbər şəkilçisini müstəqil bir fellə dəyişsək, məsələ aydınlaşar: *Bu xəbər Bakıdan gəlir*, *Mənim inamım Azərbaycana söykənir*, *mənim gözüüm səndə qalıb*.

3 - Bəzi vaxtlar söz birləşmələri ixtisar edilmiş səkində işləndiyinə görə ismin zahirdə iki hal qəbul etdiyi nəzərə gəlir, və həmin söz birləşmələrinin mükəmməl şakli yerinə qoyulsa, aydın olacaq ki, şəkilçi ismə deyil, zətən adlıq hal dəyərində olan ismi birləşməyə artırılmışdır: *qızım öyrəncidir* => *mənim qızım öyrəncidir*, *bu kitab Yaşarındır* => *bu kitab yaşarın kitabıdır*.

məhdudlaşmır. *Yaşarın sözü* "Yaşar haqqında danışılan söz" deməkdir, yəni həm Yaşar, həm onun haqqında danışılan söz, həm də Yaşar haqqında danışanlar ortadadır. Dördüncü misalda isə, yiyəlik anlamı zəti öz əksinə çevrilmişdir, və birləşmənin ikinci hissəsinə köçürülmüşdür. Bütün bunlar göstərir ki, bu növ söz birləşməsinin birinci hissəsini yiyəlik durumunda görmək yanlış adlandırmanın nəticəsidir. *İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi* adı ilə qeyd edilən bu mühüm sintaktik birləşmələrin birinci tərəfi, başqa dillərdə olduğu kimi, ismin *genitiv* halı, ikinci tərəfi isə ismin *mensubiyyət* halı şəklində təqdim edilsə, elmi cəhətdən daha düzgün olar, çünki nisbət qavramı yiyəlik qavramından daha genişdir, hər yiyəlik nisbətdir, amma hər nisbət yiyəlik deyil. Sözsüz ki, genitiv halın müəyyən və qeyri-müəyyən olmaq üzərə iki biçimi göz önündədir. Ancaq bunları iki müstəqil hal kimi nəzərə almaq düzgün olmaz, çünki müəyyənlik özü müstəqil bir kateqoriyadır, necə ki, təsirlik halın da müəyyən və qeyri- müəyyən biçimlərini iki müstəqil hal kimi görmək olmaz.

Dedik ki, hal anlayışı sadəcə sintaktik əlaqənin içində özünü göstərir. İsmın cümlədə və birləşmələrdə mövqeyi bunlardan ibarətdir:

- 1 - Cümlənin baş üzvü (mübtədə, xəbər)
- 2 - Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü (təyin, tamamlıq, zərflik)
- 3 - Cümlə üzvləri ilə bağlantısı olmayan hallar

Bu mülahizələr əsasında ismin halları aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi təqdim edilə bilər:

İsmın halları	misallar
Adlıq (leksik ya nominativ) hal	<i>Dəniz</i>
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ) hal	<i>Dəniz, nə gözəlsən!</i>
Mübtədaliq (subjektiv) hal	<i>Dəniz dalğalandı.</i>
Xəbərlik (predikativ) hal	<i>Bu, dənizdir.</i>
Təyini (atributiv) hal	<i>Dəmir iradə</i>
Təyinlənmə hal	<i>Dəmir iradə</i>
Genitiv hal (nisbət halı)	<i>Dənizin suyu, dəniz suyu</i>
Mənsubiyyət hal	<i>Ölkənin dənizi</i>
Yerlik (lokativ) hal	<i>Yaşar dənizdədir.</i>
Çıxışlıq (ablativ) hal	<i>Yaşar dənizdən çıxdı.</i>
Yönlük (direktiv) hal	<i>Yaşar dənizə getdi.</i>
Təsirlik (akuzativ) hal	<i>Mən dəniz gördüm, dənizi gördüm.</i>
Araclıq (instrumental) hal	<i>Qələmlə yazmaq.</i>
Eşlik (birgəlik) hal	<i>Mən Yaşarla görüşdüm.</i>

İsmın Hallarının Geniş Tablosu

İsmin çılpaq halları	misallar
Adlıq (nominativ) hal	<i>Dəniz</i> (sözlükdə olduğu kimi)
Təyini (atributiv) hal	<i>Dəmir iradə</i>
Təyinlənmə hal	<i>Dəmir iradə</i>
Müraciət halı (çağırış, xitablıq, vokativ hal)	<i>Dəniz, nə gözəlsən!</i>
Mübtədaliq (subjektiv) hal	<i>Dəniz dalğalandı.</i>
Xəbərlik (predikativ) hal	<i>Bakt, 1923-cü il.</i>
Təsirlik (akuzativ) hal	<i>Mən dəniz gördüm.</i>

İsmin "çılpaq" halları

İsmin Hal Kateqoriyası Morfo-sintaktik Kateqoriyadır.

İsmin halları sintaktik əlaqənin içində təhlil edilməlidir. Nə qədər ki, ismin iştirak etdiyi (edə biləcəyi) müstəqil sintaktik əlaqə var, kəskinliklə bir o qədər də hal var. Bir sözlə, ismin halları onun iştirak etdiyi sintaktik əlaqəni göstərən qramatik (morfo-sintaktik) kateqoriyadır. *Hal şəkilçiləri isə həmin sintaktik birləşmələrin tələbinə görə, və həmin sintaktik əlaqənin mahiyyətini göstərmək üçün ortaya çıxır və ismin bütün həqiqi hallarını da əhatə etmir. Yəni bəzi hallar hər hansı şəkilçi ilə ifadə olunmur və şəkilçilər də hər zaman sadəcə hal kateqoriyasına deyil, bəzən başqa məqsədlərə də qulluq edir.*

Azərbaycan dilinə aid olan qramer kitablarında əksərən hal, mənsubiyyət və xəbərlik deyə ismin üç morfo-sintaktik kateqoriyasından bəhs edilir. Bunların hər biri müəyyən şəkilçilərlə müşayiət olunur, ancaq onda ki, isim cümlənin mübtədasi kimi çıxış edir, bunu sadəcə ismin adlıq halı kimi dəyərləndirirlər. Bəlkə ona görə ki, burada hər hansı şəkilçi iştirak etmir. Çaşqınlıq da elə burdan başlanır. Əgər ismin xəbərlik kateqoriyası var, nə üçün mübtədaliq kateqoriyası yoxdur? Üstəlik bunların hamısı hal kateqoriyasından başqası deyildir, çünki ismin hansısa sintaktik əlaqədə iştirak etdiyini göstərir. Nə üçün yiyelik bir hal kimi, mənsubiyyət isə müstəqil bir kateqoriya kimi dəyərləndirilir? Bütün bunlar iki-tərəfli əlaqələrdir: mübtədə- xəbər, yiyelik- mənsubiyyət, subjekt, atribut...

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ismin yiyelik forması hər zaman yiyelik anlamını ifadə etmir. Fikir verək:

- 1 - *Yaşarın pulu çoxdur.*
- 2 - *Yaşarın sözü haqdır.*
- 3 - *Yaşarın sözü danışıldı.*
- 4 - *Bu kitabın yiyəsi yaşardır.*

Birinci misal aydıncasına yiyelik anlamını ifadə edir: *Yaşarın malik olduğu pul.* Burada sadəcə iki tərəf var: Yaşar və onun malik olduğu pul. İkinci misalda bir az yiyelik, ancaq daha çox bir növ bağlantı anlamı var: *Yaşarın danışdığı söz əlbəttə ki, Yaşarın malik olduğu söz anlamına gəlməz.* Burada da iki tərəf mövcuddur. Üçüncü misalda yiyelik xüsusiyyəti daha da zəifləmiş, və bağlantı ya *nisbət* anlamı olduqca güclənmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlənin mənası sadəcə iki tərəfə

və hər hansı başqa nitq hissəsi ilə bağlantısı yoxdur. İsim öz adlıq halında sadəcə sözlükdə və sifir leksik mənada rastlana bilər.

Amma nəzərə gələn, çağdaş dilçilikdə ismin altı halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönlük) üzərində daha geniş bir razılaşma mövcuddur. Bu fikir isə sadəcə ismə bağlanan zahiri şəkilçilər əsasında formalaşmışdır. İsmın hallarını onun morfolojik əlamətləri əsasında təqdim etmək və ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqəyə sayğısız qalmaq elmi cəhətdən düzgün ola bilməz. İsmın halları sadəcə onun iştirak edə biləcəyi sintaktik əlaqələr çərçivəsində görünə və təhlil edilə bilər. Hətta o dilçilər ki, ismin hallarını şəkilçilər əsasında təhlil edirlər, məsələn "təsirlik hal" dedikdə istər- istəməz bir sintaktik əlaqədən danışırlar.

Həqiqət odur ki, ismin hallarını sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında və sintaktik əlaqədən təcrid edilmiş şəkildə təhlil etmək bizi yanlış nəticələrə götürə bilər, belə ki, məsələn qeyri- müəyyən təsirlik halı (mən kitab oxudum) *adlıq* hal kimi başa düşək. *Təsirlik hal* dedikdə fellə vasitəsiz tamamlığın əlaqəsi nəzərdə tutulur (*mən kitabı oxudum*), ancaq qeyri- müəyyən təsirlik hala gəlincə (*mən kitab oxudum*), *kitab* sözünü hansısa şəkilçi qəbul etmədiyinə görə ismin adlıq halı kimi qəbul edirlər. Təkcə qeyri- müəyyən təsirlik hal deyil, bir çox müstəqil qramatik durumlar yanlış olaraq "ismin adlıq halı" altında sıralanır, o cümlədən:

- 1 - Mübtədaliq hal: *qar yağır*.
- 2 - Xəbərlik hal: *Bu Yaşardır*.
- 3 - İsim zaman zərfliyi rolunda (atributiv hal): *sabah görüşərik*.
- 4 - İsim təyin rolunda (atributiv hal): *dəmir qapı*.
- 5 - Vasitəsiz tamamlıq (təsirlik hal): *mən kitab oxudum*.
- 6 - İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (genitiv hal): *vətən sevgisi*.
- 7 - İsim feli birləşmələrin birinci tərəfi kimi (mübtədaliq hal): *gün çıxanda*.
- 8 - Bəzi mürəkkəb fellərin tərkib hissəsi kimi: *qulaq asmaq, tərəf çıxmaq, göz gəzdirmək, düşmən kəsilmək*... Bu durumda ismin adlıq haldamı, yoxsa başqa bir halda çıxış etdiyi sual altındadır.
- 9 - Xitablarda (xitablıq hal): *dəniz, nə gözəlsən!*
- 10 - İsim adlıq cümlə kimi: *Baki, Qız Qalası, 1923- cü il*. Kəskinliklə demək olar ki, bu kimi ornəklərdə isim xəbərlik halında səslənir.

Bu qədər fərqli sintaktik bağlantıların hamısını ismin adlıq halı altında sıralamaq sadəcə və sadəcə bir səhvin nəticəsi olmuşdur: ismin hallarını təkcə şəkilçilər əsasında, yəni sadəcə morfolojiya alanunda təhlil etmək.

Beləliklə, "ismin çılpaq halı" ən azı yeddi morfo-sintaktik hal durumunu ortaya çıxarır:

şəkilçi vasitəsi ilə ifadə olunur (*saqiya, Şaha, məlika, sarbana, Həsəncan...*). Ərəb dilində isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin vasitəsi ilə həyata keçir (*əyyöhən nəbi, əyyöhəl insan*). Türk dilində isə xitablıq halı ifadə etmək üçün bu kimi birbaşa vasitələr mövcud deyildir, ancaq buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Türk dilində xitablıq hal yoxdur. *Xitablıq hal olmasaydı, heç kəsə üz tutmaq və heç nəyi çağırmaq mümkün olmazdı.*

Hal kateqoriyası, "ismin iştirak etdiyi sintaktik əlaqələrdə başqa komponentlərə qarşı münasibəti" şəklində başa düşülürsə, formal əlamətlərdən asılı olmayaraq, bütün dilləri əhatə edən geniş dil kateqoriyasıdır və bir dilin qramatikasından daha çox ümumi dilçiliyə aiddir və bu üzdən ümumi kateqoriya adlana bilər. Bir az sonra görəcəyimiz kimi, Türk dilində hal kateqoriyası hər zaman morfolojik əlamətlərlə təmsil olunmur və heç bir şəkilçi ilə müşayiət olmayan isim sadəcə bir hal (adlıq hal) yox, qramatik baxımdan hətta bir neçə halı təmsil etməkdədir, fikir verin:

1 - *Dəniz, nə gözəlsən!*

2 - *Dəniz dalğalandı.*

3 - *Mən dəniz gördüm.*

4 - *Dəmir iradə.*

Birinci misalda *dəniz* sözü vokativ (xitablıq) durumdadır və cümlənin başqa üzvləri ilə sintaktik baxımdan müəyyən bir əlaqəni oluşturmaqdadır. Vokativ halı təmsil edən şəkilçi olmasa da, bu halda çıxış edən ismin vurğusu, başqa hallarla fərqli olaraq birinci hicaya düşür, buradan isə aydın olur ki, xitablıq hal, yazıda işarəsi olmasa da, fonetik şərtlənmə yolu ilə nitqdə səslənir və bu mənada heç də *çılpaq* sayılmaz. İkinci misalda *dəniz* sözü cümlənin mübtədasını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə güclü sintaktik əlaqə oluşturmur. Üçüncü misalda isə *dəniz* sözü felin tamamlığını təşkil edir və cümlənin xəbəri ilə çox fərqli bir sintaktik əlaqədə yer alır. Dördüncü misalda *dəmir* sözü təyin rolunda çıxış edir və yanaşma əlaqəsinin birinci komponentini təşkil edərək atributiv fəaliyyət göstərir və atributiv ya *tanımlama* hal kimi təqdim edilə bilər. Eyni zamanda dördüncü misalda *iradə* sözü yanaşma əlaqəsinin ikinci komponentini təşkil edərək, haqqında məlumat verilən, *tanımlanan* hissə kimi çıxış edir və bu üzdən *tanımlanma* halın ornəyidir. Bu iki hal (İngiliscə: *subject, attribute*) həmişə bir- birini müşayiət edər. Söz yox ki, "isim çılpaq şəkildə işlənmişdir" - deyə bu beş halı eyniləşdirmək və onları "adlıq" hal altında sıralamaq böyük bir səhvə yol verməkdir. Burada ismin başqa komponentlərə qarşı bambaşqa sintaktik münasibətlərdə olduğu aydın şəkildə görünməkdədir. Üstəlik, sözlükdə qeyd edilən *dəniz* sözünü də bunlarla qarışdırmaq olmaz, çünki *dəniz* sözü sözlükdə sadəcə öz leksik mənası ilə çıxış edir

7 - Həmin növ söz birləşmələrində isimlərin arasında "uzlaşma" əlaqəsindən söhbət gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzlaşma əlaqəsi ancaq mübtədə ilə xəbərin münasibətinə aiddir.

Bu qeydləri nəzərə alaraq, hal kateqoriyasının Azərbaycanın güclü dilçilik dairələri tərəfindən bir daha araşdırılması zərurəti özünü göstərməkdədir.

Bu yazıda müəllif hal kateqoriyasına aid müəyyən mülahizələri önərgə şəklində təqdim etməkdədir.

İsmin Halları Haqqında Ümumi Anlayış

Nitq çərçivəsində isimlər başqa hissələrə yaxud da cümlə üzvlərinə qarşı müxtəlif sintaktik münasibətlərdə olurlar. İsmın hal kateqoriyası həmin münasibətləri öyrənən qramatik bölümdür. Dərs vəsaitində və qramer kitablarında ismin aşağı- yuxarı altı halı bu şəkildə təqdim edilməkdədir: *adlıq, yiyəlik, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, yönük*. İsim müəyyən morfolojik əlamətlər qəbul etməklə yuxarıda qeyd edilən müxtəlif halların birində çıxış edə bilər. İsmın adlıq halının morfolojik əlaməti yoxdur və həmin əlamətsizlik özü bir morfolojik əlamət sayılır. İsim müəyyən sintaktik quruluşda sadəcə bir halda çıxış edə bilər. İsmın hal kateqoriyası sintaktik əlaqəyə girməyin hazırlıq mərhələsidir. Bura kimi hal kateqoriyasının ana xətlərini təqdim etmiş olduq və hər şey zahirdə nüqsansız görünür, ancaq məsələ bir az etraflı təhlil edilirsə, olduqca mürəkkəb bir durumla qarşılaşırıq.

Şəkilçilər Morfo-sintaktik Məzmunların Əlamətidir

İlk çəşqınlıq oradan irəli gəlir ki, hər hansı morfolojik əlamət qəbul etməyən, "çılpaq" isim *adlıq* hal altında sıralanır, və hətta "bəzi dillərdə isim hər hansı hal şəkilçisi qəbul etməz, bu üzdən belə dillərdə hal kateqoriyası yoxdur" - deyən yanlış bir fikri müdafiə etmiş oluruq. Dünya dillərinin bir çoxunda morfolojik əlamətlə təmsil olmayan bol- bol qramatik kateqoriyalar var. Misal üçün İngiliscədə felin müxtəlif zamanlarda təsrifində şəxs şəkilçiləri iştirak etmir və bəzən sadəcə üçüncü şəxsin tək müəyyən şəkilçi ilə təmsil olunur (*I go, you go, he goes, we go, you go, they go*). Farsçada ismin hal şəkilçiləri çox məhduddur, və müəyyən və qeyri- müəyyən təsirlik hala məhdudlaşır (*mən kitabı xandəm, mən kitabı xandəm*). Türk dilində yanaşma əlaqəsini əks etdirən hər hansı morfolojik əlamət yoxdur (*dəmir qapı, böyük şair*). Bununla belə bu dillərdə bu kimi qramatik kateqoriyaların mövcud olmadığını iddia etmək yanlış olar. Həqiqət odur ki, qramatik kateqoriyalar hər dildə eyni şəkildə ifadə olunmur. Bəzi dillər (özəlliklə iltisəqi dillər) bu kateqoriyaları daha çox şəkilçi vasitəsi ilə ifadə edir, bəzi dillərdə isə söz sırası önəmli rol oynayır (misal üçün İngiliscədə sual cümləsi), bəzən isə həmin vəzifə köməkçi nitq hissələrinin yardımı ilə həyata keçir (misal üçün çox dillərdə şərt cümləsi şəkilçi ilə deyil, köməkçi nitq hissələri ilə ifadə olunur). Fars dilində vokativ (xıtablıq) hal müəyyən

Sərf və Nəhv Bir-birindən Ayrı Deyil

İbrahim Rafraf

Giriş

Azərbaycan Türkcəsində bütün dilçilik məsələləri, o cümlədən hal kateqoriyası, respublikada elmi fəaliyyət göstərən dil mütəxəssisləri tərəfindən geniş miqyasda və bacarıqlı şəkildə araşdırılmış və bu sahədə möhtəşəm bir elmi məktəb yaranmışdır. Bir əsirdən artıq davam edən bu gərgin elmi çalışmaları nəticəsində bu gün Azərbaycan dilçiliyi yüksək elmi mənzilətlə tanınmaqdadır. Bir qayda olaraq, qramatika fonetika (səs bilimi), morfolojiya (sərf) və sintaksis (nəhv) başlıqlı üç bölümdə təhlil edilir. Ancaq bu üç bölümü bir- birindən təcrid edilmiş halda görmək ənənəsi çox qədim bir ənənədir və təəssüflə bəzən yanlış nəticələrə də yol açmışdır. Onun üçün dilçiliyin ayrı- ayrı qolları bir orqanik vəhdət çərçivəsində təhlil edilməlidir, desək, yanlış fikir yürütmüş olmaq.

Biz morfo-sintaktik kateqoriyaları ardıcıl məqalələr şəklində gözdən keçirəcəyik və ümid edirik ki, həmin qeydlər qramer bilimində yeni, morfo-sintaktik baxışın inkişafında az da olsa, təsir qoymuş olsun. Dilin eyni zamanda sərf və nəhv alanına aid olan kateqoriyalarından biri də ismin hal kateqoriyasıdır. Hal kateqoriyası üzərində də Azərbaycan dilçiliyində vahid dilçilik nəzəriyyəsi mövcuddur, ancaq bunu keskinliklə morfolojiya biliminin tədqiq obyektini kimi görmək ənənəsi üzündən bu nəzəriyyə bütün durumları izah edəcək imkanda görünmür və bəzi yanlış nəticələrə yol açır, nümunə olaraq:

- 1 - Hal kateqoriyasının geniş əhatəli tərfi yoxdur.
- 2 - "Adlıq hal" deyə çox geniş qapsamlı və ibhamlı bir məfhum var.
- 3 - Hallar sadəcə morfolojik əlamətlər əsasında təqdim edilir, hal bu ki, ismin morfolojik əlamətlə təmsil olunmayan bir çox qramatik halları var.
- 4 - Bu morfolojik əlamətlər təkcə hal kateqoriyasına xidmət etmir, onların başqa qramatik vəzifələri də var.
- 5 - Formal əlamətlər əsasında qurulduğuna görə, hal nəzəriyyəsi Azərbaycan dilində ismin hallarının hamısını qeydə ala bilmir və dünyanın bəzi dillərində hal kateqoriyasının zətən mövcud olmadığı qənaətindədir.
- 6 - İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində bir ismin başqa ismi "idarə" etməsi qəbul edilir, halbuki idarə əlaqəsi ancaq fellə tamamlığın sintaktik münasibətinə aiddir.

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اۆلماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلليک آبۇنە پۇلونو (۲۵۰۰ تۆمن) آشاغيدا قئيد انديلين
حسابا ياتيريب، بانک قبضينى بو فۇرم ايله ياناشى وارليغين دفترينه گۇندرمه لرى خواهيش اولونور:
حساب نۆمره سى ۲۱۶۳ (دکتر جواد هيئت)، بانک مىلى، شعبه داربوش، تهران، خيابان بهار
آبۇنەين آدى و سۆى آدى
آدرس
پۇست كۇدو تلفون نۆمره سى

وارليق درگيسى

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا
خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
حورمتلى آبۇنەلريميزدن قاباقدان قالان بۇرجلاريني اۆدهمه لرى خواهيش اولونور.

وارليق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

شماره امتياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دکتر جواد هيئت

ديبر: ابراهيم رفر

چاپ گلبان

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا

تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

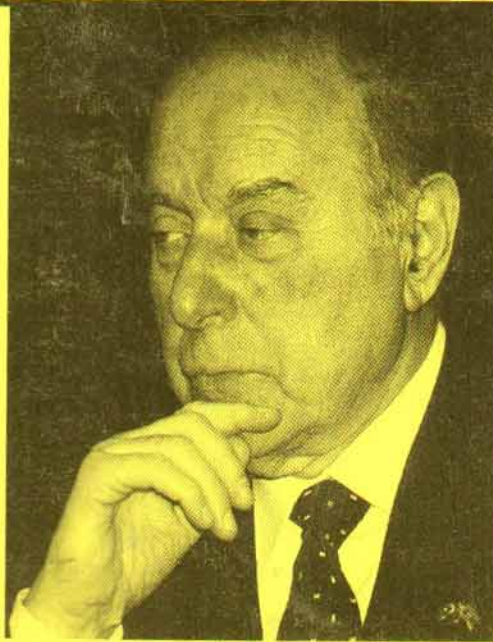
Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafraf

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

E- mail: varliqinfo@yahoo.com, varliq@ocaq.net

باش ساغلیغی

مجله‌میزین چاپ ایشلری بیترکن آلدیغیمیز آجی خبره گۆره

بؤیوک سیاسی شخصیت و آذربایجان جۆمهوریتی نین کئچمیش پرزیدنتی جناب حئیدر علی یئف اوْزون سۆرن اوْزک خسته‌لیگی نین آردیندان جۆمعه گۆنو آذر آبی نین ۲۱- ده ابدی اولاراق حیاتا گۆز یۆمۆشدور. کئچمیش ساوت ایتیفاقی نین نۆفوذلو سیاسی شخصیتی و سۆن ایللرده آذربایجان جۆمهوریتی نین ائیشلی - یۆخوشلو تاریخینده ایستیقرازی برکیتمکده اوْنملی رولو اولان و اولکه‌میز ایرانلا دوستلوق مۆناسیبتلری نین گئنیشلندیرمه‌سی اوْغروندا داییم چالیشان بؤ داهی آذربایجانلی دؤولت خادیمی نین ابدیته قووشماسی آذربایجان و اوْرتا شرق اوْچون بؤیوک بیر ایتکیدیر.

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هیأتی بؤ مۆناسیبتله آذربایجان جۆمهوریتی نین پرزیدنتی ایلهام علی یئف جنابلارینا و مۆسلمان آذربایجانلی باجی - قارداشلاریمیزا باش ساغلیغی وئریر و آذربایجان خالقینا ایقتیصادی - مدنی یۆکسلیش اوْغروندا آپاردیغی چالیشمالاریندا نایلیتلر دیله‌ییر.

تائری اوْنا رحمت ائله‌سین.